جھوک رانجھن دی

ہندوستان دے سفر دیاں یاداں، باتاں

احمد سلیم

نگارشات لاہور

جھوک رانجھن دی

ہندوستان دے سفر دیاں یاداں ، باتاں

احمد سلیم

نگارشات

میاں چیمبر، ۳ ٹمپل روڈ، لاہور

۱۹۸۹

کتاب داناں	—	جھوک رانجھن دی
مصنّف	—	احمد سلیم
ناشر	—	آصف جاوید
پرنٹر	—	شرکت پرنٹنگ پریس، لاہور
قیمت	—	۷۵/- رُوپے

انتساب

امرتسر شہر دے ناں!

میں وی جانا جھوک رانجھن دی
نال میرے کوئی چلّے

احمد سلیم

ترتیب

مہاڻھ

میں دلی جا رہیا ساں ---- تے امرتسر تے جالندھر تے بمبئی ---- ہوائی جہاز دی ٹکٹ میرے بوجھے وچ سی ۔ ویزا لگ گیا سی ۔ ہُن کوئی شک نہیں سی رہ گیا ۔ میں جہاز وچ بہہ گیا ۔ اجے جہاز اڈیا نہیں سی پر جاپیا ، میرا من کسے اوپرے چا نال اُڈن لگ پییا اے ۔

ہندوستان وچ پہلی مہاڻھ میں امرتا پریتم ہوراں دے گھر دی الانگھی ---- ہوٹل ، توں سِدھا اوہناں دے گھر اپڑیا تے اوہناں دے گھر دی مہاڻھ لنگھدیاں کوئی اوپرواں نہیں سی ----

تے ہور کئی مہاڻھاں سن جنہاں نوں لنگھدیاں اپنائیت دا احساس بڑا بھرواں تے ڈوہنگھا سی ---- سبھ توں پہلاں بھاپا پریتم سنگھ ہوراں دی مہاڻھ سی ---- اوہناں نال خطاں راہیں ورھیاں پرانی سانجھ سی ۔ اوہناں نے مینوں ورھیاں بدھی 'آرسی' وچ چھا پیاسی ۔ میری شاعری دی کتاب 'تن تنبور' تے لوک ورثے بارے کتاب 'لوک واراں' چھاپیاں سن ---- میں ہوٹل توں اوہناں نوں فون کیتا ---- میری آواز سن کے اوہ بڑے خوش ہوئے ۔

"میں تہانوں ہوٹل توں آ کے لے لیناں" بھاپے ہوراں اتاولی نال آکھیا ----

"نہیں تسیں تکلیف نہ کرو میں آپے آ جاناں"۔

تے تھوڑے چر مگروں میں اوہناں دے کول بیٹھا ساں ۔ فیر انج ہون لگ پییا کہ ہر دوجے تیجے دن ، میں سویرے اٹھ کے اوہناں دے گھر ول ٹُر پیندا ۔ اوہناں دی تے امرتا جی دے گھر دی کندھ سانجھی سی ، ہندوستان پاکستان وانگر ۔ بھاپے ہوراں

دے گھر والے --- اوہناں دیاں دونویں دھیاں تے پتنی ، بڑے پیار نال ملدے ۔ کئی وار میں ناشتہ اوتھے ہی کردا --- ناشتے اُتے دہی روز ہندی سی ۔ میں اوہدے وچ کھنڈ پا کے کھاندا ۔ اک دو واری میں ڈنر توں بعد وی انج کیتا ۔ تے ہس کے آکھیا

"تہاڈے گھر دی سویٹ ڈش مینوں بڑی چنگی لگدی اے" بھاپے ہوراں دی وڈی دھی رینکا ، انگریزی دی چنگی شاعرہ ، سوشیالوجی وچ ڈاکٹریٹ کر رہی سی ، رینکا دا مینوں بڑا آسرا سی ۔ میں SWEEPERS بارے اک کھوج کر رہیا ساں تے رینکا وی اک کچی بستی دے وسنیکاں بارے کم کر رہی سی ۔ اوہ مینوں اوس بستی وی لے گئی تے ایس بارے بہت سارا لٹریچر وی دتا ۔ عورتاں بارے اوہنے آپنی لکھی اک کتاب وی دتی کہ عورتاں دا استحصال آپ عورتاں کر دیاں نیں ۔ مینوں ایس گل نال اتفاق نہیں سی ، رینکا نال ایس بارے میریاں بحثاں وی ہوئیاں پر اوہ مونو گراف اپنی تھاں تے اک چنگی کوشش سی ۔

رینکا دی نکی بھین نال بہتا کر کے عام جہیاں گلاں ہوندیاں ۔ نکیاں نکیاں گلاں ۔ اسیں کئی واری ناشتے دی میز اُتے کٹھے ہوندے ۔ 'سویٹ ڈش' والی گل اُتے اوہ چپ چیتی جیہی کڑی ہنسن لگ پیندی ۔ بھاپے ہوراں دا سارا گھر بڑے آدر بھا نال ملدا ۔ مینوں چنگی تراں یاد اے جدھروں بھاپے ہوراں دی بیگم بیمار سن ، ہسپتال وچ سن ، اودوں وی گھر دے دوجے جی میرا بڑا خیال رکھدے رہے ---

میں کرشنا سوبتی نوں ملنا چاہوندا ساں --- اوہناں دی اک کہانی دا میں پنجابی ترجمہ پڑھیا ہویا سی ۔ اک ناولٹ وی ۔ سوہنا سی ۔ اوہ ساڈے گجرات دے نیں ۔ امرتا جی کولوں اوہناں دا پتہ لیا پر ملن جا نہ سکیا ۔ اک واری رینکا نال گل ہوئی ۔ اوہدا اوہناں نال رابطہ سی ، اوہنے کرشنا سوبتی ہوراں نال ملا دتا --- فیر ساڈی اک لمی ملاقات ہوئی ۔ کرشنا سوبتی ہوراں ٹیپ ریکارڈر کھول دتا تے اسیں گلاں کرن لگ پئے ۔ مینوں ہن ٹھیک یاد نہیں کہ اودوں کیہ کیہ گلاں ہوئیاں ۔ اینا یاد اے کہ بہت کجھ اوہناں میرے بارے ، میریاں لکھتاں بارے ، پاکستان وچ عورتاں دی صورت حال بارے تے سارا شگفتہ بارے پچھیا سی اسیں اک نکے پر صاف ستھرے تے سوہنے جیہے ہوٹل وچ بیٹھے ساں --- اوہناں نوں پتہ سی کہ میں امرتا پریتم ہوراں دے گھر ٹھہریا ہویا ہاں ۔ کرشنا

سوبتی ہوری وی بڑی عزت نال ۔ امرتا جی دا ذکر کر رہے سن ۔ مینوں یاد اے اسیں کنا ہی چر اوہناں بارے وی گلاں کر دے رہے ساں ۔ مگروں پاکستان آ کے جدوں مینوں ایہہ پتہ لگیا کہ کرشنا سوبتی نے امرتا پریتم ہوراں اُتے مقدمہ کر دتا اے تاں بڑی حیرانگی ہوئی ۔ امرتا پریتم ہوراں دا اک ناول "ہر دت دا زندگی نامہ" چھپیا ۔ کرشنا سوبتی ہوراں دعویٰ کر دتا کہ لفظ 'زندگی نامہ' امرتا جی نے اوہناں دی کتاب توں لیا اے ــــ کرشنا سوبتی دے مقدمے دی بنیاد بڑی کچی تے نامعقول جیہی سی ۔ شاید ہندوستانی جمہوریت وچ ایہو جیہے مقدمیاں دی کوئی اہمیت ہندی ہووے ۔ "زندگی نامہ" اک بڑی پرانی اصطلاح (Term) اے تے کنیاں ہی پرانیاں فارسی کتاباں وچ ورتی گئی اے ۔ اج جاپدا اے کہ کرشنا سوبتی دا کوئی ہور مسئلہ ہووے گا ۔ ایتھے بیٹھیاں ایس بارے کجھ آکھنا اوکھا اے پر دماغ اُتے زور دے کے وی کوئی اجیہی گل یاد نہیں آؤندی جس توں اس مقدمے دے اصلی کارن دا پتہ لگ سکے ۔ کرشنا سوبتی نال اوس توں بعد رابطہ وی نہ ہو سکیا تے ایہہ گل میرے لئی ہی نہیں ، ہور کئیاں لئی وی اک بجھارت بنی ہوئی اے ۔

'آرسی' دے دفتر وچ پنجابی دی اک نوجوان شاعرہ کمل اکارشی کم کر دی سی ۔ اوہدیاں ات سوہنیاں تے تکھیاں نظماں میں 'ناگ منی' وچ پڑھیاں ہوئیاں سن ، بھاپے پریتم سنگھ جدوں تعارف کرایا تاں حیرانی بھری خوشی ہوئی سی ۔ کمل نال کئی وار ملاقات ہوئی ۔ اوہ آپنے بارے کوئی گل نہیں کر دی سی ۔ اوہدیاں نظماں وچ اک تکھی چوبھویں چپ سی ۔ اوس بارے میں کئی وار پچھیا پر اوہ ٹال گئی ۔

میں جدوں واپس آون والا ساں ، اک دو پہرے اسیں مل بیٹھے ۔ لودھی بادشاہواں دا مقبرہ سی ۔ کمل کھان پین دیاں کجھ چیزاں لیائی سی ۔ اسیں ساری دوپہر بیٹھے گلاں کر دے رہے ۔ نظماں سُندے سناندے رہے ۔ کمل دیاں گلاں وچ وی تے اوہدیاں نظماں وچ وی اک عجیب جیہا اسرار سی ، اک تکھی جیہی رمز ۔ ایہہ اک گرم دوپہر سی تے رُکھاں دی چھاں مان دے ہوئے تے اوس تواریخی عمارت دے وکھو وکھ حصیاں وچ گھمدے ہوئے ماحول تے حیاتی اک سپنے وانگر لگن لگ پئی ، مینوں ہُن بہت ساریاں گلاں بُھل گئیاں نیں پر اوہناں دی تکھی رمز اجے تائیں میرے اندر چھبدی پئی اے ۔ واپس آ کے میں اوہنوں نہ خط لکھ سکیا نہ کوئی رابطہ کر سکیا پر اج وی اوہ دوپہر

میرے اندر جیوندی پئی اے ۔ سگویں دی سگویں ۔۔۔

دلّی وچ کجھ ہور یادگار ملاقاتاں وی ذکر جوگ نیں ، میں ہندوستان روزیاں وچ گیا ساں ۔ کرتار سنگھ دُگل ہوراں ول وی جانا ہویا سی ۔ اوہناں دا گھر وی امرتا جی دے گھر دے نیڑے ہی سی ۔ مینوں کافی چِر مگروں پتہ چلیا کہ اوہناں دی بیگم مسلمان نیں ۔۔۔ عائشہ دُگل ۔ عائشہ جی ، دی اک بھین ، سردار جعفری ہوراں نال ویاہی ہوئی اے ۔ اک دن بھاپے ہوراں راہیں مینوں عائشہ جی داسنیہا ملیا کہ میں عید اوہناں ول کراں ۔ بڑے چِر توں کسے مسلمان نال بہہ کے عید نہیں کیتی ۔ میں سوچیا 'پاکستان وچ تے عید سوں کے لنگھائی دی اے' پر اوتھے میں وی اک اُدریویں وچ ساں ۔ ایس لئی عید دی سویر میں چائیں چائیں اوہناں ول گیا ۔ رج رج کے سیویاں کھادیاں ۔ دگل ہوری وی ساڈے نال عید دیاں خوشیاں دا سواد مان رہے سن ۔ میں خیالاں وچ بڑے چِراں مگروں کسے عید نوں ، سچی مچی دی عید وانگر منا رہیا ساں ۔۔۔

دُگل ہوراں نال جنّی واری وی ملاقات ہوئی ، اوہناں نال ڈھیر گلاں ہوئیاں ۔ اوہناں دا لما ناول 'حال مریداں دا' میری جاچے قرۃ العین حیدر دے 'آگ کا دریا' کولوں کسے طرح وی گھٹ پدھر دا نہیں ۔ اسیں لاہور بارے وی گلاں کیتیاں ۔ اوہ ریڈیو دے پرانے دناں نُوں یاد کر دے رہے ۔ موہنی حمید ، رفیع پیر ، بیدی صاحب ..... پر میرے من وچ اجے اوہ عید جیوندی پئی اے جیہڑی میں اوہناں دے گھر منائی ساں ۔۔۔

بلونت گارگی ہوری پہلاں دِلی وچ نہیں سن ۔ فیر پتہ کیتا تاں اوہ آ گئے ہوئے سن ۔ اوہناں نال پاکستان توں خط و کتابت رہی سی ایس لئی فون تے فوراً ہی پچھان گئے ۔ اساں اوہناں دے گھر ملنا متھیا ۔ بڑے آدر نال ملے ۔ پر اج جاپیا ۔ اوہ آدر ساڈے وچکار کتے آ کے بہہ گیا اے ایس لئی بہت کُھل کے گلاں نہ ہو سکیاں ۔ بہتا چِر اسیں ریشماں دیاں گلاں کر دے رہے ۔ کیوں جے وزیرِ اعظم اندرا گاندھی ہوراں اوہنوں اپنے ہتھیں چاہ بنا کے پلائی سی ۔ کیوں جے ریشماں ہندوستان نوں فتح کیتا ۔ پچھے جیہے بلونت گارگی ہوراں دا سیریل 'سانجھا چلھا' ویکھدے ہوئے ، ریشماں دی آواز سن کے اوہ بہت یاد آئے ۔

پنجابی توں وکھ اردو تے ہندی دے لکھاریاں نال وی بڑیاں یادگار ملاقاتاں

رہیاں ۔ اک دن امرتا جی بانہہ دی پٹی کران ڈاکٹر کول گئے ہوئے سن تے ہندی دے مہان کوی سرویشور دیال سکسینہ ہوری آ گئے ۔ ہور بہت ساریاں گلاں وچوں اک گل جلاوطن ادیباں تے شاعراں بارے وی ہوئی ۔ اوہنیں دنیں احمد فراز ہندوستان وچ سن یاں اوتھوں ہو کے گئے سن فہمیدہ ریاض وی اوتھے ہی سن ـــ سکسینہ جی کہن لگے "جلا وطن شاعریاں ادیب، دو محاذاں اُتے لوکائی دا ساتھ چھڈ دا اے ۔ اک آپنے دیس دی لوکائی دا محاذ تے دوجے اوس دیس دی لوکائی دا محاذ، جتھے اوہ آ کے رہندا اے ۔ کیوں جے اوہ دوجے دیس دی سرکار دا بجھا ہوندا اے ـــ" میں جدوں کہیا کہ پاکستان دی جنگ، پاکستان دی دھرتی اُتے ہی لڑی جا سکدی اے تاں مینوں ہن وی چنگی طرحاں یاد اے، اوہناں دیاں اکھاں وچ اک تکھی چمک آئی تے اوہ مسکرا کے آکھن لگے ـــ "شاید ایسے کارن احمد سلیم، تساں جلا وطنی قبول نہیں کتی" میں پاکستان واپس آیا تاں کجھ چر مگروں اوہناں دے انتقال دی خبر سنی ۔ جیویں ہور کجھ چر مگروں بیدی جی تے سمیتا پاٹل دے مرن دیاں خبراں ملیاں سن ۔ دل بہت دکھیا ۔

ہندی دی شاعرہ اندو جین نال وی اک لمی ملاقات رہی ۔ اوس ملاقات دا تفصیلی حال میں اک انگریزی اخبار وچ لکھیا اے ۔ اسیں نویں ہندی ادب، نویں تے پرانے ادب وچکار رشتے، ادب وچ بغاوت، تے نویں ہندی سینما بارے گلاں کیتیاں ـــ جدوں میں اُٹھ کے آون لگا تاں اوہناں اپنی نظماں دی کتاب A KISS IS A WHIM دیندیاں لکھیا ـــ WITH FOND MEMORIES OF THIS LOVELY EVENING ایہ سچ مچ اک بہت ہی پیاری شام سی ۔

دلی وچ بلراج مین را نال رل کے اوہناں دے میگزین شعور لئی کجھ دن کم کردا رہیا ۔ اوہ پاکستان بارے کجھ لکھتاں وچ دلچسپی رکھدے سن ۔ میں اوہناں نوں ایدھروں اودھروں کئی چیزاں لبھ کے دتیاں ـــ پاکستان بارے اوہ خاص حصہ، پچھلے سال "شعور" وچ چھپ کے آیا اے ـــ

کراچیوں، ٹرین ویلے زاہدہ حنا مینوں اپنے اک پیارے سجن حیدر نقوی دا پتہ دتا سی ۔ اوس پیارے بندے دے گھر عید دا دوجا دن لنگھیا ۔ اسیں ساری رات بیٹھے گلاں کر دے رہے ۔ پاکستان دیاں، ہندوستان دیاں، صادقین دیاں، زاہدہ حنا دیاں فیر

اسیں کئی وار ملے ۔ میں آپنیاں بہت ساریاں کتاباں اوہناں کول چھڈ آیا ۔ جیہڑیاں اوہناں پی آئی اے راہیں مگروں مینوں بھیجنیاں سن --- زاہدہ حنا دی کہانیاں دی کتاب وچ میں جیہڑا مُکھ بندھ لکھیا سی اوہ نقوی نوں زبانی یاد سی ۔ اوہ گلے گلے اوہدا ذکر لے بہندا ---

صادق اردو دے شاعر تے تنقید نگار نیں ۔ دلی یونیورسٹی وچ اردو ادب دے استاد نیں تے آپنی بیوی نال مل کے اوہناں مراٹھی شاعری دے بڑے چنگے ترجمے وی کیتے نیں ۔ دلت شاعری توں سبھ توں پہلاں اوہناں ہی مینوں جانوں کرایا --- اوہناں نال ہندی دے اک دو وڈے لکھاریاں نال وی ملاقاتاں ہویاں ---

دلّی وچ ونجارا بیدی تے ہر بھجن سنگھ ہوراں نال ملاقاتاں ہمیش یاد رہن گیئاں ۔ ہر بھجن سنگھ آپنی شاعری وچ مینوں ، ہمیش جوان تے نوبس لگے سن ۔ پر مِل کے حیرانی ہوئی ۔ اوہ بزرگ پیڑھی دے جوان شاعر نکلے ۔ پاکستان وچ لوک امرتا جی تے موہن سنگھ ہوراں دا ناں بہتا جاندے نیں پر ہر بھجن سنگھ آپنی طرح دے اک وکھرے تے مہان شاعر نیں ۔ اوہ پی ۔ آر اُکاہی نہیں جان دے تے ایہہ اوہناں دی وڈیائی دا اک ہور ثبوت سی ۔ مینوں اوہ اینے پیار تے اپنت نال ملے سن جیویں میں اوہناں دے برابر دا کوئی لکھاری ہوواں ---

ونجارہ بیدی پنجابی لوک دھارا دا سبھ توں وڈا ناں اے ۔ پنجاب دے لوک ورثے بارے اوہناں توں وڈی اتھارٹی ہور کوئی نہیں ، اوہناں دے کنے ہی کارنامے گِنائے جا سکدے نیں جینہاں چوں اک چار جلداں وچ لوک ادب دا انسائیکلو پیڈیا اے ۔ اسیں اوہناں دے گھر بیٹھے گلاں کر رہے سن ۔ ہس کے آکھن لگے "اگلی واری آؤ تے میرے ول ٹھہرنا ۔ میں گھر دا اُتلا حِصّہ بنایا ہی سجناں لئی اے" فیر اوہ آکھن لگے ۔

"سانوں دونہاں پاسیوں مل کے پنجاب دے لوک ساہت نوں سانبھن دی لوڑ اے ۔ میں بڑا خوش ہویا ساں جدوں پتہ لگا تسیں میرے نال مل کے کم کرن لئی تیار ہو ۔ پر فیر تسیں وی غائب ہو گئے ....."

میں ہس پیا ۔ میرے کول کوئی جواب نہیں سی ۔

دِلی دیاں ایہناں گلیاں توں میں حوض خاص ول قدم چکداواں --- امرتا جی دے گھر!

مَیں وِی جانا . . .

۱۰۲ ڈگری ٹمپریچر نال جدوں مَیں اُپنے لیکھ دا مُنڈھ بنھیا تے مینوں کوئی حیرانی نہیں سی ہوئی۔ امرتا جی نوں مِلے بِنا، اوہناں نال اپنیاں ملاقاتاں دا حال لکھنا کوئی بہتی اچرج گل تے نہیں ناں! کینہ آکھیا جے؟ میرے سِر نوں بخار چڑھ گیا اے؟ اک گل دساں تہانوں میرا جنون وی... RATIONAL ہوندا اے۔ محبّت تے آزادی دی چون وِچ کوئی جذباتی فیصلہ نہیں ہونا چاہیدا تے ایہو ای اوہ دو لفظ نیں جنہاں مینوں کئی ورھے پہلاں امرتا جی نال جوڑیا سی۔

محبّت تے آزادی، ایہناں دا ہم معنی اک ہور لفظ وی اے۔ انسان! امرتا جی دی ساری شخصیت، ساریاں لکھتاں تے سارے کرم ایہناں تِناں لفظاں راہیں بیان کیتے جا سکدے نیں۔ مَیں بہت چھوٹا ساں۔ مساں اجے سَت اَٹھ سال دا ہوواں گا جدوں مَیں لفظ محبّت اپنی استانی کولوں سُنیا۔ اوہ میرے نال بہت پیار کردی سی پر اک سویرے اوہ اپنی منجی اُتے موئی پئی سی۔ جے سوچیا جاوے تاں خودکشی اپنے اندر اک وڈا کارج اے۔ اوس پل مینوں پہلی واری پتہ لگیا کہ مینوں وی اوہدے نال محبّت سی تے محبّت مر وی سکدی

اے۔ فیر کئی ورھیاں مگروں جدوں پہلاں مَیں ساحر دے عشق وِچ تے فیر اوہدے نال نال فیض دے عشق وِچ مبتلا ہویا تاں لفظ محبت دا اظہار مینوں ڈُڈا وڈا جاپیا۔ مَیں یارھویں جماعت وِچ پڑھ دا ساں تے فیض صاحب میرے محبوب شاعر تے استاد سُن۔ مَیں اپنا اردو دا کلام اوہناں نوں وکھائے بناکدی وی نہیں ساں چھپوندا۔ اِک واری اوہ میری نظم توں بہت خوش ہوئے تاں اوہناں میں نوں پنجابی شاعری دی اک کتاب دِتی۔ "نویں رُت"۔ ایہہ امرتا جی نال وی تے آزادی دی نال میری پہلی ملاقات سی۔ اودوں کراچی وِچ لے شاد تے نورکاشمیری ہوراں دے آکھن تے مَیں پنجابی وِچ لکھن لگ پیا۔ فیر ۶۸-۱۹۶۷ء وِچ میں کراچی چھڈ کے پہلاں پنڈی تے فیر لہور آگیا۔ ایتھے پنجابی ادب دا وڈا پسار ملیا۔ اوہناں دِناں وِچ مَیں بہت ساریاں نظماں لکھیاں گورمکھی لپی سکھی۔ دو نویں پاسے اپنیاں نظماں چھپوائیاں، اودھروں امرتا جی دیاں ڈھیر ساریاں کتاباں تے "ناگ منی" دے پرچے منگوا کے پڑھ چھڈے تے نالے اوہناں دیاں لکھتاں دا مطالعہ حال دی گھڑی تیک جاری اے۔

ہُن تسیں سوچ رہے ہووگے کہ مَیں امرتا جی نال اپنیاں کتابی ملاقاتاں دی گل کر اں گا نہیں مَیں کتابی ملاقاتاں دی گل ایس لئی نہیں کرنی کیوں جے کتاب کسے دی نجی ملکیت نہیں ہوندی ، ایکھک دی وی نہیں۔

مَیں جنہاں دِناں دی گل کر رہیا واں اودوں مَیں پاکستان ہندوستان دے سارے وُڈے رسالیاں وِچ چھپ رہیا

مثال، پنجابی ادب، لہراں، پنج دریا، آرسی، پریت لڑی، چیتنا تے ہور دی گنتی سن۔ اک وار اک پنجابی لیکھک نے مینوں آکھیا۔

"تینوں تاں شاعر مناں جے کر "ناگ منی" وچ چھپ کے وکھاویں" سن کے میرا رنگ پیلا ہو گیا۔ میں کنے ہی مہینیاں توں امرتا جی نوں اپنیاں نظماں گھل رہیا ساں پر اوہناں ولوں کوئی وی جواب نہیں سی مل رہیا۔ نہ اوہ نظماں چھاپ دے سن تے نہ جواب موڑ دے سن۔ ہن تائیں میں اوہناں دیاں ڈھیر ساریاں لکھتاں پڑھ بیٹھا ساں۔ میرے دل وچ اوہناں دی قدر ہور ودھ گئی سی پر جد وی اوہناں دا کوئی جواب نہ آیا میں نراس ہون لگا۔ انتاں دی مایوسی وچ وی میں خط لکھدا رہیا، نظماں گھلدا رہیا۔ ایہہ ۱۹۶۸ء دے بھیڑ کیلے دِن سن تے میری عمر ۲۳ ورھے سی۔

مہربان قاری! توں ہن تے سمجھ گیا ہوویں گا۔ میں امرتا جی نال کیہڑیاں ملاقاتاں دی گل کرن لگا واں۔ جے وی نہیں سمجھیا، چنگا میں آپے ہی گل کھول دیندا واں۔

اچانک اک دِن اوہناں دا خط آ گیا۔ میں لفافہ ہتھ وچ پھڑ کے بہت دیر تیک اداس نظراں نال اوہدے ول تکدا رہیا۔ لفافے اُتے "ناگ منی" دی مہر لگی ہوئی سی، مینوں خط کھولن دی ہمت نہیں سی ہو رہی۔ اخیر میں کنبدے ہتھاں نال لفافہ کھولیا۔ سچ مچ امرتا پریتم دا خط سی، میرے ناں! بھلا ایس گل تے کوئی یقین کر سکدا اے؟ پنجاب دی سبھ توں وڈی شاعرہ نے اپنے ہتھیں مینوں خط لکھیا سی اپنے ہتھیں لفافے اُتے پتہ لکھیا سی۔ اکو واری مینوں جاپیا کہ ایہہ

خط نہیں، اَمرتا جی آپ سُن۔ خط دے اکھر اوہناں دے نین نقش بنن لگے۔ اک سوہنی ات سوہنی پنجابی شاعرہ میرے کول بیٹھی سی تے آکھ رہی سی۔ "پیارے احمد سلیم جی! تہاڈے خطاں دا بڑا ہی شکریہ۔ سارے خط میں بڑی قدر نال پڑھے نیں۔ پڑھے نہیں، پڑھوائے ہن۔ میں اردو نہیں پڑھ سکدی۔" خط دے اخیر وچ میریاں نظماں بارے صرف اینا ہی لکھیا سی۔ "تہاڈی تے تہاڈے دوست دی نظم ملی۔ ہور اُچے معیار دیاں نظماں دی ہنگ کرنی آں۔" خط پڑھ کے مَیں ہور وی اُداس ہو گیا۔ ایس توں بعد وی مَیں نظماں گھلیاں سن پر اوہناں دا وی پہلے وَرگا حشر ہویا۔ فیر ۱۹۶۹ء آ گیا۔ اپریل وچ میں اپنی زندگی دے سبھ توں قیمتی انسان نوں ملیا پر ایہہ ملنا نہ ملن جیہا سی۔ اِک ڈوہنگھے درد نال مَیں بے حال ہو رہیا ساں۔ زندگی نے جیہڑی سبھ توں وڈی خوشی دِتی سی اوہ ہر وار خوشی بنوں رہ جاندی سی۔ اوہناں دِناں وچ ہی مَیں ہیر وارث شاہ دی بحر وچ وچھوڑے دیاں کئی نظماں لکھیاں۔ اک نظم اُمرتا جی دے ناں وی سی پر مَیں ڈردا ساں جے ایہہ نظم وی "ناگ منی" وچ نہیں چھپ سکی تے فیر؟ مَیں ایہو سوچدیاں ہویاں اوہ نظم آرسی نوں گھل دِتی۔ ایہہ نظم چھپی تاں امرتا جی وی پڑھی اچانک ای ایک دن اوہناں دا بہت مختصر خط ملیا۔ "کوئی محبوب نظر ہی محبوب چہرہ ویکھ سکدی اے تے کوئی محبوب قلم ہی محبوب چہرہ اُلیک سکدی اے۔ احمد سلیم دی محبوب قلم نوں پیار وی تے اوہدا شکریہ وی۔۔۔" خط پڑھ کے مَیں حیران رہ گیا۔ مینوں چِت چیتا وی نہیں سی کہ امرتا جی اُتے ایس نظم دا اینا اثر ہووے گا۔ مینوں جاپیا

مَیں اپنی زندگی دی پہلی نظم لکھ لئی اے تے ہُن مَیں شاعر ہو گیا داں۔
اوہناں دِناں وِچ ہندوستان توں سکھ یاتریاں دا اک جتھا لہور آیا ہویا سی۔ اوہناں وِچ کُجھ ادیب وی سُن۔ پنجابی ادبی سنگت والیاں پاک ٹی ہاؤس دے اُتلے حصے وِچ اک ادبی اکٹھ کیتا۔ اوتھے مَیں اپنی ایہو نظم سنائی۔ سارے ہی جھومن لگ پئے۔ ہندوستان توں آئے ہوئے اک پنجابی شاعر جھومدے ہوئے آکھن لگے "نظم تے واہ واہ اے پر امرتا پریتم دے ناں کیوں؟ نظم دا سارا مزہ خراب کر دتا اے۔"
"ایس لئی کہ مَیں لکھی ہی اوہناں دے ناں اے۔"
"اوہ جی تہانوں نہیں پتہ، سرکاری پٹھو اے۔ یورپ دے دَورے کردی رہندی اے تے نوجواناں نوں گمراہ کر رہی اے۔۔۔" ایہہ گلاں سُندیاں مینوں امرتا جی دی کتاب "کالا گلاب" یاد آ گئی "اُنج تاں سماج، اوہدے سکیاں نوں کھوٹیاں آکھن والی ہر جرات اُتے وار کردا اے پر جدوں ایہہ جرات کسے عورت نے کیتی ہووے، سماج دا منہ ایس طرحاں جھگ و جھگ ہو جاندا اے تے اوہ سبھناں دلیلاں نوں پرانہہ چھنک کے جیویں اپنے ہتھاں وِچ چکڑ دا ہتھیار پھڑ لیندا اے، ایس وار نوں صرف اک اوہی عورت سمجھ سکدی اے جس نے کدے ایہہ وار جھلیا ہووے۔۔۔" اوس رات مَیں اپنے گھر نوں بہت اُداس پرتیا تے راتیں بہہ کے مَیں امرتا جی نوں اک خط لکھیا "دیدی! چکڑ دے ہتھیار والا وار میری سمجھ وِچ آوندا اے۔ ہندوستان وِچ کئی پنجابی رسالے جو کُجھ تہاڈے بارے وِچ لکھدے نیں۔ اوس چکڑ دا ساڈے کول کوئی جواب نہیں۔۔۔" مَیں اوہناں نوں ایہہ خط وی لکھیا۔ ہور کئی

خط وی لکھے پر اوہناں فیر چُپ سادھ لئی ہوئی سی۔ ایتھے ساڈے پاسے بڑی اُتھل پُتھل سی۔ اسیں سارے بے یقینی دی صلیب تے ٹنگے ہوئے ساں۔ اودوں مَیں بڑیاں سَڑدیاں بَلدیاں نظماں لکھ رہیا ساں۔ محبّت بارے، آزادی بارے تے انسان دے بارے

امرتا پریتم دے ناں دوجی نظم مَیں چھیڑی لکھی سی اوہدیاں پہلیاں سطراں سن:

ہتھکڑی نفرت دی، میرے ہتھ، جکڑ سکدی نہیں
دسے سکو تاں دے دیو، مینوں محبّت دی سزا

تے اخیرلی سطر سی۔

میرے بول، زہر پی سکدے نیں مر سکدے نہیں۔

اوہ دن دُہرے عذاب دے دن سن۔ اک پاسے، میرے وجود توں باہر وڈے پیمانے تے اُتھل پُتھل ہو رہی سی۔ دوجے بنے میرے اندر اک وڈا طوفان تے ہنیر آیا ہویا سی۔ اودوں پہلا انسان چَن تے اُتریا سی تے مَیں اپنی زندگی دے سبھ توں قیمتی انسان بارے لکھیا سی۔

میرا چَن کتھے ہے؟

میرا چَن میرے ساہمنے سی پر میرے ہتھ اوس تائیں نہیں اپڑ رہے سن۔ اودوں مَیں "جنگ" تے "سزا" ورگیاں نظماں لکھیاں ایہہ نظماں وی مَیں امرتا جی نوں گھلیاں پر، ناگ منی، وچ چھپ نہ سکیاں، مگروں فیر ایہہ 'آرسی' وِچ چھپیاں۔ مینوں ایہہ سوچ کے بڑی حیرانی ہوندی سی کہ امرتا جی اکو واری چُپ کیوں کر جاندے نیں۔۔ ۱۹۷۰ء

لنگھ دا جا رہیا سی، جدوں اوہناں دا خط آیا۔ "میرے عزیز احمد سلیم! تیرے خط وچ تیری رُوح دا انگراں سوہنے نیں۔ پر رَب دا واسطہ ای ایڈی مِٹھی زبان لئی چار اکھر ہی پنجابی دے گورمکھی، دے د لکھنے، سکھ لے تاں جے خط پڑھنے تے لکھنے سوکھے ہو جان۔ مَیں چاہندی آں پئی جو کجھ پاکستان دے وِچ پنجابی بارے ہو وے، لکھیا جاوے یاں بولیا جاوے اوس دی خبر رپورٹ میں نوں "ناگ منی" لئی بھیج دیا کر۔ رومن اکھراں وچ خط چنگی طرحاں پڑھیا نہیں جاندا۔ ۔ ۔ پچھے جیہے فیض ہوری آئے سَن تِن واراں چنگی طرحاں ملاقات ہوئی سی۔ ۔ ۔" اک خط وچ مَیں پچھیا سی کہ کیہ مَیں اوہناں دیاں لکھتاں پاکستان وچ چھاپ سکدا آں؟ ایسے خط دے وچ اگے جا کے اوہناں لکھیا "تیرا جو جی چاہندا اے چھاپ لے، مَیں تیری دیدی آں، تینوں حق بن دا اے ۔ ۔ ۔" تے فیر میری نظم بارے لکھیا سی۔ امرتا پریتم دے ناں تریجی نظم بارے "آرسی وچ تیری نظم پڑھی۔ بڑا پیار! ۔ ۔ ۔" فیر چھیتی ہی اک ہور خط آیا جدھے وچ تِن دوستاں دا ذکر سی۔ اوتار خالصہ، فہمیدہ ریاض تے سجاد حیدر۔ اوتار خالصہ اوہ پنجابی بی بی اے جیہڑی کینیڈا وِچ رہندی اے تے ڈاکٹر نذیر جدھی بہت تعریف کر دے ہوندے سَن۔ اک واری اچانک ای کینیڈا توں اوہناں دا خط آ گیا۔ میریاں نظماں بارے، میریاں کہانیاں بارے، پاکستان دے بارے، لہور دیاں سڑکاں تے گلیاں بارے، مادھو لعل حسین تے بُلھے شاہ ہوراں دے بارے۔ اوہناں دے خط وچوں محبت ڈُلھ ڈُلھ پیندی سی۔ اِنج ساڈے وچکار خطاں دی گوڑھی سانجھ پے گئی سی۔ سجاد حیدر پنجابی دے مَنّے پَر منّے ڈرامہ نگار

نیں تے میں اوہناں دا بڑا عقیدت مند ہاں۔ صرف فہمیدہ ریاض نال میرا تعارف نہیں سی۔ امرتا جی نے لکھیا سی "پیارے تے چنگے احمد سلیم اَج کل میری دوست اوتار میرے کول اے۔ تیرے خطاں دی گل کردی سی۔ ہُن اوسے دے ہتھوں تینوں بڑا پیار گھل رہی آں۔ خدا اوہ دِن نصیب کرے کہ تیری میری وی ملاقات ہووے۔ تینوں ملن لئی میرا بڑا ای دل کردا اے۔ اَج کل لندن توں میری اک دوست شاعرہ فہمیدہ ریاض او تھے تہاڈے کول آئی ہوئی اے۔ کدی اوہدے نال میل ہووے تے اوہنوں وی میرا پیار دئیں۔ میرے دوست سجّاد حیدر دا کیہ حال اے، اوہنوں وی میرا اسلام ضرور دئیں۔ ۔ ۔"

امرتا جی نوں اپنے پاسے دے پنجابی ادیباں کولوں شکایت اے کہ اوہ چکڑ اُچھالن دا کاروبار کر دے نیں۔ ساڈے پاسے وی کجھ ایہو جیہا حال سی۔ امرتا جی دے خط وچ سجاد حیدر ہوراں دا ذکر پڑھ کے مینوں اپنے اک پنجابی ادیب دے گالی ورگے لفظ یاد آ گئے۔ اوہنے اپنے پیلے دند باہر کڈھدیاں ہویاں آکھیا سی "امرتا پریتم، سجاد حیدر تے ریجھ گئی سی پر اپنا یار بزدل نکلیا۔ بڑے زور دا عشق چلیا سی اوہناں دا پاکستان بنن توں پہلے۔ تینوں اک راز دی گل دساں اوہدی نظم سنیہوڑے سجاد حیدر دے ناں ہی تاں ہے۔ ۔ ۔" ایہہ فقرے یاد کر کے مینوں بڑی کراہت جیہی محسوس ہوئی۔ اِنج لگا جیویں ہُنے ای اُلٹی آ جاوے گی۔ مینوں چکر آون لگ پئے۔ میرے ساہمنے سجاد حیدر، معصوم، بھلا مانس تے دوست دا چہرہ اُبھریا تے میریاں اکھیاں وچ گڈ مڈ ہون لگ پیا۔ مَیں دوہاں ہتھاں نال سر پھڑ کے

کرسی تے ڈِگ پیاساں۔ کئی سال بعد امرتا جی نے سجاد حیدر ہوراں نال اپنی دوستی بارے "رسیدی ٹکٹ" تے "مَیں جمع توں" وِچ بڑے احترام نال گل کیتی اے۔ افسوس کہ "رسیدی ٹکٹ" دے پاکستانی اردو ایڈیشن وچ سجاد حیدر ہوراں بارے اوہ سارا ذکر سنسر کردتا گیا۔ ایس گھٹیا تے غیر اخلاقی حرکت تے جدوں امرتا جی نے پروٹیسٹ کیتا تاں پبلشر ہتھاں ہتھاں اوہناں دے خلاف اِدھر اودھر دیاں ہانکن لگ پیا۔ پاکستان وچ امرتا پریتم ہوراں دیاں کتاباں دی چوری اک وکھرا موضوع اے۔ ایتھے صرف اینا آکھنا کافی اے کہ کجھ لوک پیسہ کمان دے لالچ وِچ اینے اُنھے ہو گئے نیں کہ اوہناں نوں پاکستان دی عزت تے وقار دا وی خیال نہیں رہندا . . .

اُتھل پتھل بہت وَدھی تے مینوں کجھ دن آرام کرن لئی جیل بھیج دتا گیا۔ ایہہ دیہاڑے بڑے تکلیف دے سن۔ کندھاں توں اوس پار مینوں صرف اِکو چہرہ ای نظر آوندا سی۔ اپنی زندگی دے سبھ توں قیمتی انسان دا چہرہ۔ کجھ ہور چہرے وی سن، امرتا پریتم، سکھبیر سوہن سنگھ جوش، نوتیج سنگھ پاش . . . میرا سبھ توں محبوب چہرہ روز میرے کول آبہندا سی۔ مینوں تسلی دیندا پر آپ ہنجھوواں نال بھریاں اکھاں نال واپس پرتدا۔ اِک واری امرتا جی دا چہرہ وی میرے ساہمنے اُبھریا، مینوں جاپیا کہ جیویں آکھدا ہووے۔ جتنا آزاد توں اَج ایں، اینا کدی وی نہیں سیں۔ اوہناں دِناں وچ میرا ناں بہت ہی گونجیا سی۔ ناگ منی، آرسی، پریت لڑی تے ہور کئی ہی

اخبار تے رسالے میرے ذکر نال بھرے ہوندے سن۔ ساریاں آوازاں چوں اُچی آواز امرتا جی دی سی۔ فیر اوہ دِن وی لنگھ گئے۔ ہُن ۱۹۷۲ء سبھی چیزاں اپنے معمول تے آ گئیاں سن۔ پھٹ ملدے جا رہے سن پر شاعر دی قسمت وچ سدا رونا ہی لکھیا ہویا اے۔ ایس واری وی ہندوستان توں بُریاں خبراں آن لگ پئیاں تے بڑے خوفناک ہندو مسلم فساد چھُٹ پئے سن۔ مسلماناں دا حال بہت مندا سی۔ ایہہ خبراں پڑھ پڑھ کے مَیں بہت دُکھی ہوندا جا رہیا ساں۔ روندیاں تے کُرلاندیاں مَیں امرتا جی نوں خط لکھیا "کجھ کرو . . . لوکاں نوں بچاون لئی کجھ تے کرو . . . ، جاپدا اے، اوہ وی بڑے دُکھی تے نراس سن چھیتی ہی جواب ملیا "او نیک بندیا! تیرا اُسفنا ٹھیک ہی سی۔ تیرا خط ویکھ کے اکھاں وچ پانی آ گیا۔ اسیں سچ مچ ہنیریاں غاراں وچوں لنگھ رہے آں۔ انسانی محبّت دی قدر خبرے کدوں ہووے گی . . . " اوسے خط وچ اِک تھاں تے اوہناں سجاد حیدر ہوراں بارے وی لکھیا سی۔

"سجاد حیدر میرے بہت پرانے تے بہت پیارے دوست نیں، ہُن تے اوہناں نوں ویکھیاں وی بڑا ہی وقت لنگھ گیا اے اِنج لگدا اے جیویں صدیاں ای گزر گئیاں نیں۔ خدا کرے کہ جیوندے جی اِک واری فیر میل ہو جاوے۔ مَیں ۲۳ اگست نوں یوگوسلادیہ جانا اے۔ اُتھے تِن ہفتے رہ کے فیر چیکوسلواکیہ تے فرانس وچوں ہندیاں ہویاں اکتوبر دے اَدھ وچ لندن پہنچاں گی تے اوتھے تیرے خط نوں اڈیکاں گی۔ اپنیاں نویاں نظماں نال منی لئی ضرور گھلیں۔"

ہتن امرتا جی نال ملاقات سُوکھی ہو گئی۔ میرا جدوں جی کردا سجاد حیدر ہوراں نوں ملن لئی چلا جاندا ساں۔ جدوں جی کردا فہمیدہ ریاض نوں وی ٹیلی فون کھڑکا دیندا۔ لندن وِچ امرتا جی نے فہمیدہ نوں میرے بارے وِچ بہت کُجھ دسیا۔ فہمیدہ اوہناں دی اپنی آواز وِچ اوہناں دیاں نظماں دا کیسٹ بھر کے لیائی سی تے مینوں خطاں راہیں لالچ دیندی رہندی سی کہ اوہ کیسٹ مینوں تاں سنوائے گی جے میں کراچی آواں تے فیر میں سچ مچ صرف ایس لئی کراچی ٹُر گیا کہ امرتا دیدی دی آواز بس سن سکاں تے اوہ بول نہ ہے سن۔۔۔

رات اُنگھلاندی پئی اے
کسے نے انسان دی چھاتی توں سنھ لائی اے
ہر چوری توں بھیانک ایہہ سُپنیاں دی چوری اے

چوراں دے کُھرے
ہر دیس دے، ہر شہر دی، ہر سڑک تے بیٹھے
پر کوئی اکھ تکدی نہیں، نہ ای چونکدی
صرف اِک کُتے دی طرحاں اِک سنگلی دے نال بجھی
کسے ویلے، کسے دی، کوئی نظم بھونکدی۔۔۔

تے اِک ہور نظم سی ——————

اک درد سی
جو سگریٹ دی طرحاں میں چُپ چاپ پیتا اے۔
صرف کُجھ نظماں ہین
جو سگریٹ دے نالوں میں راکھ وانگن جھاڑیاں۔۔۔

نظماں سُندیاں ہویاں میریاں اکھیاں وچوں ٹپ ٹپ اتھرو وگن لگ پئے۔ مَیں ٹیپ ریکارڈر دے کول منہ لجا کے زور نال چیکیا۔

" دیدی! مَیں تہانوں سن رہیا واں، کیہ تُسیں وی مینوں سُن رہے ہو؟ مینوں معجزیاں وچ یقین نہیں پر جدوں میں کراچی توں پنجاب نوں پرتیا، اُسر تا جی دا خط آیا پیا سی۔" پیارے سلیم! تیرے دل توں، تیرے خطاں توں قربان ہاں۔ تینوں میرا بُہتا سارا پیار! اپڑے تیری نظم بڑے مان دے نال تے بڑے پیار نال ناگ منی وچ چھاپی اے۔ ایس طرحاں کدی کدائیں کوئی خط پتر لکھدا رہیا کر تے نظماں گھلدا رہیا کر۔ اُج کل کیہڑے شہر وچ ایں؟(اودوں مَیں پنڈی وچ سرکاری نوکری کر رہیا ساں) لاہور جاویں تاں سجاد حیدر نوں میرا اسلام ضرور دئیں۔ لندن وچ پاکستان لئی دو انٹرویو بی بی سی توں براڈکاسٹ کیتے سَن۔ پتہ نہیں توں سُنے وی نیں کہ نہیں۔۔۔" ایہہ انٹرویئیں نہیں ساں سُن سکیاں پر جدوں اوہناں اپنا سفرنامہ" اکّی پتیاں دا گلاب" چھاپیا تے اوہدے وچ ایہہ دونویں انٹرویو وی شامل سَن۔ اِک ہور انٹرویو فہمیدہ ریاض نال وی سی، جیہدے وچ فہمیدہ نے پاکستان وچ عورت دے مسئلیاں بارے گل کیتی سی۔ بی بی سی دے انٹرویو وچ پاکستان دے بارے جس چاہ تے اپنائیت دا اظہار کر دے سن، اوس چاہ تے اپنائیت دا اظہار اوہناں اپنے ایسے خط وچ وی اِک تھاں تے کیتا سی۔" ہُن تاں لاہور آکے تینوں ملن نوں جی کر دا اے۔۔۔ تے تُسیں سارے ادیب، کاش اوہ وقت اللہ لیاوے

کہ دہلی آکے بینوں ملو۔"

اک دِن اوہ وقت وی آ گیا پر ساڈے، جیہے بدقسمتاں لئی نہیں سی آیا۔ جیہڑیاں شاعراں تے ادیباں نے ساری عمر نفرت دا پرچار کیتا سی اُج اوہو ای امن تے محبت دے گائیک بن کے ہندوستان وَل دوڑ پئے سن۔ جنھاں اپنیاں لکھتاں راہیں ساری عمر کروددھ دا زہر گھولیا سی ہُن اوہی امرت دے ونجارے بن کے مِٹھے بول بول رہے سن۔ اوہناں نفرت وی سیاست دا حکم مَن کے کیتی سی تے ہُن پیار دے گیت وی اوہ سیاسی پراپیگنڈے وانگراں ای گا رہے سن۔ دوہاں پاسیوں آونا تے جانا شروع ہو گیا، کتاباں رسالے وی آون جان لگ پئے سن۔ ایتھوں جیہڑا وی ہندوستان جاندا سی اوہدے مگروں اوتھوں دے رسالیاں وِچ اوس دے بارے بڑیاں شرمناک کہانیاں چھپدیاں۔ پاکستان دے پنجابی ادیب اوتھے جا کے تے پاکستان دے ناں نوں مِٹی وِچ رول رہے سن۔ اوہناں دا رولا ایہہ سی کہ اوتھے جا کے اوہ فخر زمان تے احمد سلیم بارے جھوٹھ بولن اوہناں نوں بدنام کرن۔ اوہدوں میرے بارے ہندوستان وِچ ایہیاں کوڑ کہانیاں اُڈیاں کہ میرے اِک خیر خواہ سجن نے مینوں مشورہ دِتا کہ مَیں "آرسی" وِچ اِک مضمون لکھ کے اپنی پوزیشن صاف کراں۔ مَیں زندگی وِچ کدی وی صفائی نہیں سی دِتی۔ ایہہ گل مَیں فیض صاحب کولوں تے امرتا جی کولوں سِکھی اے کہ دلیل دا جواب تے دِتا جا سکدا اے پر گالی دا جواب نہیں دِتا جا سکدا تے نالے ایہہ وی اے کہ دوستاں نوں صفائی

دی لوڑ نہیں ہونی چاہیدی تے دشمن اوہنوں منّن گے ۔ نہیں۔ سو میں جھگڑا داہر وار چُپ کر کے سہن دا فیصلہ کر لیا۔ صرف مینوں اِک گل دا صدمہ سی، ہندوستان وِچ میرے کجھ معصوم دوستاں نال میرا ناں نتھی کر کے گھٹیا انداز وِچ اُچھالیا گیا سی۔ میں اپنیاں اوہناں پیاریاں کولوں حال دی گھڑی تیکر بڑا شرمندا واں۔ کہانیاں دا ایہہ سلسلہ دوطرفہ سی۔ ہندوستان توں جیہڑے پنجابی ادیب ایتھے آ کے امرتا جی نوں گالاں کڈھدے سَن اوہ لکھاری واپس ہندوستان جا کے میرے بارے وِچ سکینڈل پھیلاندے سَن۔ ایسے طرحاں ای جیہڑے ادیب ایتھوں ہندوستان جاندے سن، اوہ ایہو دوطرفہ عمل دُہراندے سَن۔ ایس ساری صورتِ حال دے نتیجے وِچ پاکستان دی اینی بدنامی ہوئی کہ ہندوستان وِچ باقاعدہ طور تے ایس گل تے بحث ہون لگ پئی کہ کیہ پاکستان توں آؤن والے ہر لکھاری دا آدر مان کیتا جاوے یاں ایس بارے احتیاط توں کم لیا جاوے۔ تے امرتا جی لکھ رہے سن۔

"پیارے سلیم! شکر اے کہ تینوں خط لکھن لئی راہ کھُلیا اے ۔ ۔ ۔ تیرے لئی اِک سنیہا اپنے دوست سجاد دے پتے تے وی گھلیا سی۔ اِک دن دِلی وی توں تیریاں نظماں پڑھیاں، احمد راہی دیاں وی تے فخر زمان دیاں وی۔ پتہ نہیں توں سُنیا! دی لے کہ نہیں؟"

اوہناں دناں وِچ امرتا جی جمیلہ ہاشمی دا ناول "ناگ منی" وِچ چھاپنا چاہندے سَن۔ "ناگ منی" وِچ جمیلہ ہاشمی دا ناول "آتش رفتہ" ترجمہ کر کے چھاپنا چاہوندی آں میرے کول اوہدا پتہ نہیں چھیتی نال اوہدا پتہ وی لکھ تے نالے اوہدی تصویر وی لے کے گھل،

تاں جے ناگ منی وِچ اوہدا سکیچ چھاپیا جا سکے۔ اگے لکھیا سی..:
"فہمیدہ ریاض بہت یاد آوندی اے۔"

جدوں وی امرتا جی، فہمیدہ دا ذکر کردے سن، میں اوسے ویلے فہمیدہ نوں خط لکھ کے دس دیندا ہوندا سی تے مینوں بڑی حیرانی ہوندی سی جدوں فہمیدہ اپنے خط وِچ امرتا جی دا ذکر گول کر جاندی سی۔ ایس واری فیر میں اوہنوں لکھیا تاں فہمیدہ نے بڑا جذباتی ہو کے لکھیا "ہاں تُو نے امرتا جی کی یاد دلا دی۔ اُن کا پتہ میرے پاس نہیں ہے۔ پلیز تم یہ خط انھیں بھیج دینا۔"

۱۹۷۴ دا سال لنگھ رہیا سی تے میری حیاتی وِچ اِک خوفناک CRISIS آیا ہویا سی۔ وِیاہ تے طلاق دا حادثہ اوہناں دِناں دی ہی گل اے۔ دو تِن ورھیاں توں میرے سینے وِچ درد اٹھدا ہوندا سی۔ کدی چار مہینیاں پچھوں، کدی چھ مہینیاں پچھوں، پر ہُن ایہہ درد بڑی ہی چھیتی ہون لگ پیا سی۔ ۱۹۷۴ دے آخیرلے مہینے میں ہسپتال نال کئی لاندیاں گذارے۔ نوکری توں وی میرا دل اُچاٹ ہو گیا سی تے میں دسمبر وِچ استعفٰی دے کے پہلی جنوری نوں لہور پرتیا۔ اسلام آباد وِچ جنھاں دوستاں نوں سُد سُد کے دفتر وِچ لوایا سی، اوہناں دیاں سازشاں ہتھوں مینوں استعفٰی دے کے نوکریوں نکلنا پیا۔ میں جسمانی تے روحانی طور تے بالکل ٹُٹ بھج گیا۔ میں گھبرا کے فہمیدہ ریاض نوں لکھیا۔

"رب دا واسطہ جے لہور آجاؤ میں مر چلیاں۔" فہمیدہ سبھ کُجھ چھڈ چھڈا کے لہور اپڑ گئی۔ اودوں میں تے فوزیہ رفیق مل کے "کورنج"

گڈھور ہے ساں تے فہمیدہ ایس رسالے وچ بہت دل چسپی لے رہی سی۔ گلبرگ دیاں سڑکاں تے فہمیدہ تے فوزیہ نال پھردیاں تے درد نال کُرلاندیاں میرے ہوٹھاں تے اِک گیت دے بول پھڑک رہے سن۔

میری چھاتی دا مگھور پیا سوچدا

سنھ لا کے اک چور پیا سوچدا

ہندوستان تے پاکستان وچ میرے خلاف گھٹیا سکینڈل اچھالے جارہے سن۔ پاکستان توں جان والے ادیباں اوتھے جا کے انٹرویو دِتے سَن کہ احمد سلیم لکھنا چھڈ گیا اے تے سرکار دی چاکری پیا کردا اے۔ ایہہ سبھ سازشاں سَن۔ اُنہاں دا درد سی پر فہمیدہ تے فوزیہ دی سَن تے امرتا جی وی۔ اُسیں جدوں بہندے تے امرتا جی بارے ہی گلاں کردے رہندے ساں۔

اک دن میرے سینے وچ بہت شدید درد اٹھیا تے مَیں فوزیہ دے دفتر وچ ای بیٹھیاں بیٹھیاں امرتا جی نوں اک خط لکھیا۔ "دیدی! میری حالت بہت خراب اے۔ ۔ ۔" اُجے فہمیدہ لہور وچ ہی سی جدوں امرتا جی دا خط آ گیا۔ "تیری صحت دا سچی بڑا ای فکر اے چنگی طرحاں گل نوں کھول کے لکھ کہ تینوں کیہ تکلیف اے۔" فیر اگے کجھ تھوڑا جیہا خفا ہو کے لکھیا سی۔ "تیرے آون دی راہ کدوں کھُلے گی، مَیں تے اوہ دن اڈیک رہی آں۔ میرا گھر تیرے لئی ہمیشہ کھُلا اے۔" فیر ہور وی بہت ساریاں گلاں سن۔ "تیری اک نظم فہمیدہ ریاض دے ناں نال جنوری دے ناگ منی وچ چھپی سی، پرچہ گھل

دتا سی۔گیت "میری چھاتی دا گھور پیا سوچ دا" مارچ دے شمارے
وِچ چھپے گا۔ٹی وی توں وی تیرے گیت دی سطر پڑھی گئی سی۔شاید
توں سُنی ہووے، باقی دوستاں دے خطاں دے جواب وی دتے سُن
طاہرہ (مظہر علی) دا بڑا ہی پیارا خط آیا سی۔فہمیدہ دا کدے خط بتر نہیں
آیا۔کم بخت بہت پیاری کُڑی اے۔بہت دیر ہوئی اے کہ میں تینوں
لندن دے پتے تے خط لکھیا سی کہ تیری ریسرچ دیاں کتاباں میں ضرور
چھاپاں گی جے کوئی کتاب تیار ہو گئی ہووے تے اودا کھرڑا بھیج دے"۔
امرتا جی دے ایہو جیہے خط سن تے اپنی زندگی دے سبھ توں
قیمتی انسان دے ساہواں دا سہارا سی کہ میں ایہہ درد وی جھرلیا۔میری محبوب
ترین ہستی بھاویں میرے کول نہیں سی پر ہے سے تے سی۔اوہدا
ہونا میرے لئی جیون دی ضمانت سی تے اوہدے نال نال امرتا دیدی
دے خط سن تے اوہناں دا پیار سی۔اِنج دے حالات ہوون تے
بندہ کس طرحاں مرے؟ پر ایہہ تسلی وی بہت عارضی ثابت ہوئی۔
پچھلے دو سالاں وِچ پنجابی شاعری دے اندر اک وڈا ناں ابھر
کے ساہمنے آیا تے اوہ ناں ملک ایم زمرد دا سی۔ہندوستان تے
پاکستان، دوہاں دلیساں وِچ اوہدیاں نظماں نے تھر تھلی پادتی سی۔
اپنے قد بُت دا شاعر پاکستان وِچ ہور کوئی نہیں سی۔اوہ پنجابی شاعری
دے اسمان اُتے چن دا نگراں چڑھیا سی پر اچانک ہی ڈِگ کے چُور
چُور ہو گیا۔میں بہت دناں توں امرتا جی نوں خط نہیں سی لکھیا۔ہن لکھیا
وی تے اک منحوس خبر دین لئی۔زمرد ملک دی موت دا پڑھ کے امرتا جی
دا فوری جواب آیا۔"کنے چراں توں تیرا خط ایڈیک دی پئی ساں۔خط

آیا پر کیڈی دُکھ دینی خبر لے کے۔ ملک ایم زمرد نے کجھ ڈاڈھیاں تے پیاریاں لکھتاں نال نویں پنجابی ادب نال ڈُونگھی دوستی پئی سی۔ اوہنے کجھ بڑے پیارے خطاں نال دُور دراز دے متراں نوں اصلوں دل دے قریب لے آندا سی۔ اَج اوہدی موت دی خبر سُن کے پنجابی ادب دیاں اکھاں وِچ وی اتھرو آ گئے نیں تے اوہدے، میرے جیہے کئیاں متراں دیاں اکھاں وِچ وی ایہہ بہت دُکھ دین آلی خبر اے۔"

امرتا جی دا دِنوں دِن اصرار ودھدا جاندا سی کہ میں ہندوستان آواں۔ سارے لوک آ جا رہے سُن۔ سبھناں لئی راہ کھُل گئے سُن، میں فیر کیوں نہیں سی جاندا پیا؟ ہور نہیں تے پنجابی دے لکھاری دہلی دے مزاراں دی سلامی دے بہانے جا رہے سُن، اوہ اوتھے امرتا جی تے دوجے پنجابی لکھاریاں نوں ملدے سُن، مِٹھیاں سدھیاں گلاں کرکے پرت آوندے سُن۔ کئی بندیاں دے ہتھ امرتا جی نے میرے لئی کتاباں تے رسالے گھلے، جیہڑے مینوں اَج تائیں نہیں مل سکے۔ ایہہ اوہ لوک سُن جنھاں اُپنے قلم نال ساری عمر امرتا جی نوں گالھاں کڈھیاں سُن تے ہُن دہلی جا جا کے 'ناگ منی' وِچ اپنے انٹرویو چھپوا رہے سُن تے پاکستان دے پنجابی ادب بارے غلط تصویر پیش کر رہے سُن۔ اوہنیں دنیں ملتانوں مشکور صابری ہوری دہلی عُرس دے موقعے تے گئے۔ اوہناں دے واپس آون مگروں امرتا جی دا خط آیا۔ "پچھلے دناں وِچ ایتھے عرس دے موقعے ملتان دے مشکور صابری آئے ہوئے سُن۔ اوہ 'ناگ منی' دے پرچے تے کئی کتاباں لے گئے سُن۔ اوہناں نے "وارث شاہ" پرچہ کڈھیا ہے۔ بس اِک وار ملاقات ہوئی سی۔"

مشکور صابری پاکستان وچ لوکاں نوں دسدے پھر دے سن کہ اوہ جنّا چر دہلی وِچ رہے امرتا جی دے گھر ای مہمان رہے۔ اُگے چل کے امرتا جی لکھیا سی۔ "توں وی کدے عرس دے موقعے تے آجایا کر"۔ تے فیر اگے فہمیدہ ریاض دا ذکر کیتا سی۔

مینوں ایس گل دی بڑی حیرانی ہوندی سی کہ امرتا جی، فہمیدہ نال اینا ٹُٹ کے پیار کر دے نیں پر فہمیدہ نے کدی وی اوہناں دے سلام دا جواب نہیں دِتا۔ جیویں اوہناں نوں جان دی ہی نہ ہووے۔ مَیں کئی واری اپنیاں خطاں وچ تے فون اُتے اوہنوں آکھیا وی پر اوس کدے وی میری گل وَل دھیان نہ دِتّا۔ سگوں اوہنے اک واری کونج پڑھ کے تے مینوں اک تنقید بھریا خط لکھیا۔ کونج دیاں کئی خامیاں دسن مگروں اوہنے لکھیا "کونج میں ایک اور بات جو مَیں نے محسوس کی ہے وہ یہ کہ تم امرتا جی کو مناسب سے زیادہ جگہ دیتے ہو"۔ اصل وِچ ایہہ کلّی فہمیدہ دی ہی شکایت نہیں سی ہور وی بہت سارے لوکاں نوں ایہہ گلا سی تے اُجے وی ہے وے کہ مَیں پاکستان وچ امرتا پریتم دا پبلسٹی ایجنٹ آں کیوں ہیں؟ ایس لئی کہ مَیں اوہناں دیاں کہانیاں تے ہور بہت ساریاں لکھتاں دے اردو ترجمے چھاپدا واں۔ اوہناں بارے کجھ نہ کجھ لکھدا رہندا واں۔ اُٹھدیاں بیٹھدیاں اوہناں دیاں ای گلاں کردا رہناواں۔ اخباراں نے وی ایسے لئی کئی واری میرا مذاق اڑایا سی۔ گھٹیا قسم دے سکینڈل چھاپن والے لاہور دے اک اخبار نے طنز دے رنگ وِچ ایہہ خبر چھاپی کہ "دہلی یونیورسٹی نے امرتا پریتم بارے وَرھیاں بدّھی ریسرچ کرن بدلے احمد سلیم نوں پی ایچ ڈی

دی اعزازی ڈگری دِتی اے۔" اِک ہور میگزین وِچ جیہڑا ایہو جیہیاں خبراں دا اِک کالم چھاپدا سی جنہاں اُتے یقین نہیں سی کیتا جا سکدا۔ گپ شپ دے اوس کالم وِچ کراچی توں اِک کُڑی نے خبر گھلی سی کہ " احمد سلیم نے امرتا پریتم بارے لکھنا "چھڈ دِتا اے۔" جدوں امرتا جی نوں ہندوستان دا سبھ توں وڈا غیر سرکاری ادبی انعام "گیان پیٹھ" ملیا تاں پاکستان دِچ ایس بارے میرے تن لیکھ چھپے۔ اِک پنجابی وِچ تے دو اردو وِچ۔ ایہناں لیکھاں اُتے وی لوک بہت تلملا ئے۔ صرف فخر زمان خوش ہویا تے اوس مینوں ودھائی دِتی۔ ایہہ سلسلہ تے کئی ورھیاں توں چلیا آرہیا اے۔ "گُونج" دے پرچے وِچ جدوں مَیں امرتا جی دی اِدہ نظم چھاپی، جیہدے وِچ کِتا باں کاغذ تے نقشے اِک دوجے دے نال کھہہ پیندے نیں تے اوہناں وِچوں لہو دی سَتھاں وِچ نے کالا زہر وگدا اے تاں احمد ندیم قاسمی جیہے لکھاری ہُنیں وی میرے اُتے الزام لگایا کہ ایس نظم وِچ پاکستان دیاں سرحداں نوں نندیا گیا اے۔ نندیا تے ضرور گیا سی پر ساری دُنیا دیاں سرحداں نوں، پاکستان نوں نندن دا کوئی سوال ای نہیں سی۔ جے امرتا جی ہُنیں ایہو جیہی کوئی گل کیتی ہوندی تاں قاسمی صاحب توں وی پہلاں مَیں امرتا جی نوں پچھنا سی "تہانوں ایس نندیا دا حق کِنھے دِتا اے؟"

پر جو کُجھ وی سی امرتا جی ایس آواجائی بارے بہت خوش سن۔ " جاپدا اے کہ ہُن فیر میرے خط تیرے کول اپڑ سکن گے تے تیرے خط میرے کول آون لگ پین گے کیوں جے فاصلے ہُن کُجھ مہربان ہندے جاپدے نیں۔"

ایدھروں اُودھر خبراں لینے کو بے بنیاد طریقے نال اَپڑن لگ پئیاں سُن کہ یار لوکاں میری اک "پیاری جیہی بیوی" وی گھڑ لئی ڈیڈھ سال پہلاں مَیں ویاہ تے طلاق دے عذاب وِچوں نکلیا ساں پر مہربان سجن نویاں نویاں خبراں اُڈائی جا رہے سُن ۔ جدوں امرتا جی ہوراں ایس گل دے بارے لکھیا تے مینوں سمجھ نہیں سی آ رہی کہ ایس گل تے مینوں ہسنا چاہیدا اے یاں رونا چاہیدا اے۔ اوہناں نے لکھیا سی "پتہ لگا اے کہ تیری اِک پیاری جیہی بیوی وی اے تے مینوں "ناگ منی" دے "ذکرِ خیر" کالم لئی اوہدا انٹرویو چاہیدا اے، فخر زمان نوں آکھیں اوہ تیری بیوی دا انٹرویو لکھ کے گھلے، تے توں فخر زمان دی جیونی دا . . . مَیں اِک ہور وی کالم شروع کر رہی آں "مَیں تے مَیں" سیلف انٹرویو یعنی خود نال ملاقات ۔اپنا سوال تے اپنا ہی جواب ۔اوہ وی ضرور لکھ کے گھل، توں وی تے فخر زمان وی۔ نالے توں پرانے شاعراں بارے کھوج کھرے کڈھ رہیا سی تے اوہناں کھوج کھرے دے وی کجھ آرٹیکل گھل"!

راہواں تے کھل گئیاں سن پر خط کئی واری ایدھر اودھر ہو جاندے ایہہ خط وی رُلدا رُلدا اکھیر بیرنگ ہو کے اخیر واپس اوہناں دے کول اپڑ گیا سی تے امرتا جی نے دوبارہ نویاں ٹکٹاں لا کے ایہہ خط مینوں گھلیا سی۔ مینوں ہن چنگی طرحاں یاد وی نہیں پر سینے دے درد دی تکلیف وچ شاید بہت دناں توں امرتا جی دا خط نہ آون کر کے مَیں وی چُپ وَٹ لئی سی تے خط لکھنے بند کر دتے سن۔ مینوں خیال وی نہیں سی کہ

امرتا جی دے خط ایدھر اُدھر رُل کے واپس اوہناں دے کول ہی پُہنچ رہے سُن۔ فیر امرتا جی نے لکھیا۔

پیارے سلیم! ایہہ خط لہوروں مڑ کے آیا اے۔ رستے وِچ بیرنگ ہو گیا سی تے فیر ایہنوں لہور وِچ کسے وی نہ لیا۔ (مینوں ڈاک خانے والیاں جتنیاں ٹکٹاں دسیاں سن، مَیں اونیاں ای لا کے گھل دِتا سی) تے ایہہ خط پَرت کے مینوں آپ نوں ای چھڈانا پیا۔ ہُن مَیں ایہدے اُتے ایئر میل دیاں ٹکٹاں لا کے بھیج رہی آں۔ غصے ہو لیا کر پر چُپ نہیں۔ ایہیاں نال تاں ہندے ہی نیں غصے اُنج ویکھیا جائے تاں غصہ کرن دا حق وی اپنیاں نال ہی بن دا اے۔

۱۹۷۶ء وِچ، لہور وِچ کئی مہینیاں دی بے روزگاری کٹ کے مَیں پنجاب توں سندھ وِچ آ گیا۔ سندھ یونیورسٹی جام شورو وِچ سندھی دے وڈے شاعر شیخ ایاز وائس چانسلر ہو کے آئے سن تے چاہندے سن کہ جس طرح مَیں اوہناں دی شاعری دا سندھی توں پنجابی وِچ ترجمہ کیتا اے، ایسے طرحاں سندھی دے سبھ توں وڈے صوفی تے کلاسیکی شاعر شاہ لطیفؒ دا ترجمہ وی کراں۔ مَیں ایہہ ASSIGNMENT منظور کر لئی تے جام شورو وِچ رہن لگ پیا۔ اِنج جاپدا سی، اوہدی امرتا سمیت، پوری پنجابی دُنیا نالوں میرا رشتہ ٹٹ گیا اے۔ ۱۹۷۶ء وی سارا لنگھ گیا تے ۱۹۷۷ء دی پورا ہی لنگھ گیا۔ ایسے چِر وِچ حالات دی کُجھ بدل گئے سُن تے نویں حالات وِچ مینوں کم کرنا بڑا ہی مہنگا پے رہیا سی تے سو ترجمے دا کم وِچے چھڈ کے مَیں کراچی آ گیا اک ملنی بے روزگاری بھوگن لئی۔ اودوں تیکر شیخ ایاز دی شاعری دا پنجابی

ترجمہ دی چھپ چکیاسی ۔ اوہناں اہی دِناں وِچ میرے اِک سندھی لکھاری دوست نے امرتا جی دے ناول "نیند دروازہ" دا سندھی وِچ ترجمہ چھاپیاسی ۔ مَیں امرتا جی نوں کتاب وی گھلی تے نالے خط وی لکھیا ۔ جواب آیا "خط تے مل گئے نیں پر کتاب اجے تک نہیں ملی ۔ دوستا! سندھی وِچ کتاب چھپی اے تے مینوں کوئی کاپی ای گھل دینی سی" تے اگے اوہو پرانی فرمائش سی "سجنا! توں کدے وی ایدھر نہیں آوندا؟ شیخ ایاز دیاں نظماں دا تیرا کیتا ہویا ترجمہ اگلے شمارے وِچ چھاپ رہی آں ۔ ایہہ کتاب مینوں خوشونت سنگھ نے گھلی سی ۔"

اِک واری فیر رابطہ اُکھڑ گیا سی ۔ پورا ۱۹۷۹ء دا سال ہی لنگھ گیا ۔ نہ کوئی مینوں خط ہی دیندی دا ملیا سی تے نہ ہی کوئی کتاب، رسالہ، مَیں رون ہاکا ہو گیا ساں ۔ فیر مَیں اِک گِلے دا بھریا ہویا خط لکھیا ۔ تِرونہہ وَرھیاں توں بے روزگاری چل رہی سی جد ھے کارن گھر والیاں نال وی کجھ اُلجھناں بن رہیاں سَن ۔ پتہ نہیں ایہناں پریشانیاں کر کے، مَیں امرتا جی نوں کیہہ واہی تباہی لکھ دِتی پر اوہناں دا پیار بھریا تے کوُلا جیہا خط آیا ۔ ۵ جنوری ۱۹۸۰ء نوں اوہناں لکھیا "تیری محبت سچی اے ۔ اوہدا حق تے دعویٰ وی سچا اے پر اُلاہنواں سچا نہیں ۔ مَیں جنھوں وی ناگ منی دے پرچے تے کتاباں لے جان لئی آکھیا ہر اِک نے وزن توں ڈر دیاں نہ کر دِتی ۔ پچھلے وَرھے پروفیسر پریم سنگھ دے ہتھ مَیں پورے وَرھے دی فائل گھلی سی اوہ لہور شہباز ملک نوں دے آئے سَن کہ کراچی پوسٹ کر دین ۔ پتہ نہیں ایہہ سارے شمارے تینوں کیوں نہیں ملے ۔"

کئی ورھے پہلاں امرتا جی نے مینوں اجازت دے دِتی سی کہ

ہیں پاکستان وچ اوہناں دیاں کتاباں یاں اُوہناں دے ترجمے چھاپ سکنا واں۔ پر ہُن صورت ایہہ سی کہ اِک ادارہ انھّنے واہ بغیر کسے معیار دا خیال کیتیاں کتاباں دے متن نوں اپنی مرضی نال گھٹا ودھا کے چھاپی جا رہیا سی تے امرتا جی دی شہرت تے نیک نامی نوں سخت نقصان اپڑا رہیا سی۔ مَیں سوچیا جے اوہناں دیاں کُجھ کتاباں ٹھیک ترجمے نال تے سوہنیاں کر کے چھاپیاں جان۔ سوالیں بارے مَیں اوہناں دی اجازت منگی سی۔ ایسے خط وچ اوہناں نے لکھیا "میریاں کہانیاں تے ہور سارا کُجھ وی چھاپن دا تینوں پورا حق اے۔"

مینوں اپنے آپ نہیں سی پتہ کہ تانگھ کیوں رکھدیاں ہویاں وی میں ہندوستان کیوں نہیں سال جانا چاہندا۔ اوہنے گھٹو گھٹ اک ایہو جیہی دہلیز تے ہے وے جتھے مَیں وی جا کے ٹِک سکدا ساں۔ کیہ میرے اندر کوئی ڈر اے یاں مینوں ایہہ فکر اے کہ اوس دہلیز دا بوہا ہی نہ کھُلیا تے فیر؟ شاید ہور ڈٹن دی میری ہمت مُک گئی اے۔

اودھر امرتا جی نوں اکو ہی گلہ اے کہ "بڑے لوک ایدھر آ رہے نیں پر حقیقت وچ تینوں جنھوں آؤنا چاہیدا سی توں کیوں نہیں پیا آؤندا؟ آخر گل کیہ اے؟ ہُن عمراں دے دِناں وچ ہی آجا۔"

مَیں اوہناں نوں کیہ لکھدا کہ مَیں کیوں نہیں آ رہیا۔ چنگا ایسے میں کُجھ لکھاں ای ہنہ۔ اِنج پورا ڈیڈھ سال لنگھ گیا۔ اوس سال نومبر وچ میں خوشی تے غم نال نال اِی ہنڈھائے سن۔ اپنی حیاتی دے بسیرے نوں قیمتی تے اُن مجھل انسان نوں ملن تے وچھڑن دی سوگوار خوشی تے سوگوار غم ہے ای سن پر مینوں اِنج لگا جیویں میرے ہتھ

سکھنے ہو گئے نیں۔ شاید میں اُوہدیاں اُمیداں تے پورا نہئیں اُتر یا
کھو رہے ئیں اوہنوں ہمیشہ لئی گنوا دِتا اے۔ مایوسی دی ایس حالت
وِچ میینوں ہندوستان، امرتا جی تے ہور دُنیا دا ہر ساک وِسر گیا سی۔
اپنے چیر وِچ کراچی توں اک اردو تے پنجابی دی شاعرہ سارا شگفتہ دی
ہندوستان گئی سی بڑے ہنگامے مچا کے واپس آئی سی۔ دِلّی دے
وِچ اوہنے امرتا جی نال گوہڑی سانجھ پالئی سی۔ میرے نال اوہدی معمولی
ہیلو ہیلو ہی سی پر جدوں اوہ ہندوستان توں ہو کے واپس آئی
تے لوکاں کولوں اوہنے میرا پتہ پچھنا شروع کر دِتا تے نالے شہر دے
وِچ ایہہ اعلان کروا دِتا کہ دُنیا وِچ صرف دو ہی بندے نیں جنھاں
نال اوہدا مکالمہ ہو سکدا اے۔ اِک تے امرتا پریتم ہوری نیں تے دوجا
احمد سلیم اے۔ صرف ایہو دو بندے نیں جنھاں نوں اوہ اپنا سچا دوست
سمجھ دی اے۔ جدوں ایہہ خبراں میینوں ملیاں تے میں بہت ہی حیران
ہویا کہ امرتا جی دے دوست ہون دی گل تے سمجھ وِچ آوندی اے
پر میں اوہدا اپنا پکا دوست کس طرحاں بن گیا واں جدکہ اساں اک دوجے
نال اِک مکالمہ وی نہئیں سی بولیا۔ اِک دن سارا میینوں اک دوست
دے گھر مل پئی، میں آکھیا۔ "سارا! تیری بڑی مہربانی اے کہ توں میینوں
اپنی عزّت دِتی اے، میں تے ایڈی عزّت لائق ہی نہئیں۔"

"میینوں سبھ پتہ اے تہاڈے بارے وِچ، میں دِلّیوں ہی آ رہی
ہاں تے۔"

"پر میں تے دِلّی نہیں رہندا۔"

"اوتھے سگوں بہتا رہندے ہو، دِلاں دے وِچ ٹِک کے۔"

مینوں یاد نہیں کہ ایس توں پچھوں ساڈے وچکار کدی کوئی رسمی
جیہی وی گل بات ہوئی ہووے، ہولی ہولی مینوں پتہ چلیا کہ سارا دے
حالات بڑے ہی خراب نیں۔ تیسری طلاق توں بعد اوہ گھبرا کے ہندوستان
ٹر گئی سی۔ تے ہن اوہ اوتھے ایدھر اودھر ڈکو ڈولے کھا رہی سی۔ ملن
والیاں دیاں ہمدردیاں' دیاں نظراں وچ چھکڑ تے گند بھریا ہویا سی پر اوہ
ہر گل توں بے پرواہ ہو کے آپ مہاری ٹردی رہی۔ فیر اوہ کجھ چر مگروں
بُہتی بیمار رہن لگ پئی، آخر اوس نوں مینٹل ہسپتال وچ داخل ہونا
پیا۔ تے الیکٹرک شاک لگوانے پئے۔ اک واری، فیر دوجی واری تے
فیر جیویں ایہہ اوہدی عادت ہی بن گئی سنی۔ اودھر میری لمی چُپ
توں پریشان ہو کے امرتا جی نے ۱۸ر جون ۱۹۸۱ء نوں لکھیا "کنّی مدت
ہو گئی اے تیرا کوئی خط پتر نہیں آیا۔ سارا شگفتہ کمبخت بہت ہی یاد آوندی
نے اوہدیاں نظماں رُلا دیندیاں نیں۔ اوہنوں آکھیں کہ چھیتی نال مینوں
پنج ست نظماں دا پنجابی ترجمہ کر کے گھلے۔ میں اک کتاب کمپائل کر
رہی آں اوہدے لئی۔ سارا نوں ایہہ وی آکھیں کہ اپنی اک تصویر والیپی
ڈاک راہیں مینوں گھلے۔ سارا نوں خدا سلامت رکھے۔"

سارا دی تکلیف اُگے نالوں وی ودھ گئی سی تے اوہنوں کوئی
سُرت نہیں سی رہندی کہ اوہ کیدھر جارہی اے تے کدھروں آ رہی
اے۔ میرے نال نال میری دوست ثروت سلطانہ وی بڑی پریشان
رہن لگ پئی۔ اسیں اوہنوں ودھ توں ودھ ملن دی کوشش کردے
ساں۔ اِک گل میں ایہہ کہندی سی کہ امرتا جی کولوں کجھ وی نہ لکایا۔ میں
اوہناں نوں پل پل تے گھڑی گھڑی دی خبر دیندا رہیا ساں۔ اوہ سے

سال ۵ دسمبر نوں اوہناں بہت پریشان ہو کے لکھیا "خط ملیا کہ توں سارا آدمی حفاظت کرنی ایں۔ میرے ورگے دور بیٹھے ہوئے دوست تیرے اُتے ہی ایہہ فتوے دار بچی پا سکدے ہُن۔ اوہ بہت قیمتی روح لے ناں دا خط سارا نوں اپڑا ئیں" تے اوس خط وچ لکھیا سی "میری بڑی پیاری تے حسین دل سارا! تیریاں نظماں راہیں، مَیں تیری روح نوں چھوہیا اے۔ ایس دل دا سارا پیار، تینوں بھیجدی ہاں۔ توں جیونا ایں۔ ہر اگ دے وچوں لنگھ کے وی جیونا ایں، ایہو تیرے بلدے اکھراں نوں تیرا وردان اے۔ جی کر دا اے توں کتے نیڑے ہوویں تے تیرے دُکھاں دا زہر مَیں تلیاں نال دھو دیاں۔ بس اقرار کر کہ توں جیونا ہے۔"

پتہ نہیں کیہ گل ہوئی کہ میں امرتا جی نوں جواب نہ دے سکیا، فیر ۸۲/۳/۱ نوں اوہناں نے لکھیا "مَیں پچھے جیہا اک لما سارا خط لکھیا سی پر اوہدا جواب نہیں سی آیا، پتہ نہیں اوہ خط ملیا وی سی کہ نہیں۔ سارا شگفتہ بارے بڑی فکر اے۔ اوہدا کئی دناں توں خط پتر وی نہیں آیا۔ اوہدی ہُن صحت کیہو جیہی اے؟ اوہنوں میری طرفوں بہت ساری محبت دیویں۔"

ایس عرصے وچ دو وڈے واقعے ہوئے، جنھاں نے اک واری فیر مینوں بھن تروڑ دتا سی۔ ۱۹۸۱ء وچ کراچی دی اک آرٹسٹ شیماں ہندوستان جا رہی سی۔ اوہدے نال میری واہ واہ سلام دُعا سی۔ مینوں آکھن لگی۔ دِلی وچ میرے ٹھہرن دا کوئی بندوبست نہیں۔ توں امرتا جی دے ناں خط لکھ دے۔ مَیں اوہنوں خط لکھ

کے دِتا تے اوہ دِلّی جا کے امرتا جی دے گھر رہی۔ جدوں واپس آئی تے
اوہدا رویّہ بہت عجیب جیہا سی۔ مَیں پُچھیا۔

"امرتا جی نے تہاڈا چنگا آدر کیتا سی؟"

"آدر تے کیتا پر تیرا خط پڑھ کے نہیں۔ مَیں ایئرپورٹ توں تیرا
ناں لے کے اوہناں نوں فون وی کیتا سی پر اوہ لین نہیں سن آئے۔
آکھن لگے ٹیکسی لے کے آجا۔"

"چلو فیر کیہ ہویا، بہتی رات ویلے نہیں نکل سکدے ہون
گے۔"

"اینا ہی نہیں، تیرا ناں وی اوہ بس واجبی جیہا ہی جان دے
نیں۔ اَو تھے مَیں کدی تیرا ذکر وی نہیں سی سنیا۔ پتہ نہیں توں اپنیاں
گلاں کر دا ایں جے اوہناں نے مینوں رکھیا وی تے میری اپنی وجہ
کر کے۔"

"تسیں اوہناں کولوں میرے لئی کتاباں تے رسالے وی
لیائے او کہ نہیں؟"

"اوہناں نہیں سن دِتے۔"

"خط دا جواب۔"

"اوہناں آکھیا کہ جدوں لوڑ پوے گی آپے لکھ دیاں گے۔"

سُشیماں نال ہون والی گل بات نیں مینوں اندروں باہروں
جھنجھوڑ کے ہلا دِتا سی تے فیر مَیں ایدھروں اودھروں ہور وی بہت
ساریاں گلاں سنیاں سن۔ مینوں اِنج لگا جیویں میرا ساہ رُک گیا
اے۔ مینوں تے ایہہ سبھے گھڑیاں ہوئیاں گلاں لگ رہیاں سن۔

امرتا جی ہوری تے بندے لبھ لبھ کے مینوں کتاباں گھل دے رہندے سن تے خط وی گھلدے رہے۔ اوہ تے میرے لئی بھاء چکاندے نیں پر لوک چکنوں ڈر دے نیں۔ شیماں نیں اجو کجھ وی دسیا سی ئیں اوہدے تے یقین نہیں ساں کر سکدا۔ بھاویں مینوں یقین نہیں سی، فیر وی ئیں اندروں ہل گیا ساں۔ اوہناں دناں وچ پنج ورھیاں بچھوں مینوں فیر سینے دے وچ درد اُٹھیا سی تے نال نکا نکا بخار وی رہن لگ پیا۔ اخیر اک دن امرتا پریتم جی دا خط آ گیا تے سارا بارے اپنی پریشانی دسن مگروں اوہناں اک جملہ لکھیا سی "اک گل کرنی چاہندی ہاں کہ توں کسے نوں وی اپنا ذاتی خط دے کے ایتھے میرے کول رہ سکن دا "حکم نامہ" جاری نہ کریا کر۔ ایہہ تاکیدی خط لکھ رہی آں" ساری گل صاف ہو گئی سی۔ پکی گل اے کہ امرتا جی نوں شیماں کولوں کوئی نہ کوئی تکلیف ضرور اپڑی ہووے گی۔ ئیں ایہہ سوچ کے بڑا ای شرمسار ہویا۔ ایس توں پہلاں لہوروں اک دوست تے اوہناں دے بچے میرا خط لے کے گئے سن تے امرتا جی نے ایہو جیہی گل نہیں سی کیتی۔ اوہناں توں وی پہلاں اک انگریز دوست دا جانا ہویا سی پر کوئی شکایت دا موقع نہیں سی آیا۔ ئیں امرتا جی نوں خط لکھ دِتا کہ ئیں اوہناں دے حکم دی تعمیل کراں گا۔ اصل وچ شیماں دے رویتے دی مینوں اکا ہی سمجھ نہیں سی آئی۔ اوہنوں ئیں ایس لئی پسند کر واساں کہ سارا آ دے علاج دے سلسلے وچ اوہ چنگے ڈاکٹراں لئی نس بھج کر رہی سی۔ سارا لئی اوہ بہت ہی پریشان سی ایہو سوچ کے تے ئیں اوہنوں خط دے دتا سی پر ہن مینوں اوہ

ساری گل بات یاد آ رہی لے۔ جیہڑی ہندوستان توں واپس آکے شیماں نے میرے نال کیتی سی۔

" توں جے کدی ہندوستان گیا تے امرتاجی دے گھر ٹھہریں گا؟"

" پتہ نہیں۔"

" ٹھہریں وی نہ تیری اوہناں دے نال لڑائی ہو جائے گی۔"

" کیوں؟ لڑائی کیوں ہو جائے گی۔"

" اوہناں دی کوئی کمٹ منٹ نہیں۔ صرف اندرا گاندھی اوہناں دی کمٹ منٹ اے۔"

" میرا خیال اے کہ میں تہاڈے نال اتفاق نہیں کر سکدا۔"

" آپے جا کے ویکھ لویں۔"

" وو جے امرتاجی تیرے لئی اک خاص پیغام گھلیا اے۔"

" تسیں تے آکھیا سی، کوئی پیغام نہیں۔"

" اوس ویلے میں دسنا مناسب نہیں سمجھیا۔"

" کیہ پیغام اے؟"

" توں تے سارا آپے وچ ویاہ کر لئو۔"

اُبلدا ہویا لاوا میرے چہرے دے اُتوں دی لنگھ گیا سی۔ میرے اندر کوئی بہت زور نال رویا۔ میں بڑی مشکل نال آکھ سکیا۔

" سارا میری دوست اے، جے میں کدی ہور ویاہ کرنا وی ہویا تاں کسے دوست ول نہیں ویکھاں گا۔"

"پر ایہدے وچ حرج وی کیہ اے؟" میں ہُن کجھ وی نہیں سال سن رہیا۔ دوستی دا اپناوڈا ایمان کیتا گیا سی۔ دوست دی اپنی توہین کیتی گئی سی، کیہ میں ہور کجھ وی نہیں سال سن سکدا۔ میں اوتھوں باہر نکلیا تے اک چھیڑی کول گھوڑے دے ڈھیر اُتے ڈِگ پیا۔ میتوں حبا پیا میریاں باہنواں وِچ بڑے زور دی پیڑ ہو رہی اے۔

جے امر تا جی نے آکھیا دی سی تے اوہ ایتھوں دے میرے سارے حالات نہیں سن جان دے۔ کیہ شیماں نہیں سی دس سکدی اوہناں نوں کہ میں ایہو جیہی تجویز کدے وی نہیں سُناں گا؟

فیر کئی مہینے ای لنگھ گئے۔ سارا آدے حالات اوہو جیہے ای رہے۔ پاگلاں دا ہسپتال تے بجلی دے جھٹکے۔ اوہ پہلے دا نگرہ ہی ڈول رہی سی۔ اِک دن ثروت ملی تے آکھن لگی "تینوں پتہ اے سارا آپے تے فیر ویاہ کر لیا اے پچھلے مہینے؟"

"اوہ خوش اے؟"

"نہیں۔ آکھدی سی کہ جدوں میں ہاں کیتی سی اودوں میں اپنے SENSES وِچ نہیں سال۔"

"فیر؟"

"طلاق لین بارے سوچ رہی اے۔"

فیر اک دن دو خبراں اکٹھیاں ای ملیاں۔ طلاق دی تصدیق تے اوہدی ماں دی موت دی خبر۔ میں اوہنوں بڑیاں مشکلاں نال لبھیا تے پچھیا۔

"کیہ حال اے تیرا؟"

"بہت مندا حال اے۔ دس مَیں کیہ کراں؟"
"مَیں مشورہ نہیں دے سکدا، ساتھ دے سکنا واں۔"
"امرتا جی آکھدے نیں ہندوستان آجا۔"
"ہو آ کجھ دناں لئی طبیعت ٹھیک ہو جائے گی۔"
۳۰ نومبر ۱۹۸۲ء نوں امرتا جی دا اِک ہور خط آیا۔
"سارا آ دی بڑی فکر اے۔" سارا نوں وی اوہناں دو خط لکھے "مَیں دُنیا وچ کسے دا خط نہیں اُڈیک دی، صرف تیرا اُڈیک دی آں۔ میری جان! توں بیمار تے نہیں، توں میرے کول ہندوستان آجا۔ جے کر کوئی تکلیف اے تے تاں وی آ میں دا علاج کرا لواں گی۔ تینوں اپنے کول رکھاں گی۔ جِنا چر توں چاہویں۔۔۔ تیریاں نظماں نے مینوں موہ لیا اے۔ تیرے ورگی زبان دان کدے صدیاں وچ پیدا ہوندی اے۔ وقت نوں جے تیری پچھان نہیں تے ایہہ قصور وقت دا اے، تیرا نہیں۔"
امرتا جی دا خط پھڑ کے کھلوتی سارا پھٹ پھٹ کے رون لگ پئیدی اے۔

درد وچھوڑے دا حال

بوہا امروز جی نے کھولیا تے آگے ودھ کے مینوں جپھی پا لئی۔ صرف اک دن پہلاں میں دلی پہنچیا ساں تے ہوٹل توں امرتا جی نوں فون کیتا سی۔
"توں سدھا ساڈے کول کیوں نہیں آیا؟ راہ وچ کتے کیوں ٹک گیا؟"
امرتا جی۔ فون تے پیار تے خفگی نال آکھ رہے سن۔
میں سدھا تہاڈے کول ہی آؤنا سی۔ پر پاکستان توں ٹرن لگیاں کسے دسیا، تسیں انڈیا توں باہر گئے ہوئے ہو۔ ایس لئی سوچیا، ہوٹل جا کے فون تے پہلاں تہاڈا پتہ کراں گا۔"
"چنگا، سامان لے کے آجا۔"
تے ہن امروز جی، اک ہتھ نال میرا اٹیچی پھڑ رہے سن تے دوجے نال اوہناں مینوں گلوکڑی پائی ہوئی سی اسیں اندر گئے۔ میں جیویں کسے نشے دی لور وچ ساں۔ ۱۹۶۹ء وچ امرتا جی دا پہلا خط ملیا سی تے اج چوداں ورھیاں مگروں اوہناں نوں ویکھن دا، ملن دا، اوہناں نال گل کرن دا۔ اوہناں نوں اپنی گل کہن دا سبھاگ نصیب ہو رہیا سی۔ ایس دہاڑے نوں میں چوداں ورھے اڈیکیا سی تے اج میں اپنی

دیدی دے ساہمنے سال - امروز، اوسے طرحاں جیہی پائی اندر لے کمرے وچ لے گئے۔ مینوں ویکھ کے اَمرتا جی اُٹھ کھلوتے - تے بڑی اپنت نال میرا ہتھ گھٹیا - مینوں ویکھ کے اوہ بہت خوش لگ رہے سن - اوتھے دیوندر دی بیٹھے سن - دیوندر، جیہناں دیاں کہانیاں مَیں ایتھے پاکستان وچ پنجابی تے اردو وچ چھاپیاں سن۔ سارے جی قالین تے بیٹھے سن - ایہہ اَمرتا جی دی سٹڈی سی - کتاباں دی ولگن وچ اپنے بیڈ تے بیٹھے ہوئے اَمرتا جی بہت خوش جاپ رہے سن - دیوندر ہوراں دے ہتھ وچ لہراں، دا امرتا پریتم نمبر پیا سی۔

"بٹّی تیرے لیکھ دا سواد آ گیا - ہنّے ہنّے دیوندر پڑھ کے سنا رہیا سی۔ توں کوئی اُدھار نہیں چھڈیا۔ تے ایس نمبر وچ میرے کلام دی چون بہت سوہنی اے۔ اک سیاسی نظر دی چون۔"

مَیں اجے تیک جیویں کسے جادو دی پکڑ وچ سال اپنے وچ اَمروز گلاساں وچ چاہ بنا کے لے آئے۔ مَیں رتّا کو حیران ہو کے ایدھر اودھر ویکھیا- گھر وچ کوئی کم کرن والی نظر نہیں سی آؤندی - اَمرتا جی کہن لگے۔

"رتنا، سارا شگفتہ دا کیہ حال اے؟"

"بہوں بھیڑا حال اے اوہدا۔ چوتھے ویاہ تے طلاق مگروں اوہ بہت بیمار رہن لگ پئی اے۔"

"پر اپنے تجربے کاہدے لئی - اوہنوں آکھیں، ایہناں تجربیاں نوں چھڈّے تے اپنے واسطے جیون دی کوشش کرے ..."

"پر ایہہ سبھ اوہ اپنی سُرت وچ نہیں کر دی۔ الیکٹرک شاک لگ لگ کے اوہدی ذہنی تے روحانی حالت تباہ ہو گئی اے۔"

سُن کے اُمرتا جی چُپ ہو گئے۔ سارا ماحول چُپ ہو گیا۔ کمرہ چُپ ہو گیا۔ کتاباں چُپ ہو گئیاں۔ اسیں سارے چُپ ہو گئے۔ تھوڑی دیر مگروں اُمرتا جی بہت ڈونگھی اُداسی وچّوں کہن لگے۔

"کم بخت، بہت ودھیا شاعرہ اے۔ رب اوہنوں جیوندیاں رکھے۔"

اُمرتا جی نے بہت پیار تے آدر نال سارا شگفتہ دے خطاں تے نظماں دی کتاب چھاپی اے "بلدے اکھر"۔ اوُدوں تیک اوہ ساڈے پاکستان نہیں سی پہنچی۔ سوا مروز جی اوہدا اک نسخہ الماری وچوں کڈھ کے لے آئے۔ کتاب بہت سوہنی چھپی اے۔ اونی ہی سوہنی جنیاں سوہنیاں کتاباں اُمرتا جی چھاپدے نیں۔ مَیں ویکھدا ہی رہ گیا۔ امروز کہن لگے۔

"ایہہ مُلّھے شاہ دی محبت دا اک انداز اے۔"

"مُلّھے شاہ؟" مَیں حیران ہو کے ایدھر اودھر ویکھیا ایتھے مُلّھے شاہ دا کیہہ ذکر سی۔ مگروں پتہ چلیا۔ خدا دے بہت سارے ناواں دا اُمرتا جی دے وی کئی ناں نیں تے اوہناں چوں اِک ناں مُلّھے شاہ اے۔ دیوندر آکھن لگے۔

"یار تہانوں تے اسیں بغیر ویکھیاں ہی عشق کرن لگ جاندے آں۔ تینوں زندگی وچ پہلی واری ہتے ہتے ملیا واں۔ پر پیار تینوں ورھیاں توں کر رہیاں۔"

دیوندر، دا لہجہ بہت جذباتی ہوگیا اے۔ دیوندر سدا دا اِنج دا ای ہے۔ مَیں اوہنوں، اوہدیاں کہانیاں را ہیں جاندا ساں۔ اپنیاں لکھتاں وچ وی اوہ اینا ہی اپنا اپنا جاپیا سی۔ گھنٹیاں تائیں اسیں سارے اِک دوجے نوں ویکھ ویکھ کے مُکھ لاہندے رہے۔ چاہ پیندے رہے۔

گلّاں کر دے رہنے تے پتہ وِی نہ چلیا کہ کھڑکی وِچّوں لنگھ کے رات ساڈے کول آ کے بیہہ گئی اے۔ کھانے دا ویلا ہو گیا۔ اسیں سارے اُٹھے۔ امرتا جی کچن وِچ گئے تے کھانا کڈھ کے ساڈے اَگے رکھن لگے۔ امروز جی وِی کچن وِچ ہی جُٹے ہوئے سن۔ مَیں ویکھیا کہ چپاتیاں پکاں توں لے کے اپنے رسالے "ناگ منی" دے پتے لکھن تائیں امرتا۔ امروز اپنا ہر کم آپ کر دے نیں۔ گھر وِچ اِک کُڑی نظر آئی پر اوہنوں کم والی نہیں آکھیا جا سکدا۔ کجھ عرصہ پہلاں ایس کُڑی دا انٹرویو میں "ناگ منی" وِچ پڑھیا سی۔ اوہ اُوددوں راتیں آ کے روٹیاں پکا جاندی سی۔ تے اِک عورت آ کے کپڑے دھوندی سی۔ ایس توں وکھ اُوس گھر وِچ نوکر، یاں نوکرانی دا کوئی تصوّر نہیں سی۔ ایہہ اوہ نتیجے سن جیہڑے اُوس گھر وِچ میں پہلے دن ہی کڈھ لئے تے فیر اُوس دن توں لے کے، اوتھے اپنے پنجاہ دناں دے قیام تیکر مینوں اپنے کسے نتیجے تے نظرِ ثانی نہیں کرنی پئی۔ پر میرے لئی اُوس گھر وِچ اجے بہت ساریاں ملاقاتاں تے بہت ساریاں حیرانیاں اَگّے پیاں سن۔ تے اوہ سبھ کجھ اپنا قیمتی، اپنا سرشار کر دین والا تے اینا اپنا سچ سی کہ اوہ میرے دل وِچ ہی نہیں، میرے مَتّھے وِچ وی بیٹھ گیا اے۔ اِک سوچ بن کے، اِک نظریہ بن کے۔

دوجی سویرے اجے میں سُتّا پیا ساں۔ کسے نے پولے جیہے میرے سر دے والاں نوں چھُوہ کے آکھیا۔

"احمد سلیم! چاہ پی لے۔"

میں اکھّاں کھول دِتّیاں۔ امروز چاہ دا گلاس لے کے میرے کول کھلوتے ہوئے سن۔ اِک پل لئی، مینوں ایہہ سُپنا جاپیا۔ بھلا ایہہ کیویں ہو سکدا

امرتا پریتم تے امروز

امرتا پریتم تے رُشیم (ناگ منی دے دفتر وچ)

اے کہ جیہناں لوکاں نوں میں ساری حیاتی IDEALISE کردا رہیا ہوواں اوہ ملینوں انج شرمندہ کر دین۔ اج دوجا دن سی کہ مینوں یاد نہ آیا کہ امروز جی نے کنی واری چاہ بنا کے مینوں پیائی سی۔ اوہناں انگلاں دی چھوہ نال ایہہ گھر اک میوزیم بن گیا اے، اِک آرٹ گیلری۔ تے ایہناں انگلاں دی چھوہ نال میرے دل دی دُنیا آباد ہو گئی ہے۔ ایہہ کیہو جیہاں انگلاں نیں جیہڑیاں چاہ دی ادھے پیار نال بناندیاں نیں جس پیار نال تصویراں لیکدیاں نیں۔ میں اپنا گلاس چک کے، اوہناں دے پچھے پچھے امرتا جی دے کمرے وچ گیا۔ دوجا گلاس اوہناں امرتا جی نوں پھڑایا تے تیجے گلاس لئی فریج ول ٹر پئے۔ اسیں تنوں چاہ پی رہے ساں تے گلاں کر رہے ساں۔

"میں آکھیا، پاکستان وچ کون یقین کرے گا کہ تسیں مینوں اینا پیار، اینا آدر دِتا سی"۔

امروز آکھن لگے "پیار یقین دوان لئی نہیں ہُندا۔ اوہ بس ہُندا اے، اک شعور وانگ، اک نظر وانگ۔۔"

مَیں حیران ہو کے، اوہناں وَل ویکھیا۔ اج تائیں سُنیا سی پیار اَنّھا ہُندا اے۔ اوہدیاں اکھاں نہیں ہوندیاں تے امروز جی کہہ رہے سن۔۔۔

فیر میں امرتا جی وَل ویکھیا۔ اوہ چاہ دا گھُٹ بھردے ہوئے آکھن لگے۔ "نظر دا مطلب، اندر دی نظر توں ایں۔ تینوں میں کل پہلی وار ویکھیا اے پر کیہ سچ مچ پہلی وار ویکھیا اے؟ پیار دی اپنی اک نظر ہُندی اے۔۔"

نہا دھو کے، کپڑے بدل کے، میں میلے کپڑے چُکے تے امروز جی کولوں پچھیا۔

"ایتھے لانڈری کیہڑے پاسے نوں ہووے گی؟"

"لانڈری دی کیہ لوڑ اے۔ میلے کپڑے بالٹی وچ پا دے۔ کپڑے دھون والی آوئے گی تاں دوجیاں کپڑیاں نال ایہناں نوں وی دھو دیوے گی۔ لانڈری ایتھے بہت امیر لوکاں دا شوق اے۔"

"کوئی گل نہیں۔ اِستری دی کھیچل وی بچ جاوے گی۔"

میری گل سُن کے امروزجی نے ہور کجھ نہیں آکھیا۔ تے میتوں لانڈری وکھان لئی نال ہی ٹُر پئے۔ اسیں گلاں کردے ہوئے جارہے ساں پر اوہناں دیاں گلاں وچ پہلاں ورگی گرم جوشی محسوس نہیں سی ہورہی۔

لانڈری والے نے رسید کٹی تے میں حیران رہ گیا... چوّی روپیے؟

امروزجی ہس پئے۔

"تینوں آکھیا سی ناں لانڈری ایتھے امیر لوکاں دا شوق اے۔"

اسیں گلاں کردے کردے واپس آندے پئے ساں۔ نکیاں نکیاں گلاں۔ کوئی فلسفہ نہیں سی اوہناں وچ۔ ایسے لئی اوہ اینیاں پیاریاں سدھیاں سچیاں گلاں سن۔

"بندے نوں اپنے سارے کم آپ کرنے چاہیدے نیں کسے دوجے بندے کولوں خدمت لینا ماڑا تے ہے ای ایس توں وکھ اپنی تسلی وی نہیں ہوندی تے تیرا ایہہ حال اے کہ اپنی داڑھی وی نوں آپ نہیں بنا سکدا۔"

واپس آوندیاں ہویاں میں اوہناں کولوں نائی دی دُکان دا پچھیا سی تے امروز ہوراں حیران ہو کے ایہہ گل آکھی سی۔

اسیں گھر واپس آگئے... امرتا جی کجھ دناں وچ، پنج چھ دناں لئی پیرس جانا سی، کسے ادبی اکٹھ وچ فرانس دے کونسلیٹ جان دا کم سی، امروز

اودھڑ گئے بیں امرتا جی دے کول جا کے بیٹھ گیا تے پاکستان دے بارے تے پاکستانی دوستاں دے بارے گلاں ہون لگ پئیاں۔ فخر زمان، منظر الاسلام، منشا یاد، سارا شگفتہ، پر سارا شگفتہ دے ذکر تے امرتا جی ہر واری جذباتی ہو جاندے سن۔ میں آکھیا۔

"تہاڈے کولوں اک گل دی تصدیق کرنی اے۔"

"کیہڑی گل دی!"

"سارا جدوں ہندوستان آئی سی تے تساں سارا دے بارے "ناگ منی" وچ اک واقعہ چھاپیا سی۔ اوہدے وچ جس ادیب دا ذکر اے اوہدا ناں کیہہ اے؟"

بھئی انج ہوئی کہ سارا اردو دے اک افسانہ نگار دے گھر ٹھہری سی۔ اک رات جدوں ادیب دے بیوی بچے سوں گئے تاں اوہ سارا دے کمرے وچ آ گیا۔ سارا دی اوہنوں ویکھ کے خوش ہوئی تے دونویں گلاں کرن لگ پئے۔ تھوڑے چر مگروں ادیب نے سارا نوں پچھیا۔

"توں منٹو دی کہانی "کالی شلوار" پڑھی اے؟"

"جی پڑھی اے" سارا آکھیا۔

"توں اوہدی کہانی "ٹھنڈا گوشت" وی پڑھی اے؟"

"جی اوہ وی پڑھی ہوئی اے۔"

ایہہ سن کے اوہ تھوڑا جہیا اگے ودھیا تے آکھن لگا "آئی کو یو۔"

سارا اسن کے تھوڑا جہیا پچھے کھسکی تے کہن لگی۔

"جی میں منٹو دی ایہہ کہانی نہیں پڑھی۔"

ایہو جہی اے ساڈی شاعرہ سارا شگفتہ۔۔!

انج لگدا سی میں سارا دن سارا شگفتہ دیاں گلّاں کردا رہوا ں تے امرتا جی خوشی خوشی سُندے رہن گئے۔ وِچ وِچ اوہ اداس جیہے ہو کے کہن لگدے۔

"میں چاہنی آں۔ اوہنوں ایتھے ای بلالواں ہمیشہ لئی۔ اوہ مزے نال رہوے تے شعر لکھے۔۔"

میں آکھیا۔۔ "چوتھا ویاہ تے طلاق اوہدے تے قیامت وانگ گزریا اے۔ کوئی ہور بندی ہندی تے ایہہ سبھ کجھ نہ سہہ سکدی۔۔"

"شریف آدمی نوں" ناگ منی" دے جولائی انگ (نمبر) لئی سارا بارے تے ایس حادثے بارے اک لیکھ کیوں نہیں لکھ دیندا؟"

میں من گیا پر مشکل ایہہ سی کہ مینوں گورمکھی وِچ لکھنا نہیں آؤندا تے امرتا جی نوں اردو پڑھنی نہیں آؤندی۔ اخیر ایہہ طے ہویا میں پہلاں اپنا لیکھ فارسی اکھراں وِچ لکھ لواں تے فیر امرتا جی نوں بولدا جاواں۔ اوہ گورمکھی اکھراں وِچ لکھدے جان گے۔ پر ایہہ سوچ کے مینوں شرم آرہی سی کہ میں امرتا نوں ڈکٹیٹ کرواواں گا۔ اوہ اپنے سینئر تے عالمی شہرت رکھن والے اینے وڈے لکھاری تے میں۔۔۔

میری گل سن کے امرتا جی ہس پئے تے آکھن لگے۔ "کوئی نہیں۔ ناگ منی دے کم انج ای ہندے نیں"

اوس شامی میں سارا شگفتہ بارے کجھ بلدے اکھر لکھے تے اگلی سویر امرتا جی نوں ڈکٹیٹ کرادتے۔

اوس دن وی ڈاک وِچ پاکستان توں دو چیزاں آئیاں اک لہراں دا نواں پرچہ۔ جیہدے ادارئیے وِچ ایڈیٹر نے امرتا پریتم نمبر چھاپن بارے

معذرت خواہی دا انداز رکھیا سی تے دوجے لہور دے اک اخبار دی کٹنگ . . . ایہہ شہباز ملک دا لیکھ سی جیہدے وچ اوہنے امرتا پریتم دے نمبر دے حوالے نال مینوں تے امرتا جی نوں گالہاں کڈھیاں سن۔ دونوں چیزاں ویکھ دسگوں سن، کہ امرتا جی اداس ہو گئے۔

ماجھا؟ میں سن کے حیران رہ گیا۔ ایہہ دی امرتا جی دا اک نال سی۔ اوہ آکھ رہے سن۔

"اداسی دی گل ایہہ نہیں کہ گالہاں چھپیاں نیں۔ اداسی دی گل ایہہ دے کہ شہباز ملک جے میرے بارے وچ انج سوچدا اے تے ایتھے مینوں ملن کیوں آیا سی۔ اوہنے بڑے آدر نال مینوں اپنیاں کتاباں لکھ کے پیش کیتیاں۔ میں بڑے آدر نال "ناگ منی" لئی اوہدا انٹرویو کیتا تے چھاپیا۔ پر اوتھے واپس جا کے . . . ۔"

مینوں اوسے دن پتہ چلیا کہ امرتا جی تے شہباز نوں میرے لئی "ناگ منی" دی اک سال دی فائل دی گھلی سی جیہڑی مینوں اج تیک نہیں ملی۔

اداسی دے ایہہ پل ڈونگھے تے لمے ہو گئے۔ امرتا جی دا کہنا سی کہ جے اختر ہوراں میرا نمبر چھاپ کے پچھتانا سی تے فیر اینی کھیچل کرن دی کیہہ لوڑ سی!!

اوہنیں دنیں امرتا جی کجھ فرقہ پرست تے کٹر سکھاں ولوں ایک مقدمہ بھگت رہے سن۔ جیہڑا اک پنجابی اخبار دے ایڈیٹر نے اوہناں دی نظم "تاتا تنہ پتا دے نونی سپتے" تے کجھ ہور نظماں تے کیتا سی۔ اوہناں تے الزام لایا گیا سی کہ اوہناں سکھی دھرم تے گورو نانک جی دی توہین کیتی اے۔

سن کے مینوں اوہ سارے الزام یاد آ گئے جیہڑے ایتھے ساڈے اُتے لائے جاندے نیں۔ میں آکھیا۔

"سکھ ہر تھاں تے ہندے نیں۔ ساڈے پاسے وی نیں ایس لئی فکر کرن دی کوئی گل نہیں۔۔"

بہت ڈونگھی اداسی وچوں امرتا جی اپنی اک نویں سطر گنگنان لگ پئے سن تے نانک رل کے رو ئے۔

میں سوچیا۔ ایہو جیہا مصرعہ لکھن والی شاعرہ نانک دی توہین کیویں کر سکدی اے۔

کجھ دن بعد دی گل اے۔ پنجابی دے افسانہ نگار تے انگریزی دے اُچّے صحافی راج اگل نال ملاقات ہوئی اوہناں مینوں لکھاریاں دا بیان پڑھن لئی دتا جیہدے وچ امرتا جی دی بھرپور حمایت کیتی گئی سی۔ میں آکھیا۔

"اک وڈے ادیب دے دستخط رہ گئے نیں۔"

"کیہڑے ادیب دے؟" راج گل نے حیران ہو کے پچھیا۔

"گورو نانک جی دے" میں سہج سبھا جواب دتا۔

ایہہ گل جدوں مگروں امرتا جی سنی تے اوہناں دیاں اکھاں وچ اتھرو آ گئے۔

نیچے دن کئی بندیاں دے فون آئے جیہڑے مینوں ملنا چاہندے سن۔ کجھ نوں میں فون کیتے تاں جے آپ جا کے ملیا جا سکے۔ اوس دن دلدار فیر آ گئے۔ تے اسیں سارے گھنٹیاں بدھی گلاں کردے رہے۔ اوس دن چرتا ئیں فیض صاحب دیاں گلاں ہوندیاں رہیاں۔ اوہ مکیاں تے گھر دیاں نکیاں نکیاں گلاں ہون لگ پئیاں۔ کدی کمزوالی چاہ بنا کے لے آوندی، کدی امرتا جی۔ گھر دے پچھلے حصے وچ امرتا جی دا پتر نوراج تے نونہہ رہندے سن۔ اک پاسے اوہناں دی دھی دی رہائش سی۔ امرتا جی اوہناں ساریاں نال INVOLVE انج سی اوہ جاندے کہ جاپدا اوہناں دا کسے لکھائی پڑھائی نال کوئی تعلق نہیں۔ بس اوہ اک عام جہی

عورت نیں میں پہلی واری ویکھیا کہ زندگی دیاں نکیاں نکیاں دلچسپیاں تے کم تے آرٹ دا سہپن نال نال چل سکدے نیں ۔ اوہ اپنے سارے کم آپ کر دے سن۔ اوسے دلچسپی نال لکھدے پڑھدے سن ۔ میں کسے ادیب شاعر دیاں لکھتاں تے نجی زندگی دے تجربیاں نوں اک دوجے دے اینے نیڑے کدی نہیں سی ویکھیا اوس دن جلدوں کسے کم لئی میں تے امروز بازار جادن لئی گھروں باہر نکلے تاں ایہو گلاں چھڑ پئیاں۔

میں آکھیا ۔

"آرٹ تے زندگی کیویں اپنی نال نال چل سکدی اے ...؟"

"ساڈے آرٹ تے ساڈی زندگی وچ کوئی گلیمر نہیں ۔ ایہہ گلیمر اے جیہڑا زندگی نوں تے فنکار دے فن نوں وکھرے وکھرے خانیاں وچ ونڈ دیندا اے ..!"

امروز جی نوں سننا مینوں بہت چنگا لگن لگ پیا سی ۔ ایس لئی ہر ویلے میں اوہناں دے نال نال رہن دی کوشش کردا ۔ اوہناں کنی سوہنی گل کیتی سی ... ایہہ گلیمر اے جیہڑا زندگی تے آرٹ نوں وکھو وکھ خانیاں وچ ونڈ دیندا اے ۔ بھلا ہور کوئی بندہ ایہہ گل ایس طراں کہہ سکدا سی ؟

اک واری بلونت گارگی دیاں لکھتاں دی گل ہو رہی سی ۔ اوہنے اپنی جیونی وچ اک ایکٹریس دا ذکر بڑے مزے لے لے کے کیتا سی اک آرٹسٹ دے گھر اک اکٹھ وچ ایک ایکٹریس کڑی نے مصور نوں فرمائش کیتی کہ اوہدے گھر لگی ہوئی فلانی پینٹنگ اوہنوں دے دیوے ۔ مصور نے آکھیا کہ جے اوہ کڑی اپنے سارے کپڑے لاہ کے جتھے بیٹھی اے اوتھوں ننگی ٹر کے پینٹنگ تائیں جاوے تے پینٹنگ لاہ کے اوسے حالت وچ اپنی تھاں تے آجاوے تے پینٹنگ اوہدی ہو جاوے گی ۔ پتہ نہیں من دے کیہڑے اپیل وچوں اوہ کڑی من گئی ۔ تے اوہنے

مصوّر دی خواہش پوری کر کے پینٹنگ لے لئی ۔ ایس سارے واقعے نوں گارگی ہوراں بڑے سواد نال لکھیا سی جیہڑا مینوں چنگا نہیں سی لگّا تے ہیں ایہدا ذکر امروز ہوراں نال کیتا سی ۔ میری گل سُن کے امروز کہن لگّے ۔

"گارگی تے امرتا دیاں لکھتاں دا ایہو تے فرق اے ۔ گارگی داوس چلدا اے تے کپڑیاں وچ اک عورت نوں ننگیاں کر دیندا اے تے امرتا داوس چلدا اے تے اوہ اک ننگی عورت نوں وی کپڑیاں وچ وکھانا چاہندی اے تے امرتا نوں اوہدے من دا درد اپنے دل کھچدا اے ۔"

اک واری عورت تے مرد دے رشتے دے بارے گل بتی ہوندی سی ۔ میں تے امروز بازار دے وچ جاندے ساں گلاں کر دے ہوئے میں پچھیا ۔

"تہاڈے تے امرتا جی دے رشتے وچ ایہہ جیہڑی یکیائی جیہڑی HARMONY اے ایس دا کارن ؟"

"ساڈے سماج وچ عورت تے مرد دا رشتہ صرف رات دے سہارے کھلوتا ہویا اے ۔ ایسے واسطے نہ اوہدے وچ یکیائی اے تے نہ HARMONY ۔ اساں ایس رشتے نوں دن دا چانن دتا اے ۔ جد تیک عورت تے مرد دے وچکار دن دا رشتہ نہیں ہوندا ، رشتہ پکیاں پیہیاں تے نہیں کھلو سکدا ۔"

دن دے چانن دا رشتہ ! ایہہ اک نواں تصوّر سی ۔ اک نویں سوچ سی ۔ ایس گل نوں ایس طراں پہلاں کسے نے بیان نہیں سی کیتا ۔

امروز میریاں نکیاں نکیاں لوڑاں دا خیال ای نہیں رکھدے سی سگوں اوہ مینوں لوکاں نال ملان دے وچ دی مدد کر دے سن ۔ مینوں کسے دا فون نمبر چاہیدا اے ۔ کسے دا پتہ چاہیدا اے ۔ کسے دے گھر جانا ایں ۔ اوتھے پہنچن دا سوال اے اوہ ہر طراں میری مدد کر دے سن جویں میرا انگ بن گئے ہون ۔

اجے مینوں اوہناں دے گھر آیاں چوتھا ای دن ہویا سی تے میں کئی بندیاں

نال فون تے گل کر لئی سی۔ اک دوجے نوں مل وی چکیاں ساں۔

★

امرتا جی دا معمول ایہہ سی کہ اوہ سجری سویرے اُٹھ کے ناگ منی دے دفتر دا جیہڑا اوسے گھر دے اک حصے وچ بنیا ہویا سی، جا بہندے۔ پچھلے دن دی ڈاک ویکھدے "ناگ منی" دے مسوّدے ٹھیک کردے۔ کدی کدی خطاں دے جواب لکھدے۔

اوہنیں دنیں اوہناں نوں بہتے خط اوس مقدمے دے بارے وچ آندے سن۔ جیہڑا اوہناں دیاں نظماں دے بارے اوہناں تے کیتا گیا سی۔ قانونی نوٹس دی

اوہناں نوں بھاویں ذرا وی پرواہ نہیں سی پر جیہڑا اخبار روز دیہاڑی اوہناں دے بارے گندا اچھالدا اوہنوں پڑھ کے کئی واری اوہ اداس ہو جاندے۔ اک واری اوس اخبار نے لکھیا کہ امرتا پریتم نے سِکھی منگ دے اگے سر جھکا دتا اے تے معافی منگ لئی اے۔ حیرانی دی گل ایہہ، وے کہ جیہڑے لوک امرتا جی نوں نیڑے توں نہیں سن جاندے تے اوہناں نوں صرف اوہناں دیاں لکھتاں دے حوالے توں جاندے سن۔ اوہناں نے وی اخبار دے ایس پراپیگنڈے نوں نرا جھوٹھ سمجھیا۔ اوہناں دیاں کتاباں دے عام قاری نوں اوس اخبار دی کسے گل اتے اعتبار نہیں سی۔ اک واری خط آیا۔ لکھن والے دا لہجہ بھانویں جذباتی سی پر اوہدے وچ اک ڈونگھا وشواس وی بھریا ہویا سی۔ اوہنے لکھیا سی۔ "دیدی! جیہنے وی کدی تہاڈی کوئی لکھت پڑھی اے اوہ ایس گل تے یقین نہیں کر سکدا کہ تُسیں معافی منگ سکدے او۔ سچ لکھن والا جھوٹھ دے اگے سر کیویں نوا سکدا اے؟" پر ایس جھوٹھ دا پراپیگنڈا ہندوستان دے وچ ای نہیں پاکستان وچ وی کیتا جاندا اے۔ "لہراں" دے امرتا پریتم نمبر بارے شہباز ملک نے اک اخبار وچ گالیاں بھریا جیہڑا لیکھ لکھیا سی اوہدے وچ

اوہنے جالندھر دے روزنامہ اجیت دی کٹنگ دی چھاپی سی، جیہدی ہیڈ لائن ایہہ سی۔

امرتا پریتم معافی لئی تیار

معافی منگن تے پنتھ ولوں معاف کر دتا جاوے۔ خوشونت سنگھ دا شرومنی کمیٹی نوں پتر (تے خبر دے وچ جیہڑی زبان ورتی گئی سی اوہ خوشونت سنگھ ورگے فرقہ پرست نوں ای زیب دے سکدی سی)

"اُگھے پتر کار سردار خوشونت سنگھ ممبر راج سبھا نے شرومنی گوردوارہ پربندھک کمیٹی نوں اک پتر راہیں بینتی کیتی کہ جے کر سکھی ورودھی (سکھی دشمن) لکھتاں لکھن کر کے امرتا پریتم نامی پنجابی دی اک کوتری سکھ پنتھ کولوں معافی منگے تے اوس نوں معاف کر دتا جاوے۔ یاد رہوے کہ امرتا پریتم دیاں سکھی ورودھی نظماں ورودھ (دے خلاف) سبھ توں پہلاں اجیت نے آواز بلند کیتی سی۔"

اوسے قسم دا اک اخبار شہباز ملک راہیں پاکستان وچ ایہہ اگ بھڑکا رہیا سی۔ شہباز ملک دا ایہہ دعویٰ وی سی کہ اوہ امرتا پریتم دی خواہش اتے اوہدے گھر اوس نوں ملیا اوہ تے دبا دب سگریٹ دے بھبھا کے چھڈ دی سی پئی ۔ ۔ ۔ ۔ شراب دی بُو اوہدے کولوں لے کے تے تن کرسیاں توں وی پرانہہ تک آ رہی سی۔ اوہ امروز نال بنا: لا:سے پھیریاں (نکاح) دے بیوی وانگ رہ رہی سی۔ ایہہ اوہ وطیرہ اے جیہنوں امرتا پریتم نے اپنیاں لکھتاں وچ چکڑ دا ہتھیار آکھیا سی۔

میں آکھیا! دیدی تہانوں تے بُلھے شاہ نوں پنجاب یونیورسٹی والے پینشن نہیں کر دے پر فکر نہ کرو۔ بُلھے شاہ دے نال نال تُسیں وی لوکاں دے دلاں وچ وسدے او۔ اجیت روز ای کجھ چھاپ دیندا سی۔ اکثر ایس مقدمے دے بارے گل بات ہون لگ پیندی سی جیہڑا پنتھ دے لیگل ایڈوائزر نے اوہناں تے کرن دی دھمکی

دنی سی۔ کئی واری پاکستان دیاں تے پاکستانی دوستاں دیاں دی گلاں ہون لگ پیندیاں سن۔

میں آکھیا۔

"جدوں پنجاب یونیورسٹی لہور وچ ایم اے پنجابی دیاں کلاساں شروع ہویاں۔ ڈیپارٹمنٹ دے پہلے چیئر مین ڈاکٹر وحید قریشی نے بُلھے شاہ نوں کورس وچ نہیں سی لایا۔ جدوں پنجابی دے کجھ سیانے لکھاریاں ایس بارے پروٹسٹ کیتا۔ تاں اوہناں نوں دسیا گیا کہ جے بُلھے شاہ نوں کورس وچ رکھیا تاں نوجوان منڈیاں کڑیاں وچ فحاشی پھیلے گی۔ تے ڈرائے کہ کتے اوہ بے دین تے ملحد نہ ہو جان۔۔!"

"سُن لے بُلھے شاہ!" امروز، امرتا جی نوں آکھن لگے۔ اوہنیں دنیں اپنے خلاف قانونی نوٹس بارے امرتا جی نوں بڑے پیارے خط آرہے سن۔ امروز دے تاں اک خط وچ "ناگ منی" دے اک پڑھن والے پورن سنگھ نے پچھیا سی۔

"ایہہ جو اخباراں وچ پڑھ رہے ہاں۔ ایہدے بارے امرتا جی کیہ سوچ دے ہن؟"

مینوں یاد اے۔ امروز ہوراں ناگ منی وچ جواب چھاپیا سی "تہاڈے لمبے خط دے جواب وچ ایہہ ہی کہہ سکدا ہاں کہ امرتا ایس گلوں حیران ہے کہ لفظ "آدر" دے ارتھ (معنی) "ان آدر" کدوں توں ہو گئے نیں۔۔۔؟"

ایہہ سبھ سیاست سی۔ گھٹیا سیاست۔ ایسے لئی ناگ منی وچ کدی سیاستداناں دے انٹرویو نہیں چھپے۔ اک سوال دے جواب وچ اک واری امرتا جی نے آکھیا سی۔

"سیاستداناں دے انٹرویو ایس لئی نہیں چھاپدی کہ اوہناں دی فلم وچ کلوز اپ نہیں ہوندا۔۔!"

مینوں دہلی آیاں ہفتہ کو ہو گیا سی۔ امرتا جی چار پنج دناں لئی اک بین الاقوامی ادبی اکٹھ وچ پیرس جا رہے سن۔ تے میں سوچ رہیاں ساں امرتسر تے جالندھر دا چکّر لگا آواں۔ بھلا امرتسروں، لہور کِنا کو دور لگدا اے۔ کِنا کو نیڑے؟ ہن تیک دہلی وچ کنّے ای لوکاں نال ملاقات ہو چکی سی۔ امرتا جی دے گھر کوئی نہ کوئی آیا رہندا۔

دِلی دے نوجوان پنجابی لکھاری، ہندی لکھاری، بمبئی توں، کلکتّے توں پنجاب توں، پیرس توں، صوفیہ توں ماسکو، لندن، لاہور، کراچی توں، دُنیا دے سارے شہراں توں سارے رستے ایتھے آ کے رل جاندے سن۔

تے اوتھے کِنّے ہی وِشے (موضوع) چلدے رہندے۔ کجھ بندے جیہڑے اوتھے نہیں سن آؤندے۔ اوہناں نال امروز جی، جا کے ملاقات کرا دیندے۔ بھارت ٹائیمز دی مہمان ڈانسر سونل مان سنگھ پنجابی دے لکھاری تے انگریزی دے جرنلسٹ راج گِل تے عورتاں دے میگزین 'فانوشی' دی ایڈیٹر مدھو کشور نال اوہ جا کے ملا لیائے سن۔ بلونت گارگی تے اجیت کور دِلی وچ نہیں سن۔ رشم تے گگن گِل نال دی ملاقات ہو چکی سی۔

اوہناں دے پیرس جان توں پہلاں ہی میں "ناگ منی" لئی پاکستان دے پنجابی ادب دا خاص انک ایڈٹ کر دِتا سی۔ مینوں گورمکھی لپّی لکھنی نہیں سی آؤندی۔ ایس لئی امرتا جی نے رشم دی ذمہ واری لائی کہ اوہ میرے کولوں سُن کے مسوّدے تیار کر دی جاوے۔ جس شامیں امرتا جی پیرس جا رہے سن۔ اوس توں اک رات پہلاں رشم، میرے نال بہہ کے پاکستان دے بارے وچ ناگ منی دے خاص انک لئی نظماں، فارسی توں پنجابی لپی وچ اُلتھ رہی سی۔ جدوں اوہ ثروت سلطانہ دی نظم "یقین۔ اِک سوالیہ نشان" اُلتھن لگی

"تاں پہلی سطر "میں ہٹی گُنھدی آں" لکھدیاں ہویاں اوہنوں زور دا ہاسا آ گیا۔ ہسدیاں ہسدیاں کہن لگی۔

"کیہ لوڑ سی ایس پاگل پن دی...؟"

مَیں آکھیا "کمہارن جو ہوئی"

رشم نے جدوں اگوں نظم پڑھی تاں اک سطر سی

"میں سُپنے بُن دی آں"

ایہہ سطر پڑھ کے اوہ ہور زور نال ہسن لگ پئی تے کہن لگی۔

"سالی جولاہی۔ سُپنے ہی بُن دی رہی کسے دا سُپنا نہ بنی.."

نظم دی آخیرلی سطر تے اپڑ کے وی رشم دا ہاسا نہ رُکیا۔ امرتا تے امروز دوجے کمرے وچ سن۔ مگروں جدوں اوہناں نوں رشم دے ہاسے تے ساری گل دا پتہ لگیا تاں امرتا جی کہن لگے "میں جدوں ساحر نوں دسیا کہ اک دن جدوں امروز تیری کتاب "میں سُپنے بُنتا ہوں، دا ٹائیٹل بنا رہیا سی تاں کہن لگا "سالا سُپنے بُنتا ہے"۔ بنتا نہیں، تاں اوس ویلے ساحر نے ہس کے آکھیا "امروز ٹھیک آکھدا اے۔ میں کبیر دی اولاد وچوں جو ہویا۔ ایس لئی ساری عمر بُن دا ہی رہیا ہاں.."

تے امرتا جی دی ایہہ گل سن کے میں آکھیا "فیر تے ثروت کولوں پچھنا چاہیدا اے کہ ساحر وانگ اوہ وی کتے کبیر دی اولاد وچوں تاں نہیں...؟"

اگلی شام امرتا جی پیرس ٹُر گئے تے میں پنجاب... جالندھر وچ ہرجیت دے گھر ٹھہریا۔ جیہدے نال دہلی امرتا جی دے گھر ملاقات ہو چکی سی۔ تے جیہڑا اوتھے ٹی وی پروڈیوسر سی۔ اوتھے ہی من جیت ٹوانہ، چندی گڑھ توں ملن آ گئی۔ امرتسر وی بہت ملاقاتاں رہیاں ایہہ ساری تفصیل اِنج اے۔

جس دن میں دِلّی پرتیا۔ اوسں رات امرتا جی پیرس توں واپس آ رہے سن۔ میں تے امروز ایئر پورٹ گئے۔ میں اُتوں گیلری وچوں ویکھیا۔ امرتا جی دی اک بانہہ بنھی ہوئی سی۔ امروز جی وی ویکھ کے پریشان ہو گئے۔ کوئی حادثہ؟

ہاں حادثہ پیش آیا سی تے پیرس وچ۔ اوہ ۲۴ جون نوں پیرس پہنچے سن۔ ۲۶ جون نوں دوپہریں اوہ پیرس دی اک سڑک پار کردے ہوئے ڈِگ پئے۔ جیہدے نال اوہناں دی سجّی بانہہ دی ہڈی ٹُٹ گئی۔ اوہ ہسپتال تے ہوٹل وچ پئے درد نال تڑفدے رہے۔ ایسی حالت وچ PAIN KILLER کھا کے، جدوں اخباراں دے کجھ نمائندیاں نے، امرتا جی دے انٹرویو لئے تاں اک اخبار دے نمائندے نے، اوسے مہینے چھپیاں اوہناں دیاں چھ ست نظماں دا ترجمہ دکھا کے آکھیا۔

"MADAME! YOU ARE THE FIRST PERSON TO BREAK THE BARRIER OF TWO CULTURES"

امرتا جی، جیہڑے گولیاں کھا کے، درد نال تڑف رہے سن۔ کہن لگے۔

"I SUPPOSE TO BREAK THE BARRIERS OF TWO CULTURES, ONE HAS TO BREAK ONE'S BONE...."

اوسں گھر وچ میں پورے پنجاہ دن رہیا۔ بڑیاں یاداں نیں۔ بڑیاں گلّاں نیں۔ پر ایہہ سبھ اک کتاب دا مضمون اے۔ کسے اک لیکھ دا نہیں۔ ایس لئی . . . .

اجیت کور

ارپنا

رینُکا

ماواں تے دھیاں رَل بیٹھیاں

"اَجیت کور نوں میں پہلا سلامِ عقیدت بلونت گارگی دا لیکھ 'کارڈھنی' پڑھ کے پیش کیتا۔ اجیت کور نوں دوجی وار سلامِ عقیدت اودوں پیش کیتا، جدوں اوہناں دی کہانیاں دی کتاب "فالتو عورت" پڑھی تے فیر اوہناں دی اِک اِک لکھت نوں لبھ لبھ کے پڑھیا۔ اوہناں نوں تیجی وار سلامِ عقیدت اودوں پیش کیتا جدوں 'ناگ منی' وِچ اوہناں دا سلسلہ وار لیکھ 'وِن زیرو وَن' پڑھیا تے اوہنوں میں جرنہ سکیا۔ اک ماں نے دسیا سی کہ اوہدی آرٹسٹ دھی پیرس وِچ کیویں مسٹر ہوئی۔ نہیں اک دوست نے، اک دوست دے بارے لکھیا سی کہ جدوں انسان دی نفی ہوندی اے ..." ایہنوں جرنا اوکھا سی، اودوں جاپیا جویں میرے اپنے متھاں وِچوں سونا کررہیا ہووے، میرے اِک اک ساہ نال — تے اجیت کور میرے لئی اینج ہوگئی جویں میں اوہدے نال ہر گل کرسکدا ہوواں۔ اوہنیں دِنیں بیروت توں چھپن والے الیفرو ایشیئن لکھاریاں دے رسالے ''لوٹس'' وِچ اجیت کور دی دھی ارپنا دیاں پینٹنگز تے کجھ نظماں چھپیاں۔ ایتھے پاکستان وچ اک بندے نے طنزاً آکھیا کہ فیض صاحب نوں سارے ہندوستان وِچ ارپنا توں چنگی کوئی آرٹسٹ نہیں سی لبھ سکدی۔ مینوں یاد اے، اوس بندے نال میں لڑ پیا ساں۔ اوس شامیں جدوں میں گھر پرتیا، میں اجیت کور نوں خط لکھن دا ارادہ کیتا پر میں ایہہ سوچ کے حیران رہ گیا کہ اوس ماں دھی نال میرا تعارف وی نہیں سی۔ ہندوستان

دے پنجابی لکھاریاں نال ورہیاں پُرانے سمبندھ رکھدے ہوئے وی، اوہناں نال میرا تعارف نہیں سی۔ ایس توں ودھ حیرانی ایس گل ایہہ سی کہ میں اوہناں لئی کِسے نال کیویں لڑ سکیا۔ اوددوں ناگ منی وِچ اجیت کور تے اوہنا باقاعدگی نال چھپ رہے سن تے اوہناں دیاں کجھ نظماں اُردو وِچ ترجمہ کر کے مَیں کشور ناہید نوں گھلیاں جہڑیاں اوہناں "ادب لطیف" وِچ چھاپیاں سن۔

ایہہ پس منظر سی، جدوں ۱۹۸۳ء وِچ ہندوستان جا کے، میں ہور بہت سارے لوکاں توں وکھ اجیت کور تے اوہنا نوں وی ملنا چاہیا... جدوں میں دہلی اپڑیا، اوہ دوویں اوتھے نہیں سن۔ پر اوہناں دیاں گلاں ہوندیاں رہیاں۔ امرتا پریتم تے امروز نال، رشم تے گگن گِل نال، آرسی والے بھاپا پریتم سنگھ تے اوہناں دی دھی رینکا نال، جالندھر وِچ من جیت ٹوانہ تے ہور دوستاں نال... جدوں میں جالندھر امرتسر توں دہلی پرتیا تاں اجیت کور دلّی آ چکے سَن۔ امروز جی میرے لیے اوہناں دے گھر فون ملایا۔ اجیت کور بول رہے سن۔

"ورھیاں توں تہاڈا ناں پڑھ رہے آں۔ آ کے ملو ناں..."

اوسے شام ملاقات ہو گئی۔ رینکا مینوں لے کے گئی۔ شاید کسے ہال وِچ اک چنگی انگریزی فلم دا پروگرام سی۔ میں جدوں پہنچیا اوہ اگے ودھ کے بڑی اپنت نال ملے تے مینوں نال لے کے اِک اِک بندے نال مِلان لگ پئے۔ اوس ویلے میں آپ اپنا کیلیا گیا ساں کہ مینوں یاد وی نہ آیا کہ ساڈی ملاقات صرف اِک منٹ پُرانی اے۔ اوتھے اوہنا نال وی ملاقات ہوئی۔ اوہ اپنی نازک جیہی ہَولی ہَولی گلاں کرن والی کُڑی سی کہ مینوں آپنی آواز اُچی اُچی جاپی... ماں دھی وِچ بڑا فرق جاپدا سی۔ ماں ہر پاسے آ جا رہی سی۔ سبھ نوں مِل رہی سی۔ بلا رہی سی۔ تے دھی، دیوے جیہی اِک میز دی نُکر والی کُرسی مَل کے بیٹھی ہوئی اپنی ہولی ہولی گلاں کر

ٹرہی سی، اپنی احتیاط نال کہ اوہدی آواز توں کوئی جاگ نہ جاوے۔ مینوں اپنی اِک نظم چیتے آئی۔ ماواں تے دھیاں دے راہ وکھرے ہو گئے نیں۔ ... پر ایہہ نرا میرا وہم سی۔ اجیت کور تے اروِنا، آپے وِچ اینیاں جڑیاں ہوئیاں، اپنے اندر اینیاں طاقت ور دوست سن کہ مینوں اپنے دیس دی اک ماں دھی دا چیتا آیا۔ اوہ اک دوجی کولوں وکھ نہیں سن پر وکھ کر دتیاں گیاں سن ... ...

فیر کئی واری ملاقات ہوئی۔ دلی وِچ میں جِنے دن رہیا اوہناں نال کدی فون تے، اتے کدی اوہناں دے گھر میل ہو جاندا۔ اجیت کور ہر واری اپنی اپنت اینے خلوص نال مِلدے کہ جا پدا دکھاوا کر رہے نیں۔ اوہنیں دِنیں، اوہناں دی معرفت آنجہانی وِشوا ناتھ تواڑی نال وی کئی وار ملاقات ہوئی۔ سکھ تحریک اوددوں زوراں تے سی، تواڑی جیہڑے پنجابی دے لکھاری گھٹ تے کانگریس پارٹی دے پارلیمانی ممبر بُہتے جاپدے سن، گھنٹیاں بدھی سرکاری پالیسیاں دی حمایت کردے رہندے۔ کئی واری اسیں بحث وِچ اُلجھ جاندے، میں ویکھدا کہ اجیت بڑی جرأت نال اوہناں پالیسیاں دی نکھیدی کردے۔ اک واری بحث بہت تیز ہو گئی۔ تواڑی غصّے وِچ بھر کے آکھن لگے۔

"پاکستان، ساڈے نال دوستی دے حق وِچ نہیں۔"

"تسیں ایہہ کویں کہہ سکدے او۔ پاکستان وِچ لوکاں دی اکثریت، ہندوستان نال دوستی دے حق وِچ اے۔"

میرے نال نال اجیت کور وی اوہناں نال اختلاف کردے رہے...

اک واری میں سوچیا، اجیت کور دا انٹرویو کراں۔ اوہناں ذاتی تے اروِنا دا دی۔ جدوں میں ایہہ گل کیتی تے اوہ کہن لگے۔

"پر انٹرویو تاں میں تہاڈا کرنا سی..."

"چلو گلاں کر لیندے آں۔ اوہناں نوں تسیں وی لکھ لینا میں وی لکھ لواں گا۔ ویکھدے آں، کون چنگا انٹرویو کردا اے۔"

ہر کھن نوں تاں میں ایہہ آکھ دِتا پر دل وچ ڈر رہیا ساں کہ اجیت کور جیہی پنجابی لکھن بارے تاں میں سوچ وی نہیں سکدا۔ اوہناں کول اک اجیہا سٹائل ہے جہڑا اخباری کالم نوں ادب پارہ بنا دیندا اے۔ اوس دن اساں جہڑیاں گلاں کیتیاں، اوہ بہت یادگار سن۔ مینوں نہیں پتہ، اجیت کور ایہناں بارے کجھ لکھیا ہے یا نہیں پر میں ڈر دیاں ڈر دیاں اج اوہناں نوں لکھت بند کر رہیاں تاں جے تاریخ وچ ریکارڈ رہوے تے ...

میں آکھیا ـــ

"تہاڈیاں کہانیاں وچ جہڑیاں عورتاں نیں۔ اوہ جاندے بجھدے سرنڈر SURRENDER کیوں کر دیاں نیں؟ مرن لئی تیار کیوں رہندیاں نیں؟ جدکہ اوہناں نوں پتہ ہوندا اے کہ مرد ساڈے نال کیہ کرن جا رہیا اے؟"

جاپدا اے اجیت کور حیران رہ گئے نیں میرا سوال سُن کے پچھن لگے۔

"مطلب؟"

"مثلاً تہاڈیاں کہانیاں، فالتو عورت، دھپ والا شہر، وچلیاں عورتاں نوں پتا اے کہ مرد کیہ اے۔ اوہدی خصلت کیہ اے۔ اوہناں نوں ہر ویلے جہڑا درد مل رہیا اے۔ جہڑیاں پیڑاں، جہڑیاں تکلیفاں مل رہیاں نیں... جاپدا اے اوہنوں اوہ لذت بنا رہیاں نیں۔ غم اوہناں لئی سواد اے..."

"نہیں، میرا ایہہ خیال اے کہ "فالتو عورت"، یاں جنھاں کرداراں دی تسیں گل کر رہے ہو (سارے کرداراں بارے تاں میں ایہہ نہیں مناں گی) اوہ حساس

کردار نیں۔ حسّاس بندے دی مجبوری بڑی عجیب، بڑی CONTRADICTORY مجبوری ہندی اے۔ پہلی گل تاں ایہہ کہ اوہ اکلاپے کولوں بڑا گھبراندے نیں۔ سوکھی واری اوس نوں ایہہ لگدا اے کہ شاید ایہہ بھلیکھا ہی ہووے۔ شاید ایہدے وچوں کجھ نکل ہی آوے۔ کیوں جے زندگی وچ اسیں تجربے تے کردے ہی رہندے ہاں۔ اسیں کنڈے تے کھڑے رہیئے تے ایہہ سوچیئے کہ بھجیئے نہ، ایہہ نہیں ہو سکدا۔ زندگی دا پتہ تاں غوطہ لگا کے ہی چلے گا۔ اوہدے نال کپڑے وی بھجن گے۔ اوہدے نال ہو سکدا اے، کوئی خونخوار مچھی ساڈے ماس دا وڈا سارا ٹوٹا ہی لاہ کے لے جاوے یا اسیں چکر نال ای بھر جائیے......"

"تہاڈا مطلب اے عورت، جہڑیاں تکلیفاں چوں لنگھدی اے۔ ایہہ اوہدا علم حاصل کرن دا اک مرحلہ اے؟"

"نہیں، ایہہ اپنے آپ نال، اپنے ماحول دے نال، پوری زندگی دے نال اوہ تد ہی اک ربط ہو سکدی اے جے پوری زندگی چوں لنگھے۔ میں کہندی آں تسیں ہور کجھ نہیں کر سکدے۔ سویرتوں لے کے شام تیکر بس زندہ رہندے ہو۔ بس جیوندے رہنا، سویرتوں شام تیکر زندگی وچوں لنگھنا جہڑا اے، اوہدے نال وی تہانوں دو چار جھریٹاں تے آن گیاں۔ ایہہ ہو ہی نہیں سکدا کہ تسیں لنگھ جاؤ تے کجھ نہ ہووے۔ ہاں تے اچھا بندہ کوئی فقیر ہووے گا یا فیر بےحس۔ احساس توں خالی بندہ تے لنگھ جاوے گا۔ پر اوہ بندہ تاں نہ ہویا۔ اُبلیا ہویا آلو ہویا۔ میں اُبلیاں ہویاں آلوواں دیاں کہانیاں تاں لکھدی نہیں۔ میں تے گل کردی آں شدت نال جیون والے مرداں تے عورتاں دی... "

میں آکھیا _ "تہاڈیاں کہانیاں توں وکھ، تہاڈے بارے لکھے اک خاکے توں، مینوں کجھ ایہو جہی FEELING ہوئی سی کہ تسیں اک اچھے مرد دی ہوند توں ضروری سمجھدے ہو جہڑا بھاویں اک روٹی کما کے لیا دے، پر اوہ روٹی سِدھی لیا کے

تہاڈے اُگے رکھے کہ ایہہ تیرے لئی کما کے لیاندی اے ...“

”ایہہ خاکہ بلونت گارگی دا لکھیا ہویا سی۔ ساڈے ہندوستان وچ ساریاں نوں پتہ اے تے ہولی ہولی تہانوں وی پتہ لگ جاوے گا کہ بلونت (اُنج اوہ بڑا پیارا بندہ اے، دوست اے) جدوں انٹرویو کردا اے، اوس انٹرویو وچ اوہ اپنے ولوں چُست فقرے پا دیندا اے۔ ایہہ اوہدی کمزوری اے کہ فقرہ چست ہونا چاہیدا اے۔ بھاویں اگلا ٹھاہ ہو جاوے۔ ڈانگ ہونی چاہیدی اے۔ سو انٹرویو وچ ' INVERTED ' کامیاں اندر جتنے لفظ اوہدے اپنے ہندے نیں۔“

گل، اپنے موضوع توں ہٹدی جا رہی سی۔ میں اِک پل لئی کمرے دیاں کندھاں تے نظر ماری۔ اوہنا دیاں پینٹنگز لگیاں ہوئیاں سن۔ اک پینٹنگ والی کندھ نال میں ڈھولائی ہوئی سی۔ اِک پل لئی میں دھون موڑ کے اوس تصویر ول ویکھیا۔ جیویں سوال اجیت کولوں نہیں، اوس تصویر کولوں پچھیا ہووے۔ فیر آکھیا ـــــ

”ایتھے (ہندوستان وچ) جو کجھ لکھیا جا رہیا اے اوہدے وچ دو گلاں ہو رہیاں نیں۔ اِک تاں سدھی سِدھی FAMINISM اے یعنی عورت بمقابلہ مرد۔ بہت سارے نویں ادب، نویں شاعری توں ایہدا تاثر ملدا اے۔ دُوجی جینوئن بنیاد ایہہ ہے کہ پوری انسان ذات دی جدّوجہد چل رہی اے تے ایہہ جدّوجہد اوس ویلے کامیاب ہو سکدی اے جدوں عورت دی آزادی ممکن ہووے۔ یعنی مُرد وی اودوں ہی آزاد ہو سکدا اے جدوں عورت آزاد ہووے گی۔ ایہہ دو دھارے نیں۔ تہاڈیاں کجھ لکھتاں توں جاپدا اے کہ تسیں ANTI — MALE دھارے نال نہیں چل رہے...!“

”ایس دھارے نال تاں میں کدی وی نہیں ساں چل رہی۔“

”پر جہڑی اوہنا دی پیڑھی دیاں کڑیاں نیں۔ پچھلے چار پنج سالاں وچ میں، ”ناگ منی“ وچ جہڑیاں نظماں یاں کہانیاں پڑھیاں نیں، اوہناں توں ایہہ گل شدّت

نال ظاہر ہندی اے کہ ساری شاعری REACTION دی شاعری اے۔ غصّہ آیا تاں مَرد دی گالی دا جواب نظم لکھ کے دے دِتا۔ ادب وِچ REACTION اِک خامی ہندی اے۔ تہاڈا کیہ خیال اے، نہیں ؟"

"ایہہ میں وی سوچدی آں کہ ایہہ جہڑا ANTI – MALE رویّہ اے ایہہ حل تاں ہے نہیں۔ پر جہڑی غلط قیمتاں قدراں دے خلاف جدّوجہد ہے اوہ تاں کوئی گل ہوئی۔ اوہ تے اندر دی جہڑی اِک INTEGRITY ہے، اوہدی اِک مجبوری اِک جبر اے۔ اوہدے ہتھوں تسیں مجبور ہو جاندے ہو۔ تہاڈے نال جے اندرا گاندھی غلط گل کردی اے تاں تسیں اوہدے خلاف ہو جاندے ہو۔ جے تہاڈا اپنا کوئی سِکھ بھرا غلط گل کہندا اے، تسیں اوہدے خلاف بولدے ہو، جے کوئی مَرد غلط گل کردا اے تاں تسیں اوہدے خلاف بولدے ہو، جے کوئی عورت غلط گل کردی اے تاں تسیں اوس دے خلاف بولدے ہو۔ ایہہ وکھری گل اے، پر FEMINISM دے حق وِچ نہ میں کدی رہی FOR THE SAKE OF FEMINISM آں، نہ رہ سکدی آں۔ پر جہڑیاں نویاں کڑیاں لِکھ رہیاں نیں۔ جنھاں چوں سبھ توں چنگا ناں جہڑا میںنوں یاد آ رہیا اے اوہ من جیت ٹوانہ دا اے۔ اوہدی شاعری وِچ دی ہر دیلے مَرد دے خلاف گل ہُندی اے۔ میں اوہنوں کئی واری آکھدی آں کہ مَرد دی مخالفت دی تھاویں جے سسٹم دی مخالفت کیتی جاوے تاں اوہدے وِچ سبھ کُجھ آ سکدا اے۔"

"اوہ ایس گل نال اتفاق نہیں کردی۔۔۔؟"

"ہاں نہیں کردی۔"

"پَر اوہ آکھدی اے کہ اوہ مَرد ذات دے خلاف نہیں ہے!"

"ہاں، اوہ ایہو کہندی اے۔ ملی ہے تہانوں ؟"

"جی، میں جالندھر سال تے اوتھے آ گئی سی ..."

"کدوں ملی اے تہانوں؟"

"پچھلے ہفتے ..."

"اوس توں پہلاں اوہ آئی سی ساڈے کول ڈلہوزی"۔

کمال اے، موضوع توں فیر بھٹک گئے ہاں اسیں۔ من جیت ٹوانہ دیاں گلاں ہون لگ پئیاں نیں۔ ہن میں ارپنا نوں مخاطب ہاں۔

"تسیں ایس PHENOMENON بارے کجھ کہہ سکدے ہو؟ تہاڈا تے آپ اپنا مسئلہ اے۔ تسیں آپ نظماں لکھدے ہو۔ اُنج مینوں تہاڈیاں نظماں وچ REACTION نظر نہیں آیا۔ پر تسیں ہور اپنا کجھ چھپیا ہویا ویکھدے ہو..."

ارپنا مسکرا رہی اے تے چُپ اے۔ چُپ اے تے مسکرا رہی اے۔ شاید اوہ سوچ رہی اے کہ میں اوہدی تعریف کیتی اے یاں میرے بیان وچ چالاکی ورگی اک عنایت اے۔ اوہ ایجے کجھ نہیں بولدی تے اجیت کور آکھدے نیں۔

"ویسے ایہہ بہت مدّاح اے من جیت ٹوانہ دی تے جہڑی گل میں اوہنوں POINT OUT کر دی ہاں۔ ایہہ اوہنوں نہیں من دی۔ نہیں AGREE کر دی۔"

میں فیر ارپنا کولوں پچھدا ہاں پئی تسیں اپنی رائے دسّو۔ تسیں اک آزاد انسان ہو..." ہن اک آوانہ بڑی مدّھم ٹون وچ اُبھر دی اے تے کمرے وچ پئی ہوئی کجھ خالی تھاں نوں بھرن لگ پیندی اے۔ ارپنا دے لفظ سن ٹیں وی ایہو کہہ رہی آں کہ ANTI - SYSTEM گل ہونی چاہیدی اے۔ پر جدوں اسیں ANTI - SYSTEM گل دی کر دے ہاں تاں وی حوالہ مرد دا ہی بن دا اے۔ میں تہانوں تھوڑی دیر پہلاں کہہ رہی ساں کہ کیہ ایہہ BIOLOGY دی گل اے کہ ایہہ جہڑا SUFFERING دا PHENOMENON اے۔ اِک

خاندان دے اندر جیہڑا اِک ٹکراؤ ہے، اوہدے نتیجے وچ پیڑ صرف عورت نوں کیوں ہوندی اے، مردوں کیوں نہیں ہُندی؟ ایس گل دی سمجھ نہیں آؤندی تے مینوں ہر تھاں اِنج لگدا اے کہ ایہہ اِک PHENOMENON PUZZELING اے۔

اوہنا دی آواز اینی مدّھم اے کہ مشکل نال سنائی دے رہی اے۔ کجھ لفظ تے سمجھ وی نہیں آؤندے۔ میں آکھدا ہاں:

"تہاڈا مطلب اے اوس صورتِ حال وچوں پیدا ہو رہی اے شاعری؟"

پہلی واری اوہنا زور دا ہس پئی اے تے کہندی اے "میرا خیال اے میری پیڑ دھی اینی ANTI-MALE نہیں، جنی تُسیں سمجھ رہے ہو تے نہ ہی ... FEMINISM دا بُہتا اثر ہے۔ اوہدے تے اوہنوں بُہتا خیال HUM-ANISM دا اے۔

کجھ پلاں لئی کمرے وچ بہتی ساری تھاں خالی ہو گئی اے۔ میں اوہنا کولوں پچھدا ہاں۔

"ایس صورت وچ تہاڈی جدّوجہد کیہ بَن دی اے؟ کیہ حل بَن دا اے مسئلے دا۔ کیوں جے BIOLOGY دی جیہڑی تساں گل کیتی اے۔ ایہنوں تے سائنس داناں نے رد کر دِتا اے کہ عورت جسمانی طور تے مرد کولوں کمزور ہندی اے..."

"میری سمجھ وچ نہیں آؤندا کہ ..." اوہنا اینا آکھدی اے کہ اجیت کور بول پیندے نیں۔

"پر اِک گل اے، جس طرح سیمون دا بواٗ نے اپنی کتاب THE SECOND SEX وچ عورتاں دی سٹڈی کیتی اے، اوہنوں پڑھن توں پہلاں لگدا سی کہ ایہہ صرف ہندوستان دا ہی مسئلہ اے۔ مثلاً نواں نواں کوئی لکھنا شروع کردا سی سماج کی دشمنی کے خلاف لڑ جاؤ ...، اودوں جا پدا سی کہ ایہہ بس آپنے ہی ملک

دا مسئلہ اے یا آپنے ورگے آنڈھ گوانڈھ دے مُلکاں دا مسئلہ اے ۔ پر اوہ کتاب پڑھ کے لگا اے کہ BIOLOGY دا مسئلہ موجود ہے ...“

ہُن ارپنا دی بولن لگ پیندی اے ۔

”مینوں لگدا اے کہ جہڑی اک SHARING ہے نا، مثلاً گھر دے دو دیں بندے باہر جا کے کما رہے نیں ۔ ایس صورت وِچ فیر اک بندہ کیوں خیال رکھدا اے بچیاں دا ۔ اوہ کیوں روٹی پکاندا اے، کیوں اوہیو بھانڈے مانجدا اے ۔ ایتھے وی اوہو گل اے ۔ بھاویں تسیں باہر دا وی کم اونا ہی کر رہے ہو جناں مرد کر رہیا اے فیر خاندان دا سارا بوجھ ہمیشہ کیوں تہاڈے ہی موڈھیاں اُتے پیندا اے ؟ تے جے اوہ بوجھ تسیں نہیں چُک رہے تے کیوں آپنے آپ نوں قصور وار سمجھدے ہو ؟“

”تے ایہہ پڑھے لکھے بندے کردے نیں ؟“ اجیت کور ہوریں وچوں آکھدے ہن پر ارپنا دی گل جاری اے ”جہڑا غیر مساوی بوجھ تے SHARING ہے، ایہہ عام ہے ۔ بوجھ ساریاں وِچ ونڈیا جانا چاہیدا اے ۔ بھاویں SUFFERING اے تہانوں لگنا چاہیدا اے کہ تہاڈا ساتھی وی اونا ہی دُکھ اُٹھا رہیا اے جِنا تسیں اُٹھا رہے ہو ۔“

”کدھرے اِنج تے نہیں کہ آپ عورت نے ایہہ طے کیتا ہویا اے کہ جے اوہدے کولوں کجھ کھوہ لیا گیا تے ...“

میری گل پوری ہون توں پہلاں ہی ماں دھی کٹھیاں بول پیندیاں نیں ”نہیں ایہہ مِتھ اے ۔“ تے فیر اجیت کور اپنی گل جاری رکھدے نیں ”ایہہ بالکل مِتھ اے تے مرد دی بنائی ہوئی مِتھ اے کہ توں گھر دی رانی ایں ۔ جد تک چاہلی تے کڑچھی دی توں مالک ایں تیرا سنگھاسن قائم اے ۔ ایہہ مِتھ مرد نے آپ گھڑی اے ...“

”نہیں ذہن دی CONDITIONING وی ہو جاندی اے ناں ؟“ میں

آکھیا۔

اجیت کور کہن لگے "تسیں ویکھو نا، ساڈے تے تہاڈے ملک وچ تعلیم کِنی محدود اے۔ عورتاں دی تعلیم تاں ہور دی محدود اے۔ جس ملک دے وچ اٹھ دس فیصدیاں پندرہ فیصد کڑیاں پڑھیاں لکھیاں ہون گیاں (پاکستان اینا خوش نصیب نہیں ہویا اجے ۔۔۔ میرے دل وچ ہوک اٹھی) پڑھیاں لکھیاں دی اینج کہ صرف دستخط کرنا جاندیاں ہون گیاں تے ہزاراں لکھاں کڑیاں جیہڑیاں بی اے پاس کر گئیاں نیں۔۔! اوہناں نوں پچھو کہ اوہناں نوں ایس کر کے بی اے کرایا سی کہ ویاہ دی جیہڑی مارکیٹ ہے اوہدے وچ تہاڈا چنگا مُل پئے گا۔ سکّے دے طور تے اوہناں نوں ذرا لشکایا جا رہیا اے تاں جے سکّہ چلے ۔۔۔ ۔۔۔"

ہاں انسانی صفت دے طور تے تعلیم نہیں دوائی جاندی ۔۔۔" میں شاید اوہناں دی گل دا ہنگارا بھرن لئی کہیا۔

"ہاں، انسانی صفت دے طور تے تعلیم نہیں دوائی جاندی، اوہناں نوں جمدیاں ہی ایہہ دسیا جاندا اے کہ تسیں پرایا دھن (!) ہو تسیں اگلے گھر جانا اے۔ تسیں اُچّا کیوں بولیاں۔ اگلے گھر دے کیہ کہن گے۔ تسیں اُچا نکیا کیوں۔ اگلے گھر دے کیہ کہن گے۔ ویہڑے پاڑ پاڑ کے تسیں گوانڈھیاں دے منڈے ول کیوں تکیا۔ اگلے گھر دے کیہ کہن گے۔ ساڈے سر سواہ پئے گی ۔۔۔"

"تے اگلے گھر چوں جیوندیاں نہیں نکلنا، مر کے نکلنا ۔۔۔" جاپدا اے ہن اجیت کور نہیں ایہہ آپ بول رہیا ساں۔"

"۔۔۔ ہاں، مر کے نکلنا" اجیت کور دی آواز اِنج دی اُچی سی "جس گھر وچ ڈولی جائے چونہہ بندیاں دے موہڈیاں تے، اوس گھر وچوں چونہہ بندیاں دے موہڈیاں تے ارتھی نکلے۔ ایہو سکھایا جاندا اے۔ سانوں وی ساڈی ماں نے ایہو سکھایا

سی ۔ ساڈی ماں نوں اوہدی ماں نے ایہو سکھایا سی۔ سو ایہہ ہنیرے دا اک غبار اے جنھوں پیڑھی در پیڑھی اسیں کٹھیاں کر دے گئے آں تے اوہدے وچوں جے اسیں چاہیے کہ اک دم سورج چڑھ پئے، اوہ تے ہو نہیں سکدا۔ پہلوں اک اَدھ جھیت ہووے گی۔ دِرل ہووے گی۔ اوہدے وچوں پتہ لگے لگا باہر گھوروی ہے، چانناں دی اے۔ اوہدے واسطے لبریشن دی لوڑ اے تے لبریشن واسطے سبھ توں پہلی لوڑ تعلیم دی اے۔ تعلیم دا مطلب بی اے، ایم اے کر لینا نہیں۔ تعلیم دا مطلب اے چانن۔ ہُن دسو، کنیاں اچھیاں کڑیاں نیں جنھاں نوں ایس ارادے نال پڑھایا جاندا اے کہ تہانوں چاننا ہووے مینوں آپنا یاد اے، حالانکہ میرے پتا جی بڑے آزاد خیال بندے سی۔ اسیں دو بھین بھرا ساں، تے اوہ آکھیا کر دے سن کہ گھر وچ کوئی گڑبڑ ہو جاوے تاں کڑی دا قصور نہیں ہو سکدا، منڈے دا ہی ہو سکدا اے۔ ہمیشہ میرا پکھ لینا۔ میرے بھرا تے گل ٹھوک دین۔ ایہہ ہوندیاں ہویاں وی، ایہہ نہیں سی کہ تسیں منٹو دی کتاب گھر لیا کے پڑھ سکو... "

"کیوں کہ ایہدے نال چانن پھیلدا اے۔ بیداری آوندی اے..." میں آکھیا۔

"بالکل ایہدے نال چانن پھیلدا اے، بیداری آوندی اے۔" اجیت کور بولدے گئے۔ "ہُن تے بیداری دا سوال ہی پیدا نہیں ہونا چاہیدا کیوں جے کُڑی نوں تے اگلے گھر لئی تیار کیتا جا رہیا اے۔ قربانی دا بکرا تیار کیتا جا رہیا اے۔ بقرعید والے دن جھٹکا جائے گا..."

اک کمزور جیہی آواز، ساڈیاں آوازاں وچوں اُبھری ہے۔ اِرپنا دی آواز ——
"ایہہ گل ہُن نہیں رہی کہ تہانوں کسے چیز دی مناہی ہے۔ کہ تسیں ایہہ لٹریچر نہیں پڑھنا کہ کدھرے تسیں جاگ نہ پوو۔ ایہہ ساریاں مناہیاں ہٹ گئیاں نیں، آزادی ہے گی، ہر قسم..." اجے ارپنا دی گل پوری نہیں ہوندی تے اجیت کور بول پیندے

نیں۔

"پر کِنے فی صد لوکاں واسطے ؟"

"کِنّی عجیب گل اے کہ ایس آزادی توں بعد دی آزادی دا سوال باقی اے"۔ ہیں اوہناں دے سوال دے ست نوں سمجھدے ہوئے آکھیا۔

"میں دَسدی آں" اوہناں آکھدی اے "جہڑی بنیاد اے جہڑا بنیادی ڈھانچہ اے خاندان دا، اوہ ایسے قائم اے . . ."

اوتھے کوئی صاحب موجود سن۔ ایس گل بات وِچ حصّہ لیندے ہوئے اوہ کہندے نیں۔

"جہڑی تکلیف دی گل ہے نا، عورت سمجھدی اے کہ صرف اوہنوں ہو رہی اے، مرد نوں نہیں ہو رہی۔ جدکہ اصلیّت ایہہ ہے کہ مرد نوں وی اونی ہی تکلیف ہوندی اے، سگوں مرد نوں کجھ ودھ ہندی اے۔ بس اوہ اپنی تکلیف نوں ظاہر نہیں کردا۔ فرق تکلیف دا نہیں، تکلیف نوں ظاہر کرن دا اے . . ."

اوہناں جواب وِچ آکھدی اے۔

"مرد مویائیل ہُندا اے اوہ پب وِچ یاراں وجے تک دوستاں نال بہہ کے شراب پیندا رہے گا۔ اوہ اِک باہرلا وجود اے۔ اوہ جہڑی چار کندھاں دے وِچکار بہہ کے روئے گی اوہ . . ."

اوہناں دی گل ٹُک کے، اوہ صاحب آکھدے نیں۔

"جے تسیں مرد نال گل کرو کہ اوہ پب وِچ جا کے آپنی اُداسی دُور کر لیندا اے تاں اوہ وی ایہو آکھے گا کہ توں دو چار ڈیڈھیاں وِچ بہہ کے آپنا دُکھ دُور کر لیندی ایں، میں ہور کتھے جاواں"۔

میں آکھیا "مسئلہ جِنّا نظر آ رہیا اے اوس توں کجھ ودھ پیچیدہ اے"۔

"ہاں مسئلہ پیچیدہ تاں ہے ۔" اوہ صاحب آکھدے نیں ۔

اوہناں آکھدی اے "اصل سوال ایہہ ہے کہ نہ مَرد نوں اپنی EQUATION وچ چار مرداں چوں لبھنی اے تے نہ عورت نوں گھر وچ بہہ کے چار عورتاں چوں ۔ ایہہ EQUATION اوہناں نوں اک دوجے کولوں لبھنی اے ..."

"بالکل اک دوجے کولوں لبھنی اے ۔ کیوں جے تکلیف کسے اک نوں، دوجے توں ودھ نہیں ہے ... دوجی گل برداشت کرن دی اے ۔ جے عورت اپنی تکلیف نوں بُہتا محسوس کر دی اے تاں ایس دا مطلب اے اوہدے کولوں برداشت نہیں ہو رہی تے جے مَرد اینج سمجھدا اے تاں فیر اوہدے کولوں نہیں ہو رہی ۔ سوال ایہہ ہے کہ کوئی کِنی تکلیف برداشت کر سکدا اے ۔ ایس دا مطلب ایہہ نہیں کہ عورت نوں بہت زیادہ دُکھ پہنچدا اے، مرد نوں پہنچدا ای نہیں ..." اوہناں صاحب دی ایہہ دلیل مینوں ٹھیک نہیں جاپ رہی، پر میرے بول پین توں پہلاں ہی اجیت کور بول پیندے نیں ۔

"ایہو ہی نہیں کہ صرف دُکھنا، ایہدا مطلب ایہہ ہے کہ ٹھاہ جنہڑا کلیجہ وجدا اے اوہدا اثر عورت تے زیادہ ڈُونگھا ہُندا اے کیوں جے ایہہ تاں ثابت شدہ سچائی اے کہ مرداں نالوں عورت کِتے ودھ شدّت نال FEELING رکھدی اے ۔ کیوں جے حالی تیکر، عورت لئی سب توں اہم گل اوہدا مرد تے اوہدے بچے نیں تے اوہدا گھر اے ... "

"ایہہ تے نری مِتھ اے ۔" میں آکھیا ۔

"آہو ہے تے مِتھ پَر ہُن لہو وِچ رَل گئی اے ۔ کنڈیشننگ ہو گئی اے ایس لئی اوہدا مرد، اوہدے بچے، اوہدا گھر بہت اہمیّت رکھدا اے جدوں اوہ مُرد نوں کہندی اے کہ تیرا جدھے نال سلسلہ اے توں اوہنوں وی ویاہ لے ۔ اوہنوں

دی اتھے لے آ، میں اوہنوں سمبھالاں گی۔ ایہہ کہندے ہوئے اوہ گھر دیاں کندھاں تے گھر دے اندر اک مرد دی چھت دا کھڑکا دبچا رہی ہُندی اے۔ کیوں جے اوہنوں پتا اے کہ گھر دی کندھ ٹُٹ گئی تے گھر دا مرد چھت پاڑ کے باہر ٹُر گیا تے اوس سماجی ڈھانچے وِچ اوہدا جیونا ...."

"ناممکن ہو جاوے گا"۔ میرے مونہوں نکلیا۔

"... ممکن تے خیر ہو ہی جاندا اے، آپاں وی تاں جیندے آں، پر بہت مشکل ہُندا اے۔ تے اوہدی اپنی SUFFERING ہور طرح دی اے لوکاں دا تہاڈے ول ویکھنا، اوہناں دا گلاں کرنا۔ ایہہ اج دے نہیں، صدیاں پُرانے ویلے نیں۔ یولیسیس دی گل کِنی صدیاں پُرانی اے تے جدوں اوہ لک کے لڑائی کرن گیا۔ دس سال مُڑ کے نہیں آیا۔ کتے جزیرے وِچ بھٹک گیا۔ اوہدی یادداشت ختم ہو گئی تاں پچھے رہ جان والی بیوی نوں سیجھ توں وِدھ تاں اِکل دا ساہمنا سی..."

اینا کہہ کے اجیت کور اِک پَل لئی رُک جاندے نیں جویں ایس اِکل دی تصویر وکھانا چاہوندے ہون۔ فیر کہن لگے۔ اِکل وی تاں اِک چیز ہُندی اے۔ دُوجی گل، مرد لئی جسمانی رشتہ اِک ثانوی چیز اے۔ عورت لئی صرف اِکو ہی بندہ ہو سکدا اے۔ جسم دا رشتہ، اوہدے لئی بس جسم دا رشتہ ہی نہیں ہُندا۔ اوہدے لئی...."

"زندگی دا عمل اے..." میں ہنگارہ بھریا۔

"... ایہہ رشتہ، صرف جسم دے رشتے دی حد تیکر، بہت گھٹ معنی رکھدا اے۔ کِدھرے کوئی اِکا دُکا عورت، ایہو جہی ہووے گی جیہڑی ایس توں ہٹ کے سوچدی اے۔ ایہہ EXCEPTION دی گل اے تے EXCEPTIONS نوں اصول نہیں بنایا جا سکدا۔ جدکہ مرد سوچدا اے توں گئی ہوئی سی دو مہینے پیکے۔ تاں کیہ ہویا، ایہہ میری جسمانی لوڑ سی۔ کدی تساں عورت نوں کہندیاں سُنیا

اے کہ توں دو مہینے گیا ہویا سی بزنس ٹور تے ایہہ میری جسمانی لوڑ سی ہیں ...“
”ایس گل دا تصوّر وی نہیں کیتا جا سکدا۔“
”تصوّر وی نہیں کیتا جا سکدا نا، ایہہ عورت اوہدے من وچ ہی نہیں آ سکدا۔ اوہ اِنج دی بنی ہوئی ہی نہیں۔ جے جسمانی لوڑ ضروری اے تاں اوہدے لئی اِکو مرد کولوں ضروری اے دس ورھے اوہ عورت کلّی رہی۔ اِک تاں اوہ اپنے آپ نال لڑ رہی اے، اپنے اکلاپے نال، اپنے پنڈے نال، اپنی رُوح نال، دوجے کیوں جے اوہ بادشاہ دی دوہٹی سی۔ اوہدی سبھ توں وڈی لڑائی ایہہ سی کہ لوکی آکے کہندے سن، ساڈے نال ویاہ کر لے۔ اوہناں اُتے اوہ شیراں وانگر دہاڑدی سی ”نہیں“ ــــــ پر ایہناں گلاں دا اوہدے تے اثر ہُندا سی، اوہ کلّی بہہ کے روندی سی، عورت دا جھڑا ایہہ ڈھانچہ اے تاں ...“
”ایہدا ایہہ وی حل نہیں کہ تُسیں کہو کہ اسیں آزادی حاصل کر لئی اے، اسیں ایہو جیہے رشتیاں توں آزادی پا لئی اے جنہاں وچ ساتوں درد ملدا اے، پیڑ ہوندی اے ...“ اوہ پتا آکھدی اے تے ماں دی گل نال اپنا سلسلۂ کلام جوڑ دیندی اے ”کیوں جے سماجی کنڈیشننگ ایہو جیہی اے سسٹم ایس طرح دا اے۔ تہانوں اوہدے وچ ہی تضاد محسوس ہووے گا تے اوہ تضاد ایہہ ہے کہ تہانوں اِک متوازن رشتہ بنانا پئے گا تے اوہ رشتہ کتے موجود نہیں ...“
”جہڑی عورت دی آزادی اے ناں“ اجیت کور کہن لگے ”مغرب وچ اوہدی ہور شکل اے۔ مغرب وچ ایہہ ہے کہ تُسیں اِک بندے نال بجھو نہیں۔ اوتھے دا نعرہ اے، مرد مردہ باد ...، ایتھے ایہہ نعرہ نہیں ہے۔ ایتھے تاں ایہہ ہے کہ جہڑی آزادی اے، اوہ اپنے اندروں پیدا ہوئی اے، اپنے ہون دی پچھان وچوں اپنے جذبیاں دی پچھان وچوں، یا جو اوہ آکھ رہی اے، اِک بندے نال رشتہ

دا توازن، اوس توازن وچوں . . .،،

"پر توازن دا مطالبہ یاں تجویز مشکل نہیں . . . ؟" میں آکھیا "ایہہ تضاد اے" اجیت کور آکھیا۔ اوہناں دے جواب وچ میں آکھیا "ایہہ تجویز، ایہہ مطالبہ وی حل نہیں۔ کیوں جے اک پاسے بے ایمانی، دوجے پاسے ایمانداری اے۔ دوجا بندہ ظاہرا ایہہ کر رہیا اے کہ اوہ بہت ایماندار اے پر اوہ ایماندار رہنا وی چاہے تد وی اپنی پریکٹس وچ اوہ ایماندار رہ نہیں سکدا۔ کیوں جے اوہدے ذہن دی اک میک اپ بن چکی اے۔ میرا مطلب اے مرد نے چیزاں نوں جس طرح اپنی سہولت موجب سیٹ کیتا اے، اوس ڈسپلن نوں توڑن لئی اوہ تیار نہیں ہے : اوہدے وچوں جدوں تسیں توازن لبھدے ہو۔ اوہ توازن دیندا اے پر تہانوں فیر اک ہور DISILLUSIONMENT وچوں لنگھنا پیندا اے۔ اوس توں بعد دوجا تجربہ، تیجا تجربہ، چوتھا تجربہ، کراچی وچ ساڈے ساہمنے ایہدیاں مثالاں موجود نیں (سارا شگفتہ، ثروت سلطانہ تے کئی ہور کڑیاں) فیر جدوں اسیں ویکھدے ہاں کہ توازن لبھدے ہوئے دی اساں ادھے ہی پہنچنا اے، یعنی رستے دی ساتوں بندگلیاں تے پچاندے نیں تے اخیر بندہ ایہہ کہن تے مجبور ہو جاندا اے رشتہ ہی توڑ دتا جاوے۔ ایہو وجہ اے کہ ویاہ دے ادارے سمیت بہت سارے ہور "مقدس" اداریاں وچوں ساڈا یقین ٹٹ رہیا اے۔ جتھے لوکاں نوں گھاٹ لگدے نیں، اوہ کہندے نیں ' ایہہ ادارہ غلط سی، ایہہ حل نہیں نتیجہ اے . . .،،

"نتیجہ ایتھے وی ٹٹ بھج اے" اجیت کور کہن لگے "پرانیاں قدراں تہاڈے ساہمنے تہس نہس ہو رہیاں نیں تے نویاں قدراں اجے ابھر کے ساہمنے نہیں آئیاں"

اوہناں اِک تواں انسان اے۔ ایس لئی اجیت کور توں میرے توں ودھ آس ونڈ
ہ آکھن لگی۔
"وہ تصویر اپنی منفی نہیں ہے۔ آس ہمیشہ جیوندیاں رکھدی اے، ایس لئی تسیں
ایس پراسیس وچوں لنگھدے ہو۔"
میں آکھیا ــــ "میں اِک ہور پہلو ۔ توں اپنا سوال رکھنا چاہوندا ہاں۔ ایتھے
اِک دو داری بیالوجی دا حوالہ آیا اے۔ ساڈے دیس وچ اج عورت ایس سوچ وچوں
لنگھ رہی اے کہ بیالوجی عورت دی تقدیر نہیں ہے، نہ ہونی چاہیدی اے۔ اک
امریکی مارکسسٹ عورت ایولن ریڈ دے حوالے نال ایہہ گل آکھی جا رہی اے
تے سائنس ایہدا ہنگارہ بھردی اے کہ بیالوجی نوں عورت دی تقدیر نہیں منیا جا
سکدا۔ ایہہ سماجی رویّہ اے جہڑا جمدیاں ہی کُڑی تے مُنڈے وچ وکھ وکھ ہُندا اے
مثلاً ساڈے مُلکاں وچ کُڑیاں نوں گلی ڈنڈا تے ہور نام نہاد "مردانہ" کھیڈاں نہیں
کھیڈن دتیاں جاندیاں۔ اوہنوں گُڈیاں پٹولے ول لا دِتا جاندا اے تاں جے اوہدے
انگ نازک رہن تے اوہدی سوچ اِک ویاہی جان والی کُڑی دی سوچ بن جاوے، جد
کہ مُنڈے نوں سخت تے اوکھیاں کھیڈاں کھیڈن لئی پریریا جاندا اے تے ایس توں
سماجی نتیجہ اسیں کڈھدے آں کہ عورت جسمانی طور تے مرد کولوں کمزور نہیں . . ."
"ہاں، ایہہ اک مِتھ اے کہ عورت مرد کولوں کمزور ہُندی اے"! اجیت کور آکھن
لگے "پر عورت دا جہڑا ذہنی میک اپ اے، اوہ جذبات نوں زیادہ شدّت نال
محسوس کردا اے۔"
"ایسے لئی اوہدی پریشانی دی ودھ ہُندی اے، اوہدے عذاب دی وڈے
ہُندے نیں۔"
"ایس لئی کہ نہ سوچن والے بندے لئی تاں مسئلہ ہی کوئی نہیں۔ سارتر دی ٹرولاجی

وِچ صرف اِکو بندہ اے جہڑا سوچدا اے وجودیت نوں بھاویں اج اسیں پُرانی گل آکھ کے رد کر دے ہاں پر ایہدا سارا دارو مدار ایسے انفرادی سوچ اُتے ہے مینوں سمجھ نہیں آ وندی کہ ایہہ پُرانی گل کیویں ہوئی۔"

"خیر ایہہ ٹھیک گل اے کہ چون (CHOICE) موجود اے تے سانوں چون کرنی پیندی اے۔" میں اجیت کور نال اتفاق کیتا۔

"دوجی گل ایہہ ہے کہ SUFFER صرف اوہو بندہ کردا اے جہڑا حسّاس ہُندا اے تے سوچن والا ہُندا اے۔ جہڑے گھٹ حسّاس نیں تے گھٹ سوچدے نیں اوہ بس ایویں ہی جی رہے نیں۔ ایسے لئی اوہ SUFFER وی نہیں کر دے۔ پر فرق ایہہ ہے کہ اک بندہ آلوواں وانگر جیندا اے، اِک بندہ بندے وانگوں جیندا اے۔"

آکھدے نیں، بندے نوں کندھاں تے لکھی عبارت ضرور پڑھ لینی چاہیدی اے۔ میں پچھے ہو کے دیوار نال لگ گیا تاں جے میں آرام نال باقی کندھاں اُتے نظر مار سکاں۔ اِنج کرن نال میرا سر کندھ تے لگی پینٹنگ نال چھو گیا تے میں تربھک کے فیر اگے ہو گیا۔ کندھاں اُتے ارپنا دیاں پینٹنگز لگیاں ہوئیاں سن۔ جنھاں وچ عورت دا حوالہ سبھ توں نمایاں سی۔ مینوں یاد آیا، کجھ ورھے پہلاں میں خوشونت سنگھ دے انگریزی میگزین "نیو دہلی" وچ ارپنا دا اِک مونوگراف پڑھیا سی جیہدے وچ اوہنے مصوّر عورتاں دے دردنوں تے اوس درد دے اتہاس نوں بہت چُبھدے انداز وچ لکھیا سی۔ ایس مونوگراف وچ دسیا گیا سی کہ جدوں عورتیں اپنے آپ نوں پینٹ کر دی اے تاں... خیر، اوہدے وچ امرتا شیر گل دے کجھ سیلف پورٹریٹ وی چھاپے گئے سن جنھاں وچ عورت دا ازلی اکلاپا، درد تے تو ہین کیتے جان دی پیڑ پئی جھلکدی سی۔ مینوں ایہہ سبھ کجھ یاد آیا تاں میں ارپنا نوں پُچھیا۔

"تساں ایہہ مونوگراف ایہہ سوچ کے لکھیا سی کہ عورت اِک سطح تے جدوں آپنے آپ نوں ویکھدی اے اوہ جو کجھ تخلیق کردی اے، اوہ نرا درد ہندا اے یاں ایہہ بس اِک ریسرچ ورک سی ۔۔۔؟"

"اِک تے میرا تعلّق پینٹنگ دے کم نال نہ اے، دُوجے پینٹنگ ویکھ کے تسیں نہیں سوچدے کہ ایہہ مرد نے بنائی اے یاں عورت نے۔ جس طرح شعر پڑھ کے تسیں نہیں سوچو گے کہ ایہہ عورت نے لکھے نیں یاں مرد نے۔ پر جیہڑے تاریخی اعداد و شمار نیں اوہ تہانوں سوچن تے مجبور کر دیندے نیں۔ میرا ایہہ لیکھ اِک FEMINIST لکھ توں نہیں سی۔ صرف اینا ہی مطلب سی کہ تاریخی واقعات نوں ریکارڈ کر لیا جاوے۔ یعنی کیہ وجہ اے کہ مصوّر عورتاں اینیاں گھٹ ہوئیاں نیں۔ اوہدے سماجی کارن کیہ نیں؟ جنھاں نے پینٹنگز بنائیاں وی اوہناں دا ناں سامہنے نہیں سی آؤندا کئی واری اوہناں دے خاوندیاں یاپ پینٹنگز دے تھلّے اپنے دستخط کر دیندے سن۔ جس طرح ممّی دسدے نیں کہ اوہناں دے پتا جی، اوہناں دی اپنیاں کہانیاں چھپوان دے خلاف سن۔ کافی شروع وچ جدوں ممّی دی کتاب یاں کہانی چھپدی تاں اوہناں نوں کافی تکلیف ہندی سی۔ ایسے طرحاں دی کوئی صورت ایس لیکھ دی وی سی جدھے بارے میں پوری طرحاں گل نہیں کر سکدی۔۔۔"

"پر ایہہ لیکھ پورا کر کے تسیں آپ کس سِٹّے تے اپڑے؟"

"پتہ ایہہ لگا کہ تبدیلیاں ہو رہیاں نیں۔ مثلاً پہلاں جس طرحاں مصوّر عورتاں نوں مکمل طور تے گمنام رہنا پیندا سی، ہُن اوہ صورت نہیں رہی۔ ہُن ہندوستان وچ وی اوہناں دی گنتی وَدھ رہی اے۔ تہانوں پتہ لگدا اے کہ کجھ ہِل جُل ہو رہی اے تے ایہدے وچ تہانوں اُمید نظر آؤندی اے۔ پر ایہہ اس طرحاں دی گل اے کہ پہلے ایتھے جس طرحاں ہم عصر آرٹ دا RESPONSE نہیں سی، یاں

تصویراں نہیں سن وِکدیاں یاں گیلریاں وِچ لوکی نہیں سن آؤندے۔ ہُن اوہ صورت بہتر ہورہی اے۔ اوسے طرحاں دا ہی ایہہ اِک FACT اے شماریاتی طور تے کہ حالت پہلاں نالوں ہُن چنگی اے...."

"تسیں کہیا کہ تخلیقی آرٹ وِچ مرد عورت دا فرق نہیں ہُندا..."

"بالکل نہیں ہُندا...."

"ٹھیک اے نہیں ہُندا، نہ ہونا چاہیدا اے۔ پر ہُن ایہہ سوال چُکنا پے رہیا اے۔ تے ایہہ سوال پاکستان وِچ اسیں ایس لئی چُک رہے آں کہ ایہدے نال بہت ساریاں گلاں صاف ہو جان گیاں ... یعنی اوہ کیہڑے مسئلے نیں کہ اَدب وِچ عورت مرد دے فرق نوں نہ مَنّدے ہوئے وی، اسیں ساہت دا مردانہ، زنانہ ڈبہ بنان تے مجبور ہو رہے ہاں ... کیوں جے جدوں تسیں نظم لکھدے ہوئے ایہہ وی سوچ رہے ہُندے او کہ ایہہ نظم ـــ میں اِک کُڑی ـــ لکھ رہی آں۔ تہاڈیاں نظماں دیاں بہت ساریاں سطراں توں صاف دِسدا اے کہ اوہ گل شعوری یاں غیر شعوری طور تے، کِدھرے نہ کِدھرے آ رہی اے ..."

"میرا خیال اے پینٹرز وِچ ایہہ مسئلہ نہیں ہے۔ امیجز جیہڑیاں VISUALS نیں، اوہناں وِچ تسیں VISUALS دا ہی اظہار کر سکدے ہو۔ اوہناں وِچ FEMINISM دا پیغام نہیں دے سکدے۔ پینٹرز وِچ مرد عورت دے فرق دا مسئلہ نہیں۔ سوائے ایس گل دے کہ جیہڑے اعداد و شمار نیں، اوہ ایہہ وکھاندے نیں کہ جے اِک مصوّر کُڑی دا ویاہ، اِک مصوّر منڈے نال ہویا اے تے ویاہ توں پہلاں جے اوہ زیادہ کم کر دی سی تاں ویاہ توں بعد، خاندان دے بوجھ کارن اوہ گھٹ کم کر دی اے۔ ہولی ہولی کُڑیاں دا کم مُکا ہی بند ہو جاندا اے جدکہ مرد مصوّر دا کم جاری رہندا اے...."

"پر مصوّر کڑی لئی کم دی آزادی دا سوال وی اے۔ چار پنج سال پہلاں ساڈی اک پینٹر کڑی ـــــ سُنبل نذیر نے عورت دے اکلاپے بارے تصویراں دی اِک سیریز بنائی سی۔ ایس سیریز دا چرچا NUDES تصویراں دے طور تے ہویا۔ فہمیدہ ریاض جیہی اِک شاعر کڑی نے اوہدا انٹرویو کیتا تے پُچھیا کہ اوہنے عورت دے NUDES دے نال نال مرداں دے نیوڈز کیوں نہیں پینٹ کیتے؟ اوہنے کہیا کہ مرداں دے نیوڈز وی بنا سکدی آں پر میں ماڈل نہیں کر دی۔ میریاں تصویراں دیاں کُڑیاں وی تصوّراتی نیں۔ ایس گل اُتے کہ اک کڑی، مرداں دے نیوڈز پینٹ کرن دی گل کر دی اے، رَولا پے گیا سی۔ انج اوہدے اُتے آزادی دا سوال تھوپ دتا گیا۔ جہڑی گل اوہنے سوچی وی نہیں سی اوہ زبردستی اوہدے مُنہ وِچ پا کے اوہدی کِھلّی اڈائی گئی۔"

"ساڈے پاسے ایہہ مسئلہ مُک چکیا اے۔" اوہ دسن لگی۔ "مینوں پتہ نہیں کہ شروع وِچ مسئلہ سی وی یا نہیں، پر جدوں دی میں آرٹ دی فیلڈ وِچ ہاں نیوڈز ویکھ کے لوکی چونکدے نہیں جے تہاڈا پینٹ کرن دا رویّہ سنسنی پھیلان والا ہووے تاں فحاشی جھلک سکدی اے۔"

"ایہو گل ساہت لئی وی آکھی جا سکدی اے، جرنلزم لئی وی ..."

"بالکل ..."

"مینوں لگا کہ اوہنا دے اندر شاعر نالوں پینٹر، بہتا زور آور اے۔ اوہ جدوں وی ادب دی گل آکھدی، اوہدے لفظ ہُندے، تہاڈے شاعراں وِچ، تہاڈا ساہت، ایسے طرح پینٹنگز دی گل کرن لگیاں اوہ ساڈے، یاں ساڈی، دے لفظ ورتدی ـــ ایس لئی میں سِدھا سوال پُچھیا۔

"شاعری لکھ کے بُہتا اطمینان ہویا اے یاں پینٹ کر کے؟"

"پینٹنگ کر کے بہتا اطمینان ہویا اے کیوں جے اوہدے وچ VISUALS ہندے نیں۔ پوری گل آجاندی اے۔ پینٹنگز دا کم اِک ڈسپلن اے۔ شاعری میرے لئی اِک جذباتی جیہی چیز سی (!)۔ دماغ تے کوئی بوجھ ہووے یا خاص قسم دا دباؤ، تاں میں پوئٹری لکھدی ساں۔ کدی کدی ..."

"ہُن ؟"

"چھ مہینیاں وچ اک نظم لکھ لیندی آں۔ پر پینٹنگ کسے وی پینٹر لئی کوئی جذباتی راہ نہیں ہندی۔ ایہدے نال نال اوہ اِک ڈسپلن وی ہُندی اے۔"

"تہاڈا مطلب اے تخلیقی آرٹ وچ جذبات آرٹ نوں نقصان پُچاندے نیں؟"

"نقصان رُومانیت نوں پہنچدا اے جدکہ جذبات آرٹ دی بنیاد ہُندے نیں۔"

"تہاڈا مطلب اے جذباتیت تے جذبے وچ فرق ہُندا اے؟"

"بالکل۔ جذباتیت توں وکھرا ہٹ کے کم کرنا پیندا اے۔"

"ایس گل بات دے وچکار اجیت کور اوتھوں اُٹھ کے کدھرے جان لگے۔ تاں میں پچھیا۔

"تسیں کدھر چلے او؟"

"تسیں پینٹنگ دیاں گلاں کر رہے ساؤ، میں سوچیا ..."

"تسیں تے آپ پینٹ کردے ہو ـــ کہانیاں۔"

"نہیں، میں تے ..."

تے اجیت کور دی آواز اپنا دے مکالمے وچ کدھرے گواچ گئی۔ اپنا کہہ رہی سی۔

"جدوں تسیں جذباتیت توں یا حدوں ودھی ہوئی رومانیت نوں اِک پاسے

رکھ ویندے ہوتاں تہاڈی زبان بہت SUBTLE ہو جاندی اے۔ ایہدا نقصان ایہہ ہُندا اے کہ تہاڈی AUDIENCE بہت گھٹے جاندی اے۔ فیر ایہہ ہوندا اے کہ پینٹر اپنی AUDIENCE پینٹرز وچوں ہی لبھ لیندا اے۔ RESPONCE آپنی ہی برادری وچوں ملدی اے۔ ایس لئی ایہہ عوامی میڈیا نہیں ہے۔"

"ساڈے پاسے ایہہ سوال وی چکیا جا رہیا اے کہ جہڑی پینٹنگ انٹلکچوئل سطح تے تہانوں سمجھ وچ آ رہی اے یاں کجھ محسوس کرا رہی اے اوہ تہاڈے نوکر نوں، ڈرائیور نوں، مالی نوں تے کسے وی عام بندے نوں، کیوں نہ ابلاغ COMMUNICATE کرے۔ تے اوہ کیہڑے سماجی یاں ہور پہلو نیں جنھاں کر کے ابلاغ نہیں ہُندا؟"

"جس طرح شاعری اے، بھاویں نثری نظم دی شکل وچ ہی کیوں نہ ہووے اوہ لوکاں دی وڈی گنتی نوں ابلاغ کر دی اے۔ تسیں پینٹنگز دی وی اودھو مشابہت لئو جہڑی نظم دی اے۔ تسیں ویکھو گے کہ پینٹنگ، تخلیقی آرٹ دی اک بہت ہی CONDENCED فارم اے۔ ایہدی اک گیلری وچ نمائش کیتی جاندی اے۔ اوہنوں ویکھن لئی کافی بندے جاندے نیں۔ ایہہ سانوں مُن کے چلنا پئے گا۔ میں بہت پہلاں سوچدی سی کہ پینٹنگ وڈے پیمانے تے ابلاغ کر سکدی اے۔ پر ہولی ہولی مینوں منّنا پیا کہ ایہدا ابلاغ بڑا محدود ہُندا اے۔ ایہہ کتاب نہیں ہے جہڑی چھپ کے ہزاراں لوکاں کول پہنچ جائے گی۔ گیلری وچ لگی اے، پنجاہ لوک، سو لوک روز آ کے ایہنوں ویکھ لین گے۔"

"ایہہ تے شاعری دی کتاب دے بارے وی کہیا جا سکدا اے۔ ہو سکدا اے اوہ چار بندیاں تک پہنچے، چار ہزار تک نہ پہنچے۔ پر میں اک ہور مشکل مسئلے ول آنا چاہوندا ہاں ـــــ کجھ چِر پہلاں اساں ٹی وی توں کئی قسطاں وچ اک ڈرامہ

کیتا سی ۔ آئین رینڈ دے ناول توں ماخوذ ۔ ۔ ۔ "

"FOUNTAIN HEAD" اجیت کور بول پئے۔

"ایس ڈرامے بارے سبھ جرنلسٹ تے پڑھن لکھن والے بندے متفق سن کہ ایہہ لوکاں تیک نہیں پہنچ رہیا۔ اوہنیں دنیں میں بنڈ BONDAGE وچ LABOUR بارے کھوج کر رہیا ساں۔ ڈرامے دا مرکزی کردار ۔ ۔ ۔ "

"رومرک" اجیت کور دلچسپی لیندے ہوئے اطلاع دِتّی "۔ ۔ ۔ ڈرامے وچ اوہدا ناں علی اے ۔ اوہ کدی بے روزگار ہو جاندا اے، کدی روزگار لگ جاندا اے ۔ علی دی اِک مشکل ایہہ ہے کہ اوہ سمجھوتا نہیں کرنا چاہوندا۔ وِکنا نہیں چاہوندا تے ہر تھاں اپنے اصولاں اُتے ڈٹیا ہویا اے ۔ میں جدوں ٹی وی تبصرے پڑھے کہ ڈرامہ سمجھ نہیں آ رہیا تاں مینوں بڑی حیرانی ہُندی سی کہ مینوں ایہدی اِک اِک گل ٹھاہ کر کے کیوں وجدی اے ۔ تکلیف کیوں پہنچاندی اے ؟ پر ایہہ تبصرے ایناں اثر کر رہے سن کہ خود ڈرامے دے مصنف نوں یقین ہون لگ پیا کہ اوہنے ویلے توں پہلاں گل چھوہ دِتی اے ۔ پر میں سمجھدا ساں کہ گل جتھے پہنچنی سی پہنچ رہی اے کھوج دے دوران میں اِک جمعدارن (SWEEPRESS) دا انٹرویو کر رہیا سی جہڑی آپنے پورے خاندان سمیت اِٹاں دے بھٹھے تے بارہ ہزار وچ وِکی ہوئی سی ۔ انٹرویو دیندے ہوئے اوہ کڑی میرے کولوں اجازت لے کے ٹی وی ویکھن ٹر گئی ــــ اوس دن ایس ڈرامے دی جہڑی قسط آئی سی، اوہدے وچ علی اک واری فیر بے روزگار ہو گیا سی ۔ اوہ کڑی ـــــ داراں، جدوں ڈرامہ ویکھ کے پرتی تاں میں پُچھیا ـــــ

"ایہہ ڈرامہ تینوں کیہ سمجھ آوندا اے ؟ "

میری گل سُن کے دارو آکھن لگی ـــــ شوہدا علی وی نہیں وِکنا چاہوندا ۔ میں وی نہیں وِکنا چاہوندی ۔ ساڈی اِکو جیہی تقدیر اے ۔ ایہہ ابلاغ دی سچّی سطح تے سی

گل آپنے ٹکانے سر پہنچ رہی سی، سو میرا دعویٰ اے کہ ایہہ وچکار جیہڑی دانشوراں دی اک کلاس اے، ایہہ ابلاغ دا مسئلہ پیدا کر دیندی اے۔ جدوں تسیں تکلیف وچ ہوو تے تہاڈی طرحاں کجھ عام بندے وی اوسے طرحاں تکلیف وچ نہیں تے تساں اوس مسئلے نوں آپنا مسئلہ وی بنایا ہویا اے تے اوہناں دا مسئلہ دی، ایس صورت وچ گل ضرور اڑے گی۔ جس طرحاں ہیر وارث شاہ کٹھی واری یونیورسٹی دا کوئی پروفیسر نہیں سمجھ سکدا، پر وارث شاہ دی گل عام لوکاں دے دل نوں چھو لیندی اے۔ اینج وارث شاہ عام لوکاں دے وچ مقبول ہو کے گھٹیا تے نہیں ہو جاندا؟ ایس لئی میرا خیال اے اعلیٰ ادب نوں مقبول ادب وی ہونا چاہیدا اے ...»

«ہاں، تسیں ٹھیک کہہ رہے ہو۔ فیض صاحب دا دی ایہو معاملہ اے کہ اوہ پاپولر اپیل وی رکھدے نیں تے عظیم فنکار وی نیں، ...»

«اسیں گڑبڑ ایہہ کر جاندے ہاں کہ عام بندے نوں کیہ پتہ مصوری دا۔ پر اسیں بھل جاندے آں کہ ڈھولا اک ہزار سال توں گایا جا رہیا اے۔ (ایہہ اک نثری نظم لے) تے مٹی دے بھانڈیاں اُتے بیل بوٹے پنج ہزار سال توں بنائے جا رہے نیں۔ ساری کارستانی تے اخبار دی لائے جو۔ ابلاغ نہیں ہون دے رہیا...»

«جتھوں تائیں پینٹنگ دی گل اے: ایہدیاں کجھ ٹھوس مجبوریاں نیں لوکائی دا میڈیا بنن وچ۔» ارپنا نے آکھیا۔

فیر آپنی اک پینٹنگ وَل اشارہ کر کے اوہ آکھن لگی — «ایہہ پینٹنگ جیہڑی تسیں ویکھ رہے ۴ × ۶ فٹ دی۔ اک جگہ تے ہوئے گی، سدھی جائے گی گیلری وچ۔ گیلری وچ اک ہفتہ نمائش ہوئے گی ایہدی۔ کجھ لوک ایہنوں ویکھن گے۔ اک بندہ ایہنوں خرید کے گھر لے جاوے گا۔ ایہہ سارے مسئلے ...»

«ایہناں مسئلیاں دا حل تے اسیں سسٹم دی تبدیلی وچوں لبھ سکدے آں

کہ آرٹ، لوکائی دی ملکیّت ہووے "

"میرا خیال اے جد تائیں عوام دے ددجے مسئلے حل نہیں ہون گے، اوہ آرٹ دی قدر نہیں کر سکن گے۔ اوہناں نوں اسیں الزام نہیں دے سکدے ..."

"نظام دی تبدیلی توں ایہو مطلب اے کہ لوکاں دے مسئلے مثلاً روزگار، صحت، تعلیم، رہائش وغیرہ حل کر دتے جان تاں اوہ آرٹ دی قدر کر سکدے نیں ..."

"کجھ چیزاں ہو سکدیاں نیں۔ ڈراما ہو سکدا اے۔ فلم ہو سکدی اے۔ پینٹنگز بارے میں یقین نال کجھ نہیں کہہ سکدی "

"پر پرانے ویلیاں وچ تاں مصوّری، لوکاں دے جیون دا حصّہ سی "

"تسیں ویکھو، جس طرحاں مغل ایجپر دی مصوّری سی۔ اوہدے وچ صرف کجھ خاص موضوع لئے جاندے سن۔ مثلاً مذہبی موضوع (جویں کرشن لیلا) سن پر مصوّری وچ جنا بین الاقوامی شعور ودھے گا عام بندے نوں ایہدے سمجھن وچ مشکل پیش آوے گی "

میں آکھیا "جیہڑا چوکیدار اے، اوہ پڑھیا ہویا نہیں اے۔ ایس لئی اوہ نویں بین الاقوامی موضوع نہیں سمجھ سکدا۔ پر اوہدا حق اے کہ اوہنوں پڑھایا جاوے ..."

"تے اوہنوں تھوڑی جیہی روٹی ڈتی جاوے ..." اوہنا ہسن لگ پئی "تے فیر اوہنوں بٹھا کے پینٹنگ ..."

"ایتھے آرٹسٹ پیڈسٹل تے بہہ کے پیغمبر وانگوں بولنا چاہوندا اے"۔

میں اوہنا دے ہاسے دا شاید بُرا مناندے ہوئے آکھیا۔

"نہیں، ایہہ گل نہیں ہے۔ تہاڈا جی کردا اے کہ تہاڈا کم بہت لوکی دیکھن تے تہاڈا جی کردا اے کہ اوس کم دی عوامی اپیل ہووے پر جیدوں تہانوں نظر آوندا اے کہ گیلری وچ روز دا پندرہ۔ ویہہ بندہ ہی آرہیا اے تے تہانوں لگدا اے کہ

ہولی ہولی حالات ٹھیک ہو رہے نیں ۔ جدوں ۱۹۷۵ء وچ میری پہلی نمائش ہوئی، اودوں نویہہ لوک آندے سی روز۔ اوہ دلّی دی بہترین گیلری سی۔ ہُن تسیں نمائش کردے تاں سو لوک روز آندے نیں ۔ ست اٹھ سالاں وچ ایہہ جیہڑی تھوڑی جیہی ترقّی ہوئی اے ۔ ایہہ جیہڑی تھوڑی جیہی گنتی ودھی اے، تہانوں لگدا اے کہ ٹھیک اے؟ ایہہ کسے حد تک تسلّی والی گل اے ۔ اجے ایہہ آس نہیں کیتی جا سکدی کہ ہزاراں لوک تہاڈا کم ویکھن ۔ جو کجھ تُساں کہنا چاہیا سی، اوہ کجھ پاں دی تسلّی مل جاوے تاں ایہہ بہت اے ... "

اجیت کور بہت دیر توں چُپ بیٹھے نیں تے ساڈیاں گلّاں غور نال سُن رہے نیں ۔ میں اوہناں نوں آکھیا ۔

"تسیں کجھ گل صاف کرو۔"

"ایہہ پُرانی بحث اے کہ آرٹ زندگی لئی ہُندا اے یا آرٹ لئی ..."

"آرٹسٹ ایہہ سمجھدا اے کہ جاہل عوام نوں آرٹ دا کیہہ پتہ ۔ ایہہ اِک رویّہ ہے ۔ تُسیں منو گے ؟"

"میں سوچدی آں کہ بہتے لوکاں نوں پتہ ہُندا وی نہیں پر ہولی ہولی بیداری ودھ رہی اے ۔ ایتھے تاں ودھ رہی اے، پاکستان وچ وی ودھ رہی ہووے گی ۔ مینوں یاد اے جدوں اسیں چھوٹے سی تاں سمرسٹ ماہم دی کتاب لبھن ویلے کنی مصیبت پیندی سی پر ہسٹری دیاں کتاباں عام لبھ جاندیاں سن ؛ ہُن اج اوہ حالت نہیں ۔ ہُن تہانوں باہر لیاں ودھیا توں ودھیا کتاباں لبھ سکدیاں نیں ۔ اینکی ولائتوں میں وڈی ایلن دیاں دو کتاباں لے کے آئی ۔ میں سوچیا ایہہ تے بالکل نہیں ملنیاں ایتھے، پر پچھلے مہینے کتاباں دی اِک دکان وچ اِک کتاب پئی ہوئی سی اوہدی ۔ ایہہ گل ہو گئی اے کہ چنگیاں کتاباں، چنگیاں پینٹنگز ... ساڈا اِک ارادہ اے ـــ انڈین کونسل آف

کلچرل ریلیشنز، جدھا کم ہی ایہہ ہے کہ ساری دنیا دے وچوں چنگے مصوراں نوں بلانا ، اوہناں دیاں نمائشاں کرنیاں، چنگے لکھاریاں نوں بلانا، اوہناں دیاں لکھتاں سُننا۔۔۔"

"بھاویں ہُندا ایہہ وے کہ اوہناں وچ سرکاری پینٹرز بہتے آجاندے نیں"۔

ارپنا وچوں بول پئی۔

"اوہ تاں فیر نظام اِنج دا اے کہ بیوروکریسی جھرڑی اے اوہ پردھان اے بھاویں کِنا ہی ساڈا جمہوری سَیٹ اُپ اے۔ پر تاں وی جھرڑی بیوروکریسی اے اوہدا دماغ تے اوہی رہنا اے۔ پرا ایہدے نال ایکسپوژر کِتے نہ کِتے تاں ہُندا اے۔ شاعر آندے رہندے نیں، لکھاری آندے رہندے نیں۔ ڈانسرز آئے پچھلے سال۔ کدی سوچ وی نہیں سی سکدے کہ کوریا دے ڈانسرز وی کدی ویکھے جاسکدے نیں۔ سو ایہہ جھرڑا ایکسپوژر اے، ایہدے نال۔۔۔ مینوں یاد آندا اے اِک ساڈا مجسمہ ساز اے۔ گُلکرنی اوہدا ناں اے، اوہ وچارہ ایتھے بناندا سی مجسمے، مُیٹل دے بناندا اے۔ کوئی اک ادھا وِک گیا، روٹی کھالئی بندے نے۔ تھوڑے پیسے بچالئے ہور بنالیا۔ سائیاں نے کہیا بمبئی وِکدا اے کم۔ بمبئی لے کے جا، گھٹو گھٹ سال دیاں روٹیاں تے ملن۔ اوہ بمبئی لے کے گیا۔ ست دن واسطے گیلری بُک کیتی۔ گڈی وِچ گیا، مَیٹل دے مجسمے بھاری ہُندے آ۔ اوہ لے کے گیا۔ اوتھے سَت دن پورے ہوگئے گیلری دے اِک وی نہیں وِکیا۔ ستویں دن اوہنے کہیا، میں ہُن کیہ کراں۔ بہت اوہنے سوچیا، میں تے ماریا گیا، ایہدا کوئی حل ہونا چاہیدا اے۔ سو اوہنے بمبئی دے وڈے وڈے تکڑے صنعت کاراں دی ڈائریکٹری لے کے لِسٹ تیار کیتی وپہان بندیاں دی۔ اوہ اوہناں کول گیا۔ کہن لگیا جی میں غریب آدمی آں، میں مجسمے لیاندے ہوئے نیں، میرا مسئلہ ایہہ ہے کہ ایہناں نوں واپس لجان جوگے میرے کول پیسے کوئی نہیں۔ میں تہانوں خریدن واسطے نہیں کہہ رہیا۔ کیوں جے فیر اک نمائش میں لائی اے ۔ میں چھ مہینیاں مگروں ایتھوں لے جاواں گا۔ تسیں

چھ مہینیاں لئی اک پیس میرا اپنی بیٹھک وچ رکھ لو۔ مُفت دا مال کِتھوں جُھدا اے۔ اوہناں کہیا رکھ جا۔ سو اوہ کہندا اے ویہاں بنیاں چوں باراں بندے تیار ہو گئے باراں میرے کول پیس سن۔ اوہ میں رکھ کے دلّی آ گیا۔ واپس چھ مہینیاں بعد گیا، باراں وچوں دساں نے کہیا ”پلیز! تُوں نہ چُک تے پیسے لے جا، سو اِک عادت پَین دی گل اے۔ اِک ایکسپوژر دے نال تہانوں عادت پیندی اے۔ تہاڈی سوجھ جھڑی اے اوہ گھڑی جاندی اے۔ ماں دے ڈِھڈ وچوں ایہہ سوجھ لے کے تے کوئی جمدا نہیں، اوہ تے تہاڈے ماحول نے گھڑنی اے۔ ورثے وچ سُوجھ لے کے جمن دی تھیوری نوں اَج دے سائنسداناں نے فیل کر دتّا اے۔ وراثت وچ تہانوں اپنے اونس دماغ مل گیا، ایس رنگ دیاں اکھاں مل گئیاں، ایس رنگ دے وال مل گئے، قد تے تھوڑا بہت فرق پے گیا' بس۔ باقی جھڑیاں تہانوں سوجھ تہاڈا احساس ہونا۔ تہاڈی انسانیت، تہاڈا سوچنا، سمجھنا اے۔ اوہ سارے اسیں ماحول توں سکھدے آں۔ عادت کیہ اے۔ اِک گل تُسیں اُٹھ واری کرو، عادت بن جاندی اے۔ کتاب پڑھن دی جی میں نوں بڑی عادت اے۔ عادت پئی کِتھوں! اٹھ کتاباں پڑھیاں عادت پے گئی۔ سو تُسیں چنگی چیز آرٹ دی، کتاب ہووے کوئی چنگی، اوہنوں تُسیں ویکھدے رہو، اوہدی عادت ہو جاندی اے...“

میں ساہ ڈک کے اجیت کور دی گل سُن دا رہیا۔ ارپنا دی آپنی ماں ول تکی جا رہی سی تے اوہناں دی گل اِنج سُن رہی سی جیویں کیرتن سُن رہی ہووے۔ میں نوں نہیں پتہ اوہ کیرتن سُن دی اے یاں نہیں، ہو سکدا اے لوک گیت سُن دی ہووے۔ مینوں ایہہ وی نہیں پتہ پر اوس ویلے ماں دھی دے وچکار بیٹھا، کدی ماں دی کسے گل تے ہنگارہ بھردا، کدی دھی دے کسے جواب مگروں نواں سوال کردا میں آپنے دل وچ پڑے چر توں لوک گیت دی اِک سطر دُہرا رہیا ساں۔

ماواں تے دھیاں رَل بیٹھیاں نی مائے ،
کردیاں گلوڑیاں ... ...

تے اوہناں اجیت کور دی اوہ بیٹی سی، اجیت دے اپنے لفظاں وِچ، جیہڑی اوہدی "دوست وی سی تے محبوب دی، دھی وی تے ماں وی" تے بھاویں اوہنا نوں میں اوہدے بچپن وِچ نہیں سی ویکھیا پر اوس ویلے اوہ مینوں اجیت کور دی نکی جیہی ڈالی لگ رہی سی تے اوس ویلے، مینوں آپنی اِک نظم دے کوڑے کسیلے بول وی یاد آئے۔

ماواں تے دھیاں ہُن مِل کے نہیں بہندیاں
اوہناں دے راہ وکھ ہو گئے نیں ......

اچانک اجیت کور دی گل مُکی تے میں تربھک کے اپنے خیالوں چوں باہر نکلیا۔ ہُن اوہنا بول رہی سی۔

"جے تہاڈا خواب ہووے کہ تساں اِک دم لوکائی نال ابلاغ کرنا تاں تہانوں مایوسی وی ہو سکدی اے۔ ایہہ مایوسی تہانوں توڑ بھوڑ وی سکدی اے۔ پر جے ہولی ہولی، ہولی ہولی، جہڑیاں تبدیلیاں آ رہیاں نیں ہُتیں اوہناں نوں قبول کر دے تے آپنے آرٹ لئی اپنی جذباتی FEED BACK اپنی کمیونٹی وِچوں لبھو تاں اوس صورت وِچ تسیں SURVIVE کر سکدے ہو..."

"تہاڈی گل بالکل ٹھیک اے۔ تبدیلی تے قدم بہ قدم آنی چاہیدی اے۔ حسینا اے حسین (چِتر کار) نے اِک وار تجربہ کیتا سی کہ کیوں نہ دو دو روپے دیاں پینٹنگز ویچیاں جان..." میں آکھیا۔

"ہاں ویچیاں او ہنے..." اجیت کور کاھلی نال میری تائید کر دے نیں۔
"پر اوہنوں وی مایوس ہونا پیا سی کیوں جے غریب لوک کہندے سُن کہ اوہناں

کول تے سگوں زندہ رہن لئی ڈیڈھ روپیہ وی نہیں ہے..." میں آکھیا۔
"جدنیک بنیادی مسئلے حل نہیں ہندے..." ارپنا کہن لگی۔
"ایس دا مطلب اے کہ روٹی تے وِہار دے مسئلے بڑے تکھے مسئلے ہیں۔"
"بالکل ایہہ بہت تکھے مسئلے ہیں۔" ارپنا آکھیا۔ "زندگی، آرٹ نالوں کتے ودھ اہمیّت رکھدی اے۔ آرٹ کیہہ اے ایہلا چلن زندگی توں ہندا اے۔"
"روٹی دا مسئلہ..." اجیت کور دی گل ارپنا دے مکالمے وِچ کتے غائب ہوگئی۔

"زندگی آرٹ نالوں کتے ودھ اہمیّت رکھدی اے، میں ارپنا دے بول آپنے دل وِچ دہرانداں ہاں۔ جس کمرے (ڈرائنگ روم؟ سٹڈی؟ وزیٹرز لاؤنج؟ گیلری؟) وِچ اسیں بیٹھے گلاں کر رہے ہاں، اوہدی کھُلھ ایہناں گلاں ورگی اے۔ اسیں ہیٹھاں قالین تے بیٹھے ہاں تے جاپدا اے ایہہ جنّت دا کوئی گوشہ اے۔ ایتھے کندھاں نال ڈھولاں دی آزادی اے۔ ربھادیں ڈھوہ لان نال پچھلی کندھ والی پینٹنگ میرے سر نال بار بار ٹکراندی اے۔ ارپنا ایس پینٹنگ نوں ایتھوں لاہ کیوں نہیں لیندی؟ پر میں آپ کیوں نہیں ایتھوں ہٹ کے بہہ جانداں؟ اسیں پاکستانی جتھے بہہ جائیے فیر ہِل جُل نہیں سکدے۔ ووٹ پان لئی قطاراں وِچ نہیں کھلونا پیندا ناں ایس لئی..."
ہندوستان دی کوئی ہور گل کراں؟ میں پچھیا۔ "ایتھے ہندوستان وِچ پینٹنگ دی...؟"

ارپنا میرا سوال وِچوں ہی پھڑ لیا — "ایس طرحاں ہے،... ایس ویلے ویہہ کو ہون گے فل ٹائم پینٹر جہڑے SURVIVE کر رہے نیں اپنی پینٹنگز وِلوں۔"
"اوہ اپنی پینٹنگز دی وجہ توں زندہ نیں؟"

"اپنی پینٹنگز دی وجہ نال زندہ نیں۔ سمجھو آرام نال تہانوں روٹی مل رہی اے۔ باقی سارے آرٹ کالجاں تے سکولاں وچ پینٹنگ پڑھاؤندے نیں۔ یاں کوئی نہ کوئی کمرشل کم کردے نیں۔ کئی فل ٹائم پینٹر نیں جیہناں وچوں ویہہ کو پینٹنگز دے سر تے جیوندے نیں۔ پر جے تسیں پینٹنگز دے سر تے جیونا اے تاں فیر ایہدے وچ کم دا بڑا نقصان ہووے گا۔ تسیں ۱۹۷۵ء وچ اِک گیلری نوں دس پینٹنگز دیندے او۔ ۱۹۸۰ء وچ تہاڈے کم وچ پکیائی آجاندی اے۔ تبدیلیاں آجاندیاں نیں، پر گیلری دا مطالبہ ایہہ ہووے گا کہ کیوں جے تہاڈا اوہو کم وِکیا سی، ۱۹۷۵ء والا، سو اوسے پیٹرن اُتے اپنیاں تصویراں سپلائی کرجاؤ۔ کیونکہ گیلری والے تاں کمرشل نیں۔ سو کئی پینٹر ایس چکر وچ پھس جاندے نیں۔ ویہہ ویہہ سال اوہناں دیاں اوہو IMMAGES رہندیاں نیں۔"

"تصویراں وِکدیاں نیں۔۔۔؟"

"جے تسیں صرف ایہدے اُتے ہی جیونا اے تاں تہانوں کسے نہ کسے سٹیج اُتے سمجھوتہ کرنا پینا اے۔ جے تساں ایہہ سمجھوتہ نہیں کرنا تاں فیر تہانوں ہور رستہ لبھنا پئے گا تاں جے تسیں جی سکو تے ایمانداری نال اپنا کم جاری رکھ سکو۔۔۔"

اِنج جاپدا اے لوکاں دی آواجائی وچ گل بات ایس طرحاں ہی چلے گی۔ کوئی آیا اے تے اجیت کور اوہنوں بیٹھن لئی کہہ رہے نیں۔ اِک منٹ لئی اسیں سارے چُپ چیپے ہو گئے ہاں۔ ٹِک، ٹِک، ٹِک، ٹِک۔۔۔۔ کوئی چیز کمرے وچ دھڑک رہی اے۔ گھڑی کہ دل؟ یاں چُپ سنّاٹا؟

"لکھن دا معاملہ تھوڑا جیہا وکھرا ہُندا اے ناں؟" ہُن میں اجیت کور نوں پُچھدا ہاں۔

"لکھن دا اِنج اے کہ جے گل لوکاں تک نہیں پہنچدی تاں اوہدے وچ تھوڑا

جیہا قصور لکھاری دا وی ہُندا اے۔ لکھن دا اک مسئلہ ایہہ ہے کہ تُسیں اج اِک چیز لکھی اے۔ بھاویں آپنی محبوبہ نوں خط لکھیا اے۔ تسیں کسے تھرڈ کلاس پرچے نوں بھیج دیو۔ جدوں اوہ چھپ جاندی اے۔ تُسیں آپنی ٹوپی وچ کھنب ٹنگ لیندے ہو مور والے تے کہندے ہو، میں تے لکھاری ہو گیاں، تسیں لکھی جاندے ہو تے چیزاں چھپی جاندیاں نیں، تسیں سوچدے ہو کہ ایہناں نوں سارے پڑھن۔ میرا خیال اے، اوہناں نوں کوئی پاگل وی نہیں پڑھدا ہونا۔ کیوں جے لکھنا، آخر اک کلا ہے بھائی۔ اک بندہ بچپن توں پنجاں ستاں سالاں دی عمر توں سنگیت دا ریاض کرنا شروع کردا اے۔ مار تاناں لا لا کے، سویر توں لگ کے رات تک خالص پنج چھ گھنٹے ریاض کرن توں بعد اوہدی ہمت پیندی اے کہ اوہ سٹیج تے جاوے۔ چھ ست سال دے ریاض توں بنا کوئی گویا کدی سٹیج تے گیا اے۔ جدکی آواز لوکائی وچ گونجی ہووے؟ نہیں گیا ناں! پر اِک لکھاری لئی ایہو جیہا ریاض کیوں ضروری نہیں...؟"

"پینٹر وی فٹا فٹ گیلری بُک کر کے آپنی نمائش کر لیندے نیں۔" ارپنا، آپنی ماں دی گل دا ہنگارہ بھردی اے۔

"ایہہ مسئلہ اے۔" اجیت کور آپنی گل اگے ٹور دے نیں۔ "فیر نچن والے لوکی، بچپن دی نچنا شروع کر دیندے نیں۔ کیوں جے جہڑے انگ نیں جسم دے، اوہناں وچ لچک زیادہ ہُندی اے۔ پنج چھ ست سال دی کُڑی، مُنڈے نوں نچنا شروع کراندے نیں تے نچا نچا کے، نچا نچا کے... ... ستارہ دیوی ساڈی بسبھ توں ودھیا کتھک ڈانسر ہے، اوہ کہندی اے۔ 'ہمارے اُستاد ہمارے پاؤں کی ہڈی پر ہتھوڑا مارا کرتے تھے اگر ہمارا اِک قدم غلط پڑتا تھا۔' تے ہُن ویکھو بیٹھاں سالاں دی عورت اے۔ سٹیج ہلا دیندی اے، لگدا ای نہیں کہ بیٹھاں سالاں دی عورت نچ رہی اے۔ لگدا اے پندرہ سالاں دی کُڑی نچ رہی اے..."

"پہلی کوشش ایہو ہونی چاہیدی اے کہ تسیں آپنے کم وِچ اینی PERFECTION لیاؤ کہ اوہ ویکھن والے نوں ہلا دیوے۔ تساں آپنی AUDIENCE نوں پیدا کرنا اے اوہ اینی ہپنوٹائز ہو جاوے کہ..." ارپنا آکھدی اے۔

ساڈوں ساریاں نوں جیکن کسے سوال دا جواب لبھ پیا اے۔ اسیں تنوں کٹھے ہی بولن لگ پیندے ہاں۔ میں کہندا واں۔

"اوہدی تعداد وی ودھ سکدی اے۔"

"اَج نہیں ودھے گی، کل ودھے گی، ساڈے مرن توں بعد ودھے گی۔ ایہہ تاں اِک ریاض اے، اِک عشق اے۔ فقیری چوغہ پالین والی گل اے، سر تے کفن بنھ لین والی گل اے۔ جد تک اوہ نہیں معاملہ نہیں ہُندا، اِک لگاتار ریاض، لگاتار اپنے قلم نوں مانجھی جاؤ۔ اپنے رنگاں نوں مانجھی جاؤ، گھڑی جاؤ۔ جد تیک ایہہ نہیں ہُندا کجھ نہیں ہو سکدا۔ لوکاں تک اسیں پہنچدے ہاں کہ نہیں پہنچدے، ۹۰ فی صد ایہہ ساڈے آپنے اُتے DEPEND کردا اے۔" اجیت کور دی گل مکدی اے تاں اوہدا ہرا ارپنا پھڑ لیندی اے۔

"ایہہ جہڑی ساری کوشش اے، آپنے آرٹ نوں بچان دی تھاویں اوہنوں چزل کرن وِچ خرچ ہونی چاہیدی اے..."

"کیوں جے ساڈے کول جہڑی انرجی اے، اوہ محدود اے۔" اجیت کور آکھدے نیں "ٹائم تاں بہت ہی محدود اے۔ ایہہ کیوں ضروری اے کہ ساڈی زندگی وِچ ہی سبھ کجھ ہو جاوے..."

"ایہہ تے اِک پراسس چل رہیا اے۔" میں ہنگارہ بھریا۔

"چل رہیا اے۔ اِک وہندا ہویا دریا اے۔ اِک بوند اساں کڈھ لیندی اے تے چار بونداں پا دیندیاں نیں..."

"اک ہور مسئلہ وی اے"، میں اک نازک مسئلہ چھیڑ دیندا ہاں۔ "ساڈی گل لوکائی تک ایس کر کے وی نہیں پہنچدی کہ اسیں آپنے آپ نوں حاکم طبقیاں نال نتھی کر لیندے آں.... جے تسیں جائز بنیاداں تے وی آپنے آپ نوں حاکم طبقیاں نال نتھی کر رہے ہو تاں کل تسیں ناجائز بنیاداں تے وی ایس نوں JUSTIFY کر سکدے ہو۔"

"تسیں شروع شروع وچ آپنے نوں بیوروکریسی یاں پی آر نال نتھی کر سکدے ہو پر اوہ ...." اوہ آکھدی اے۔

"میرا مطلب سی، مثال دے طور تے 'فالتو عورت' اک کتاب ہے یاں کاغذ تے کینوس۔ ایہہ کتاباں کسے سرکاری سرپرستی دیاں محتاج نہیں۔ پر جے ایہہ کتاباں کسے سرکاری سرپرستی یاں پی آر دا سہارا منگدیاں نیں تاں خود اوہناں کتاباں دا اعتبار گھٹ جاندا اے، تے سرکار دا اعتبار ودھ جاوے گا تے ایہہ نقصان والی گل اے۔ لوکاں نوں کراہے پان والی گل اے...."، میں جھکدے جھکدے آپنا سوال پورا کیتا۔

چپ۔ اک منٹ دی چپ۔ فیر اجیت کور آکھن لگے۔

"موٹی گل نال میں ایہہ من دی ہاں کہ جیس ویلے کسے ودھیا کتاب دی قبولیت بھاویں سرکار ولوں ہووے بھاویں پڑھن والیاں ولوں بھاویں پرچولیاں ولوں کسے ودھیا کتاب، ودھیا پینٹنگ، ودھیا لکھت، ودھیا ڈانس، ودھیا سنگیت دی قبولیت نال اوس اوادے دا ناں ودھدا اے۔ ایتھوں تک تے ٹھیک اے، پر ایہدے نال اوس کلا دیاں کلاکار دا ناں گھٹدا نہیں۔ پر دوجے پاسے ایہہ ویکھیا گیا اے کہ سرکاری اداریاں ولوں قبولیت، ۹۰ فیصد اوہناں چیزاں نوں ملدی اے جہڑیاں گھٹیا ہون۔ ودھیا چیزاں نوں ایہہ قبولیت بہت گھٹ ملدی اے۔ ایہہ تے اوہناں کرنا ہی ہے...."

"ودھیا لکھتاں، آپنے آپ اندر حاکم جماعت دے خلاف ہندیاں نیں"،

ہیں گل نوں ہور صاف کرن لئی آکھیا۔

اجیت کور ہنگارہ بھردے ہوئے کہن لگے۔ گھٹیا چیز نوں انعام ملے تاں مینوں کوئی حیرانی نہیں ہندی۔ گھٹیا پینٹر نوں انعام ملے مینوں کوئی حیرانی نہیں، گھٹیا ڈانسر نوں قبولیت ملے، اوہنوں باہر بھیج دیو، ولائتاں نوں بھیج دیو، مینوں کوئی حیرانی نہیں۔ حیرانی تھوڑی جیہی اودوں ہندی اے مینوں جدوں کسے ودھیا چیز نوں قبولیت ملے، پر اوہدے نال جس طرحاں ہندا اے نال' زہر دے کٹورے وچ امرت دی اِک بوند' اوہدے سر تے ایہہ ادارے آپنا اعتبار بنائی رکھدے نیں۔ اوہناں نوں فائدہ اے پر جہڑا اصلی لکھاری اے، اصلی مصوّر اے، اصلی چیز اے جہڑی اوہنوں کوئی فرق نہیں پیندا، کوئی اوہنوں صلاحے نہ صلاحے۔ اوہ تے فقیر اے۔ اوہدے اپنے ڈیرے تے بڑیاں رونقاں نیں۔ ملکہ پکھراج والی گل۔۔۔ بڑی رونقیں ہیں فقیروں کے ڈیرے۔۔"

"اوہدی جدوجہد ایہہ دی نہیں کہ اوہنوں قبولیت ملے" ارپنا آکھدی اے۔

"ایہہ تے اوہدا مسئلہ ہی نہیں" اجیت کور دا فیصلہ۔

"اوہدی جدوجہد، اک نویں فارم، اک نویں زبان بنان دی اے۔ اوہدا جی کردا اے کہ ایہہ نویاں فارمز منیاں جان۔۔۔" ارپنا ایس فیصلے اُتے جویں مُہر لا دیندی اے۔

"تخلیقی عمل اِک شعوری کوشش اے یاں سہج پیج کجھ اُتردا اے اپر وں؟"

"میرا خیال اے دووویں رلے ملے ہُندے نیں کیونکہ جہڑا مُڈھلا امیج ہُندا اے اوہ ہمیشہ زندگی چوں آؤندا اے تے ایہدے نال نال جہڑے تہاڈے نجی تجربے نیں، ماضی تے حال، روزدیاں سماجی حقیقتاں، ذاتی تے نفسیاتی ٹکراؤ، دوجے انسانی مسئلے۔۔۔ ایہہ سبھ اوہدا SPRING BOARD نیں پھیر وی جہڑا امیج اک آندا اے دماغ وچ (ایہہ میں ذاتی گل کر رہی آں) کئی واری تہانوں لگدا اے کہ ایہہ امیج میرا سی۔ اوہدے وچ اک صوفیانہ EDGE ہُندا اے۔۔" ارپنا

دسدی اے۔

"اوہ وی تے زندگی دے تجربے دا کوئی نہ کوئی عکس ہُندا اے؟" میں فیر پُچھیا۔

"ہاں، زندگی دا عکس تے ہُندا اے پر تھوڑا میٹا فزیکل وی ہُندا اے"۔ اوہ اپنا آپنی گل تے زور دیندی اے۔

"کیہ تسیں من دے ہو کہ کرت نازل ہُندی اے؟"

"نہیں، ایہہ گل نہیں۔ فیر جو کجھ تسیں لکھدے ہو، اوہدے تے تہانوں کافی کم کرنا پیندا اے۔ جیہے کوئی پرائمری امیج تہاڈے شعوریاں تحت الشعور وچ آ دی گیا، اوہنوں تسیں کئی واری تراشدے خراشدے ہو۔ تسیں اک ڈرائینگ ویہنہ[20] واری کردے ہو کینوس اُتے بنان توں پہلاں۔ تسیں اوہدے رنگاں دے بارے وچ سوچدے ہو۔ سو کرت شعور تے تحت الشعور دا میل اے۔"

. انج جاپدا اے اوہنا نال میرا مکالمہ پورا ہو گیا اے۔ یاں گھٹو گھٹ ایس ویلے ساڈی گل بات دا اِک تقسیم مکمل ہو گیا اے۔ ایسے وچ اجیت کور بول پیندے نیں

"اتوں تے کوئی چیز نہیں جے اُتردی . . . . . . نہ شاعری، نہ نثر، نہ پینٹنگ . . ." ایہہ آکھدے ہوئے اوہ ہس پیندے نیں، پر آپنی گل جاری رکھدے نیں"۔ ایہہ تے کمائی دی، سادھنا دی گل اے۔ جنی تسیں شعوری کوشش کرو گے اونا ہی بہتا نکھرنا اے۔ کیوں جے ایہہ صرف دل دی گل نہیں ہے ناں! اوہدے وچ دماغ کیوں نہ کم کرے . . ."

"نہیں، اوپنا"، ہوراں نے وی شعور تے تحت الشعور دے میل دی گل کیتی اے"۔ میں آکھیا۔

"کیوں جے تسیں اپنے امیج دا اظہار فزیکل بنیاد اُتے کر رہے ہو۔ سو ایہدے

وچ تے تہاڈی شعوری کوشش بہت وڈا رول ادا کردی اے۔" اوہنا فیر گل بات وچ شامل ہوندے ہوئے آکھدی اے "پر کئی واری امیجز دا سوما میٹا فزیکل ہُندا اے۔ ایہہ وکھری گل اے کہ اوہ وی پرائمری شعور اُتے ادھارت ہُندا اے۔۔۔"

"ہاں اوہ پرائمری شعور اُتے ضرور ادھارت ہندی اے"۔ اجیت کور اوہنا دی گل دا ہنگارہ بھردے ہوئے کہندے نیں "پتہ نہیں کتھے، تحت الشعور دے وچ چیزاں پئیاں ہندیاں نیں تے پتہ نہیں کس ویلے نکل آؤندیاں نیں، پر سوال ایہہ ہے کہ اوہنوں تُسّاں پیش کس طرحاں کرنا اے۔ اوہنا جس طرحاں رنگ سوچدی اے اوسے طرحاں جدتک تسیں لفظ نوں اُنگلاں دے پوٹیاں دے وچ لے کے، اوہدی تراش، اوہدی اُٹھان تے اوہدا ذائقہ نہیں ویکھیا، تسیں اپنی کرت نوں سُچجے ڈھنگ نال پیش نہیں کرسکدے۔ ایہہ بالکل ایسے طرحاں ہے جس طرحاں باہرلے مُلکاں وچ WINE TASTER ہندے نیں۔ جنہاں دا کم ایہہ ہے کہ اِک گھُٹ لے کے، سارے مُنہ وچ گھُما کے ویکھدے نیں کہ تالو تے کیہ اثر اے، دنداں تے کیہ اثر اے، زبان تے کیہ اثر اے۔ اوہ گھُما گھُما کے ویکھدے نیں تے فیر کہندے نیں کہ ایس وائن دی ایہہ کوالٹی اے۔ سو بندے نوں WINE TASTER وانگوں لفظاں دی تراش خراش، اوہناں دی اُٹھان تے ذائقہ وغیرہ دا پتہ ہونا چاہیدا اے۔

ساڈے اک پروفیسر ہندے سن رام سنگھ۔ اوہ ہے تاں جرنلسٹ سن پر اک گل بڑی سوہنی کہندے سن کہ لکھن توں بعد چیز نوں رکھ دیو۔ اوہنوں فیر پڑھو تے فیر KILL ALL YOUR DARLINGS۔ اوہدے وچ جہڑے جہڑے لفظاں نال تہانوں پیار اے۔ شاعرانہ جیہے، جذباتی جیہے ADJECTIVES اوہ سبھ کٹ دیو۔ تاں فیر بندی اے لکھت۔"

"منجی پیڑھی ٹھوکن ورگی ایہہ کیہ چیز ہُندی اے۔ رائٹرز ورکشاپ؟ آرٹسٹ

ورکشاپ ؟ تخلیقی کم ۔ لیبارٹری ورک ہے کوئی ؟" میں پچھیا۔

ارپنا آکھن لگی ـ "ہاں، تسیں ٹھیک آکھندے ہو۔ جہڑی ورکشاپ والی گل ہے ناں ۔ اوہ ساڈے لئی بہت ضروری اے ۔ کیوں جے سانوں آپنے ہم عصراں وچ ہر ویلے رہنا چاہیدا اے ۔ ساڈی جہڑی سبھ توں ودھ دردمند تنقید ہندی اے تے سبھ توں ضروری جہڑا FEED BACK ہے اوہ سانوں پبلک وچوں نہیں ملے گی ۔ ایہہ پہلاں سانوں آپنے ہم عصراں وچوں ملے گی ۔ ایس لئی ادبی تے ثقافتی ورک شاپس بہت ضروری نیں تے ایہہ بہت سوکھا دی اے ۔ تہانوں ایہہ سہولت پلیٹ وچ تیار رکھی ملدی اے ۔ تہاڈے آسے پاسے دس سوچن والے دماغ ہندے نیں ۔ اوہ گلاں کر رہے نیں ، بحث کر رہے نیں ، تے ایہہ سہولت جدوں دی ملے فوراً لے لینی چاہیدی اے ، کیوں جے ایہہ ہمیشہ نہیں ملدی ۔ ۔ ۔" ارپنا دی گل مکدی اے تے اجیت کور آکھن لگدے نیں ۔

"لکھاریاں دی ورکشاپ دی مصیبت ایہہ رہندی اے کہ عام کر کے ایہہ ورکشاپاں سرکار آرگنائز کردی اے ۔ ۔ ۔"

"بیوروکریٹک ۔ ۔ ۔" ارپنا دا ہنگارہ ۔

"۔ ۔ ۔ اوہناں وچ دردمند تے سوچن والے دماغ نہیں آؤندے جے اوہ آن تاں ودھیا لکھت تاں سُنن نوں ملے ، تہاڈی نظم سُنن نوں ملے ۔ اسیں پیر دھو کے بہن نوں تیار آں ۔ کدھرے وی جانا پئے ، جان نوں تیار ہاں پر عام طور تے ۔ ۔ ۔ ، جویں امرتا (پریتم) جی نہیں جاندے کدھرے کسے ورکشاپ وچ ۔ ایس طرحاں کئی ہور لکھاری جی وی نہیں جاندے ۔ فیر بندہ سوچدا اے کہ کیہہ کرن جانا اے جے تہانوں سوچن والے دماغ ملن تاں کوئی گل اے ۔ فیر ایہہ کہ سانوں زباناں دا مسئلہ اے ۔ ساڈیاں وکھو وکھ اٹھاراں زباناں نیں ۔ ۔ ۔"

"پر جے تسیں آئیوڈوری ٹاور وچ بہہ کے ISOLATION وچ لکھی جاؤ
پینٹ کری جاؤ۔ تہاڈا کم جامد ہو جاندا اے۔ تسیں ودھ پھل نہیں سکدے..."
اوہ آکھدی اے۔

"ہاں کم جامد ہو جاندا اے۔ اُنج ساڈے پاسے تے ایہہ ہے کہ جے تہانوں
مختلف زباناں دے لکھاری ملن، اوہناں نے آپنے کلام سُنانے ہون کسے مشترکہ
بولی وچ جیہڑی سبھ نوں سمجھ آؤندی ہووے تاں میں تے دو سو میل سفر کر کے جان
لئی تیار ہاں..."

"مطلب ایہہ کہ ایہدے وچ SELECTIVE ہونا پیندا اے، دوہاں
صورتاں وچ۔" میں آکھدا ہاں۔

"ہاں، دوہاں صورتاں وچ..."

"تہانوں ورکشاپ دی وی لوڑ اے تے ایہہ وی چُننا پیندا اے کہ کردا کون
رہیا اے۔" میں پوری گل سمجھدے ہوئے آکھیا۔

"پر ایہنوں GENERALISE نہیں کیتا جا سکدا۔"

"پر ایہہ تسیں مَن دے ہو کہ تخلیقی کم وی تجربہ گاہ وچوں نکلدا اے؟"

"بالکل۔ اِک ویلے دے لکھن والے۔ پینٹریاں جیہڑے تخلیقی لوک نیں اوہناں
دی INTER MINGLING ایتھے بالکل نہیں ہے۔ کوئی ڈانسر کسے
آرٹ گیلری وچ نہیں آؤندا۔ اِک دوجے دے آرٹ نال کسے دا تعلق نہیں ہے۔"

"ہاں ایہہ بڑی حیرانی دی گل اے۔"

"جیہڑا چنگا راگی اے۔ اوہنوں کوئی شاعر سُنن لئی تیار نہیں ہے۔ جیہڑا بہت
سوہنا شاعر اے اوہدا پینٹر نال کوئی تعلق نہیں۔ ایس طرحاں دی ابلاغ نہیں ہُندا۔"
میں آکھیا۔ "جدھے نتیجے وچ نہیں آؤندے۔ اِک شاعر دا جے بہت چنگے گاؤن والیاں

نال رابطہ ہووے گا تاں اوہدی آپنی شاعری امیر ہووے گی۔"

"ہاں ایہو گل اے۔ جس طرحاں ساڈے اِک آرٹسٹ نیں جسونت سنگھ۔ اوہناں نے راگاں نوں پینٹ کیتا اے، پر اوہ آپ بہت ودھیا گویے نیں۔ روز دو گھنٹے ریاض کردے نیں، فیر برش کردے نیں۔"

مکالمہ اجے جاری اے، پر وچ اِک وار فیر، منٹ کو دی چُپ ورت گئی اے۔ ایس چُپ وچوں، اجیت کور دی آواز آوندی اے۔

"پاکستان دا حال چال سُناؤ۔"

میں آکھیا "گل بات تے جاری اے، پر میرا خیال اے ... ..."

تے انج مکالمہ دیر تائیں چلدا رہیا۔

فیر کئی ملاقاتاں ہور ہوئیاں۔ فون تے کئی واری گل ہوئی۔ اجیت کور تے اپنا ہر واری کھڑے متھے ملے۔ پر پتہ نہیں کی گل سی، ہر واری جاپیا، اوہناں نال گل کر کے تے اوہناں دے کول بہہ کے وی بہت نیڑتا دا احساس نہیں ہویا۔ جاپیا شاید اوہناں دے دوالے کوئی فصیل اے، خود حفاظتی دی؟ اجیت کور جہڑی زندگی وچوں گزر رہے نیں سگوں جہڑی زندگی اوہناں دے اُتوں گزر گئی اے، اوہ اوہناں نے بھاویں کتاباں وچ لکھ دتی اے، پر ایہہ ساری گل بات، اِک فاصلے تے بہہ کے ہوئی اے۔

اوہنیں دنیں بنکاک وچ، پنجابی لکھاریاں دی اِک بین الاقوامی کانفرنس ہوئی سی۔ ایس کانفرنس وچ شرکت لئی چندی گڑھ توں من جیت ٹوانہ وی گئی سی۔ واپسی تے اوہ کجھ دناں لئی دلّی وچ ہی رُک گئی تے امرتا جی دے گھر ٹھہری۔ میں وی اوتھے ہی ٹھہریا ہویا ساں۔ ایہہ اخیر جولائی (۱۹۸۳ء) دے دن سن تے میں آپنی پاکستان واپسی دیاں تیاریاں وچ ساں۔ برکھا رُت کے پلے رہی سی۔ اوس دن وی مینہ ودھی جا رہیا

سی جدوں میں من جیت ٹوانہ نال اجیت کور ہوراں دے گھر جان دا پروگرام بنایا۔ اوہنیں دنیں اک ہور بڑی عجیب گل ہو رہی سی۔ کسے گل پار دل اپنا بیمار یاں ڈسٹرب سی۔ مینوں ایس طرحاں اندازہ اے کہ امرتا جی نے تن واری فون اُتے اجیت کور ہوراں کولوں اوہدا حال پچھیا تے اوہدا خیال رکھن واسطے آکھیا سی۔ من جیت وی اوہدے لئی کجھ پریشان جاپدی سی۔ پر مینوں کسے کولوں وی پچھن دی ہمّت نہیں ہو رہی سی۔ کہ اوہنا نوں کیہ ہویا اے۔ میں سوچ سکدا ساں کہ اجیت کور لئی، اوہنا دے کیہ معنے نیں۔ اوہناں دی زندگی لئی آکسیجن تے پانی نالوں ودھ ضروری سی۔ میں اک بھارے جیہے ہیٹھاں سی۔ سوچدا ساں، اوہنا اپنی نازک جیہی، اپنی ملوکڑی جیہی اے کہ ذرا جیہی گل نال وی اوہنوں ٹھیس لگ سکدی اے۔ پر کس گل نال؟ ایہہ کجھ پتہ نہیں سی لگدا۔ میں سوچدا ساں، میں باہروں آیا اک مہمان، مینوں ایہناں معاملیاں وچ نہیں پینا چاہیدا۔ فیر ایہہ سارے لوک میرے نال اپنی اپنت، اپنے پیار دا سلوک کر رہے نیں۔ ۔ ۔

میں تے من جیت وردھدے مینہ وچ امرتا جی دے گھروں نکلے۔ من جیت ساری دی ساری چھتری میرے اُتے تانی ہوئی سی۔

بس سٹاپ تے اپڑے تاں اوہ کہن لگی۔

"پہلے اسیں اک ہور تھاں تے جا رہے ہاں۔"

اوس تھاں دا ناں ہن مینوں بھُل گیا اے پر اوتھے میں بعد وچ وی گیا۔ اوتھے شہر دے نوجوان پینٹر تے مجسمہ ساز روز جاندے نیں۔ سارا دن اپنے آرٹ دا کم کردے نیں تے شامیں واپس آپنے آپنے گھر ٹُر جاندے نیں۔ اوتھے اوہنا وی جا کے کم کردی سی تے اوہنے آکھیا سی کہ اوہ مینوں کدی اوتھے آپنے نال لے جا دے گی تے اوتھے کم کردے آرٹسٹاں نال ملا دے گی۔ اوہناں دا کم وکھا دے گی۔ ۔ ۔ جدوں من جیت نے اچانک مینوں اوتھے لے جان لئی آکھیا۔ پتہ نہیں کیوں میں پریشان ہو گیا۔ پتہ نہیں

کیوں مینوں چنگا نہیں لگیا۔ جویں ہیں اپنا نال غدّاری کر رہیا ہوواں پر ورھدے مینہ وچ من جیت ٹوانہ دے پیّر خلوص سنگ وچ، میرے کول ہور کوئی رستہ نہیں سی۔ اسیں ٹیکسی وچ بہہ گئے۔

اوہ سچ مچ بڑی الوکار رتھاں سی۔ ورھدے مینہ وچ، بھجدے ہوئے اسیں اندر وڑے تاں اوتھے اک پُراسرار جیہی چُپ تے اِک طلسمی گونج ورتی ہوئی سی۔ کجھ آرٹسٹ کم کر رہے سن۔

"ایہہ من جیت باوا اے۔ ساڈا بڑا ودھیا پینٹر، ہندوستان وچ ایہدی ٹکر دے کجھ ہی پینٹر ہون گے۔ ایہہ گوگی اے، پاکستان وچ آپنیاں نمائشاں کرا آئی اے۔ ایہہ ..." من جیت تعارف کرا رہی سی۔ من جیت باوا دے ناں توں مینوں یاد آیا، ایہہ ناں میں کتے واری سُنیا سی، پر کس ریفرنس وچ؟ ایہہ یاد نہ آیا۔ گوگی نوں ہیں پچھان لیا۔ علی امام صاحب دی انڈس گیلری (کراچی) وچ اوہدی اک نمائش ویکھی سی۔ من جیت باوا تھوڑے چرتائیں میرے نال گلّاں کر دے رہے فیر ٹوانہ نوں نال لے کے کسے ہور پاسے چلے گئے۔ شاید اوہناں نے کوئی ضروری گل کرنی سی۔ گوگی میرے نال گلّاں کرن لگ پئی۔ پتہ نہیں کیہ گل سی، میرے اندر کوئی بے چینی جیہی چھڑ گئی۔ جویں ایس ویلے میرا اوتھے ہونا غلط ہووے۔ پتہ نہیں کیوں مینوں آپنے آپ اُتے شرم آ رہی سی۔ گوگی پتہ نہیں کیہ کیہ گلّاں کر رہی سی، پر مینوں بہتی سُرت نہیں سی۔

"سُنیا اے تسیں اُمرتا شیر گل بارے کوئی ریسرچ کر رہے ہو تے نظماں لکھ رہے ہو؟"

مینوں یاد آیا ایتھے گیتا کپور دی ہووے گی جنھے اُمرتا شیر گل بارے ڈھیر سارا کم کیتا ہویا اے۔

"اوہ اج ایتھے نہیں آئی" گوگی نے مینوں دسیا۔ "پر اوہنوں تہاڈے سینیہہ

پہنچاویاں گی ۔" فیر اوہ پاکستان وچ آپنیاں تماشاں بارے دسن لگ پئی ۔

بہت چر ہوگیا سی جدوں من جیت ٹوانہ تے من جیت باوا اوتھے پرتے ۔
میں آکھیا ۔

"ہُن چلیے ۔"

"بس چل رہے آں ۔"

تے فیر ایہ طے ہویا کہ من جیت باوا سانوں آپنی سکوٹر تے چھڈ دین گے ۔ ورھدے مینہ وچ اسیں تن بندے سکوٹر تے بہہ گئے ۔ اگے من جیت باوا ، اوہدے پچھے میں ، تے میرے پچھے من جیت ٹوانہ ...... شاید ایہہ ہندوستان وچ ہی ممکن سی ۔ باوا نے سانوں اجیت کور دے گھر توں تھوڑا پہلاں چوک وچ لاہ دتا ۔ میں تے من جیت ٹوانہ تکھے تکھے قدماں نال اجیت کور دے گھر ول ٹُر پئے ۔ ساڈے سراں تے چھجے بھر بھر کے مینہ ورھ رہیا سی ۔

"اوتھے جا کے ارپنا دا حال ضرور پچھنا ۔ اوہدی طبیعت خراب اے ۔" من جیت ٹوانہ نے آکھیا ۔ جی کیتا پچھاں ، کیہ ہویا اے ارپنا نوں ، پر میں چُپ رہیا ۔ من جیت کہہ رہی سی ۔

"تے اوتھے جا کے ایہہ نہ دسنا کہ اسیں کتھوں آ رہے آں ۔ تے سانوں کون ایتھے چھڈ گیا اے ۔"

"پر ایہہ کیوں ہو سکدا اے ۔" میں احتجاج دے انداز وچ کوکیا ۔

"تہانوں ارپنا نے اوتھے لے کے جانا سی ناں ، ہُن اوہ سُنے گی کہ تسیں آپے ہی چلے گئے تاں اوہنوں دکھ ہووے گا ۔" من جیت ٹوانہ نے دلیل دتی ۔ ایس گل دے باوجود ، میں آپنا اوتھے جانا نہیں سی چھپانا چاہوندا ۔ پر میں اینا کنفیوز ہوگیا کہ میں من جیت ٹوانہ نال وعدہ کر لیا چُپ رہن دا ، کجھ نہ دسن دا ......

اسیں اوتھے پہنچے تاں بُری طرحاں بھجے ہوئے ساں۔

"تہانوں تے ٹھنڈ لگ جاوے گی۔" اجیت کور کہن لگے۔

"ایہہ تولیہ لئو۔ سر مُنہ خشک کر لئو۔" اپنا نے آکھیا۔

تے فیر اوہناں دیاں نِگھیاں گلّاں تے گرم گرم چاہ... مینوں آپنے آپ کولوں شرم آ رہی سی۔ میں اپنا نوں دسنا چاہوندا ساں کہ جنھے اوہ کم کردی اے، ایں ہُنے ہُنے اوہ تھاں ویکھ کے آ رہیا ہاں، پر میں چُپ رہیا۔ تھوڑے چِر وچ وِشوا ناتھ تواڑی آ گئے۔ اوہ کجھ مہینیاں بعد دلّی وچ پنجابی دی اِک بین الاقوامی کانفرنس کر رہے سن، جیہدے وچ اندرا گاندھی جی نے آ کے بولنا سی۔ اجیت کور اوس کانفرنس دی تیاری کمیٹی استقبالیہ کمیٹی دے ممبر سن۔ اوہ مینوں کانفرنس وچ آؤن لئی آکھن لگے۔

"پر قانونی طور تے میں سال توں پہلاں نہیں آ سکدا۔۔" میں آپنی مجبوری دسی۔ ایہہ کانفرنس مخالف دھڑے والے کروا رہے سن۔ ایس لئی تواڑی جی تے من جیت ٹوانہ دی آپے وچ بحث ہون لگی۔ من جیت بنکاک دی کانفرنس توں ذرا وی خوش نہیں سی۔ اوہنے جان توں پہلاں ہی جالندھر وچ مینوں دس دتا سی کہ پنجابی ادیب تے دانشور اوتھے وی سی آر تے آپنیاں دھیاں دا داج خریدن جا رہے نیں۔ واپسی اُتے اوہنے بڑی تلخی نال دسیا کہ لکھاری شراباں پی کے بڑھکاں ماردے رہے۔ تُرکی حماماں وچ کُڑیاں کولوں مساجاں کراندے رہے تے شراب دے نشے وچ راتیں میرے تے کلدیپ کلپنا دے بوہے بھنّدے رہے تے اِک واری لفٹ وچ سانوں... تے اوہناں لکھاریاں وچ ساڈے پاکستان دا شاعر آصف شاہکار وی سی۔ سو من جیت ٹوانہ اوس کانفرنس توں بہت ناراض سی۔ پر تواڑی، اوہنوں مخالف دھڑے دا سمجھ کے بحث کر رہے سن۔ ایہہ نوک جھونک

رات گئے تیک چلدی رہی تے فیر اساں ساریاں نے رل کے روٹی کھادھی۔

اجیت کور دے گھر اِک بڑی عجیب گل سی۔ اوتھے جس ویلے جاؤ، کجھ دیر مگروں روٹی کھان دا ویلا ہو جاندا سی۔ ایس طرحاں کئی لنچ تے ڈنر میرے اوتھے ہوئے۔ تواڑی جی تے اوہناں دا دوست، جہڑا کسے بزنس دے سلسلے وچ مشورہ لین لئی اجیت کور کول آئے سن (اجیت کور ٹریڈ ڈائرکٹری تے ایہو جہیاں ہور رسالے کتاباں چھاپدے رہندے نیں)، روٹی کھا کے چلے گئے۔

اجیت کور، ارپنا، من جیت ٹوانہ تے میں، اسیں چار گھنٹیاں بدھی بیٹھے گلاں کردے رہے۔ باہر زوردار مینہ پے رہیا سی۔ اچانک مینوں جاپیا، اوتھے میں اجنبی ساں، اک اوپرا، پرایا بندہ...... تے ایہہ ساریاں گلاں بس رسمی سن۔ پتہ نہیں کیوں مینوں جاپیا، ایس گھر دیاں جڑاں ڈوہنگھے دکھ تے اداسی وچ نیں جنھوں میں پچھلے دو مہینیاں وچ جانن دی کوشش نہیں کیتی۔ مینوں اوہ گھر یاد آیا جدھے وچ اجیت کور ہوریں ایس توں پہلاں رہندے سن۔ اوتھے اوہناں دی نِکّی دھی کینڈی نے اپنے کمرے دیاں چارے کندھاں کالیاں پینٹ کیتیاں سن تے اوہناں اُتے اِک لال سورج پینٹ کیتا سی تے پینٹ دے قطرے کندھاں اُتے وگ گئے سن۔

"ایہہ کیہ اے؟" اجیت کور نے کینڈی نوں پچھیا سی۔

"ایہہ لال تے کالے ہنجھو نیں..." کینڈی نے ہسدیاں جواب دتا سی۔

ہنجھو؟ لال تے کالے، ہنجھو؟ فیر کینڈی چھیتی ہی پیرس ٹر گئی سی۔ اوس توں بعد قیامت دے اوہ چھ دن نیں، جدوں کینڈی دا سڑیا ہویا جسم ہسپتال دے بیڈ تے پیا اے تے اجیت کور شیشے دے اوس پار اوہدی مسکراہٹ نوں گلے مل رہے نیں۔ کوئی پورا دا پورا سڑ کے اینا جیوندا ہو سکدا اے کہ ایس طرحاں مسکرا کے...؟ تے

کوئی ایس مکان توں گھلے مِل سکدا اے ؟ میں درد دی شدّت نال سوچیا۔ اوہ پنجابی دا کیہہ گیت سی ۔ ۔ ۔ ،

ماواں دھیاں ملن لگیاں چارے کندھاں نیں چوبارے دیاں ہلیاں ۔

تے ہُن ایتھے اجیت کور کول بیٹھیاں اوہناں دے ہاسے نوں سُن دیاں اوہناں دیاں گلاّں داہنگارہ بھر دیاں اچانک جاپیا۔ اوہناں نال میرا کوئی رشتہ نہیں سی ۔ میں ایہہ کتھے آ گیا ساں !

میں تے من جیت ٹوانہ ، اوس رات اوہناں دے گھر ہی سُتّے ۔ میں اپنے کمرے وِچ لیٹیا ، ساری رات سوچدا رہیا ایہہ میں کتھے آ گیا ساں ۔ تے اوس رات کیتیاں گلاّں یاد کردا رہیا ـــــ

اک دن میری پنجابی دے لہجے نوں سُن کے اوہناں جاننا چاہیا سی کہ میں کتھوں دا رہن والا ہاں ۔ اسیں جدی پُشتی بھیرے تے پنڈ دادنخان دے رہن والے ہاں اوہ بھیرے دا سُن کے بہت خوش ہوئے سَن ۔ اوس رات اوہ دسدے رہے کہ اوہناں دا وی بھیرے توں تعلق اے ۔ فیر اوہ لہور بارے دسدے رہے جتھے اوہ جمّے سَن ۔ راوی روڈ والے اپنے تانگے گھر دیاں گلاّں کردے رہے ۔

اپنے گھر دی اوس چھت دا ذکر کردے رہے جتھے پئی الانی منجی تے لیٹ کے اوہ گھنٹیاں بدھی اسمان تے اُڈدے جاندے کاواں نوں ویکھیا کردے سَن ۔ لہور دے ذکر تے سبط الحسن ضیغم ہوراں دا ذکر چھڑ گیا سی ۔

" ضیغم صاحب ، بڑے انکھ والے بندے نیں ۔ کئی ہور پنجابی لکھاری وی آئے پر ضیغم صاحب اوہناں کولوں وکھرے سن ۔ اک واری اوہناں نے کوئی شال خریدنی سی ۔ پیسے تھوڑ گئے ۔ میں لکھ کوشش کیتی کہ تھوڑے پیسے میرے کولوں لے لین ، پر اوہ کسے قیمت تے نہیں منّے ۔ میں آکھیا اُدھار لے لئو ۔ اخیر اوہ بیسج گئے تے لوڑ دے پیسے

لے لئے۔ پر میں حیران رہ گئی، جدوں اوہناں لہور پہنچدیاں ہی کسے طرحاں پیسے بھجوا دتے۔"
اوس رات میتھوں ہور وی کنا کجھ یاد آیا۔ دو تِن دن پہلاں اوہناں بھُنیا ہویا گوشت بھیجیا سی میرے لئی۔ امرتا جی ہس کے کہہ رہے سن۔

"بھئی تیریاں تے بڑیاں خاطراں ہو رہیاں نیں!"

بڑی دیر مگروں مینوں نیند آئی۔

دوجی سویر ناشتہ کر کے میں تے من جیت امرتا جی دے گھر واپس آ گئے۔ میں اوہدے نال چنڈی گڑھ جان دا پروگرام بنایا سی، پر بساں دے اڈے تے پہنچ کے میں اچانک اعلان کیتا۔

"میں نہیں جا رہیا چنڈی گڑھ۔ تینوں مِل لیا اے۔ نرویا نال ملاقات ہو گئی اے، ہُن کیہ کرنا اے اوتھے جا کے..."

من جیت ٹوانہ میرا اچانک فیصلہ سُن کے حیران رہ گئی۔ میں اوتھوں واپس آ کے اجیت کور ہوراں نوں فون کیتا۔

"مینوں لگدا اے میں تہاڈا کوئی قصور کیتا اے؟"

اجیت کور سُن کے زور دی ہس پئے تے میں اوہناں نوں کجھ وی نہ دس سکیا کہ میں من جیت ٹوانہ نال کتھے گیا ساں۔

اگلے دن فیر ملاقات ہوئی تاں اوہناں نوں تے ارپنا نوں میرے اوتھے جان دا پتہ لگ چکیا سی۔ ارپنا اوتھے گئی سی تے گوگی نے یاں دوجے آرٹسٹاں نے میرے اوتھے آون دا ذکر کیتا سی۔ ارپنا نے صرف اینا کہیا۔

"میں تہانوں اوتھے لے تے جانا سی، پر تُسیں آپ ہی چلے گئے۔"

میرا جی کیتا، ہُن ایہہ ویلا سی کہ میں ساری گل دس دیواں۔ فیر سوچیا، جان دیئے

دسّاں گا۔ تے ایہہ گل اِک واری فیر ٹل گئی۔ اجیت کور کہن لگے۔

"پرسوں تہاڈا میرے گھر ڈنر اے۔ تہاڈے اعزاز وِچ مَیں سارے لوکاں نوں بُلایا اے۔ تاں جے تسیں اوہناں نوں مل سکو...."

تے حیرانی دی گل اے، ڈنر وِچ اپنے سارے واقف تے ناواقف لوکاں دے ہجوم وِچ مَیں کلّا رہ گیا۔ اوتھے بہت سارے لوک سن۔ پاکستانی سفارت خانے دے عسکری صاحب تے اوہناں دی بیگم، شاعر، لکھاری، پینٹر، سرکاری بندے، سفارت خاناں دے افسر، تے ہور کنے ہی لوک.......

بیگم عسکری میرے کولوں پچھن لگے۔ "تسیں ایتھے بہت دِناں توں ہو؟" فیر اوہ دیر تیکر میرے کولوں ایہو جیہاں گلّاں پچھدے رہے۔ پاکستان بارے گلّاں کردے رہے۔

راج گل اپنے نویں ناول بارے دسدے رہے جدھے وِچ اوہناں نے سکھاں دی تحریک دا تنقیدی جائزہ لیا سی۔ ہور کنے ہی بندیاں نال رسمی جیہاں گلّاں ہندیاں رہیاں۔ سارے لوک ڈرنک کر رہے سن، بیتے ڈرنک نہ کرن پاروں مینوں کمپا کولا (کوکا کولا دا ہندوستانی بدل) دیاں کنیاں ہی بوتلاں خالی کرنیاں پئیاں۔

مَیں بار بار گھڑی ویکھ رہیا ساں۔ نو، دس، یاراں... ٹائم تیزی نال لنگھ رہیا سی۔ مینوں واپس جان دی جلدی سی کیوں کہ امرتا جی دی یا نہہ زخمی سی، تے اوہ لوک چھیتی دروازے بند کر کے سوں جاندے سن۔ یاراں وج گئے۔ مَیں پریشان ہو گیا۔ فیر خیال آیا کوئی گل نہیں، ایتھے ہی سوں جاواں گا۔

رات دا اِک وج رہیا سی...

سارے بندے آپنے گھروگھری جا رہے سن۔ تھوڑے چِر وِچ سارا گھر خالی ہو گیا۔ اجیت کور نے اِک جاندے مہمان نوں روک لیا تے کہن لگے۔

"ایہناں نوں امرتا جی دے گھر چھڈ دینا..."

پاکستان واپس آؤن لگیاں میں اوہناں نوں تے اپنا نوں کجھ وی نہ کہہ سکیا۔
فون تے وی نہیں ۔۔۔

رانجھن رانجھن کوکدی...

مَیں دسیا اے نا کہ امرتا د پریتم ، رجی کجھ دناں لئی پیرس جا رہے سن، مَیں سوچیا، مَیں اوہنے دن پنجاب لا آواں، میرے کول جالندھر تے اُمرتسر دا ویزا سی۔ جالندھر نال ساڈے کئی ادبی، ثقافتی تے قومی رشتے نیں۔ ساڈے محمد آصف خان ہوری جالندھر دی 'بستی دانشمنداں' دے پٹھان ہوندے نیں۔ ساڈے قومی ترانے دے شاعر، جنھاں شہنشاہیت دی نفی کرن والے اسلام دا شاہنامہ وی لکھیا اے، ایسے جالندھر دے رہن والے نیں۔ اک ضیاء جالندھری وی نیں۔ جیہڑے ڈاکخانے دیاں پوڑیاں چڑھ کے ٹی وی دے انٹینے کول جا اپڑے سن، تے مُساں مُساں ہی تھیٹھاں لتھے نیں۔ جیہڑا اک واری اُتے چڑھ جاوے اوہنوں مُساں ہی ہیٹھ لاہونا پیندا اے۔ بس اِنج دا تعلق سی ساڈا جالندھر نال۔ دلی وِچ امرتا جی دے گھر جالندھر دور درشن دے پروڈیوسر ہتھم جیت ملے سن۔ اوہناں نوں جدوں پتا چلیا کہ مَیں جالندھر وی آؤنا اے تاں اوہناں نے میرے کولوں وعدہ لے لیا کہ جالندھر وِچ مَیں اوہناں کول ٹھہراں گا۔

سو اک سویرے مَیں جالندھر اپڑ یا۔ پتا لبھدا ہویا ہرجیت دے گھر اُپڑیا۔ شہر دی فضا وِچ اک دھماکے والی صورت سی۔ سارا پنجاب لہو وِچ ڈبا ہویا سی۔ خاص کر امرتسر دی حالت بہتی خراب

سی۔ دلی کئی بندیاں مینوں مشورہ دتا سی کہ مَیں جالندھر تے امرتسر ضرور جاواں پر پنجاب ویکھے بِنا واپس مڑنا میرے وس دی گل نہیں سی۔ شلوار قمیض (عوامی سوٹ) پائی جدوں میں ہرجیت دا بوہا ٹھکوریا تاں بوہا ہرجیت دی بیوی نے کھولیا۔ سویر دے سَت اٹھ وجے اک پاکستانی دا اوہدے بوہے اُتے ہونا، اوہدے لئی کوئی بہتا خوش گوار نہیں سی پر جدوں میں امرتا جی دا حوالہ دتا، تاں دسیا کہ اوتھے ہرجیت نال ملاقات ہوئی سی تاں سامان میرے ہتھوں پھڑ دیاں اوس مینوں اندر بُلا لیا۔ ڈرائینگ روم وڑ گے اک کمرے وِچ مینوں بٹھا کے، اوس پیاری عورت نے ہرجیت نوں جا کے جگایا فیر اُدھے گھنٹے وِچ اسیں تنوں گپاں مار رہے ساں۔

ہرجیت دی بیوی انج خوش لگ رہی سی، جیویں میں اوہدے پیکے پنڈ دا بھرا ہوواں۔ بس وِچ سارے راہ مَیں پنجاب دی مشینی زندگی تے پکّے کوٹھے ویکھدا آیا ساں۔ زراعت دی مشین کاری توں متاثر ہوندا آیا ساں۔ مَیں سوچ دا ساں ایس مشین کاری نے بندیاں دے دل تے دماغ وی بدل دتے ہون گے پر ہرجیت دے گھر مِلن والی محبّت نے مینوں اجیہی کسے تبدیلی دی خبر نہ دتی۔ اُنج مینوں ایہدے اُتے حیرانی کوئی نہیں سی ہو رہی۔ دو تن گھنٹے ساڈی گپ شپ چل دی رہی، وِچ ناشتہ کیتا۔ دو تن واری چاہ پیتی۔ اوہ کُڑی پاکستان بارے نکیاں نکیاں گلّاں پُچھ رہی سی تے اَپنے پاسے دیاں نکیاں نکیاں گلّاں دَس رہی سی۔ ایس عرصے وِچ ہرجیت اٹھ کے ٹی وی جان دی تیاری کرن لگ پیا۔ مَیں وی اوہدے نال ٹی وی جانا سی پر مینوں خاص تیاری کرن دی لوڑ نہیں سی۔ ہندوستان وِچ عوامی سوٹ میرا قومی نشان

سی تے بس۔ اوس توں بعد مَیں اوہدے نال اٹھ کے ٹُر پیا۔ سچی مینوں چنگا لگ رہیا سی کہ ہر بندہ میرے وَل مُڑ مُڑ کے ویکھے، روک کے پچھے تسیں پاکستانوں آئے ہو؟ کیہ حال اے پاکستان دا؟ پردیس جا کے پتہ چلیا، احساس ہویا کہ پاکستان بارے سُننا کنّا چنگا لگ دا اے۔

یاراں، ساڈھے ساراں وجے سن، جدوں اسیں ٹی وی سٹیشن گئے۔ ایتھے پاکستان وچ اسیں کسے ہندوستانی مہمان نوں ریڈیو ٹی وی دے اندر لے کے نہیں جا سکدے پر اوتھے میرا عوامی سوٹ تے کوہاٹی چپل، بھانویں میرے پاکستانی ہون دا اعلان بنے ہوئے سن، فیر وی میرے اندر جان وچ کوئی رکاوٹ نہ پئی۔ اوتھے مَیں دو تین گھنٹے رہیا۔ پروڈیوسراں تے فن کاراں نال ملاقاتاں ہوئیاں۔ اوہ آرٹسٹ وی ملے جنہاں دے ڈرامے ویکھے ہوئے سن۔ اوہناں میرے نال پاکستان دے کئی ڈرامیاں تے پروگراماں دی گل کیتی۔ جیہڑے ایتھے سانوں وی چنگے لگے سن۔ فیر جدوں مَیں دوجے دن اوتھے گیا تے کئی ہور فن کاراں تے پروڈیوسراں نال وی ملاقات ہوئی۔ ایہہ ساری گل بات اگے چل کے لکھاں گا۔

اُجے مَیں ٹی وی تے ہی ساں کہ ہرجیت دی بیوی دا فون آیا کہ چنڈی گڑھ توں من جیت ٹوانہ آئی ہے احمد سلیم نوں ملن۔ اصل وچ دلیوں ٹُرن توں پہلاں مَیں من جیت نوں چنڈی گڑھ خط لکھیا سی کہ میرے کول اوہدے شہر دا ویزا نہیں ہے ایس لئی اوہ مینوں ملن جالندھر آجاوے۔ پاکستان دے اک دو لکھاریاں دے حوالے نال من جیت دے سکینڈل مشہور ہوئے سن تے اک پاکستانی

نے دھو کھے ناں اوہدے کولوں پنج ہزار روپے وی ہتھیائے سن
ایس لئی میرا خیال سی، شاید من جیت ہُن کسے وی پاکستانی دے
متھے نہیں لگے گی۔ جدوں مینوں اوہدے آون دی اطلاع ملی تے
میں تھوڑا جیہا حیران ہویا۔ اوہ کیویں آ گئی اے؟

''لوکی مینوں ملن توں پہلوں میری فوٹو ویکھ کے متاثر ہو جاندے
نیں۔ پر مینوں ملن توں بعد جدوں فوٹو دا بھلیکھا دُور ہو جاندا اے
تاں اوہ مُڑ کے نہیں ملدے۔ مَیں سوچیا احمد سلیم نے وی ضرور پہلاں
میری فوٹو ویکھی ہووے گی۔ ویکھئے مینوں مل کے اوہدا کیہ تاثر بن دا
اے۔'' تھوڑے چر بعد من جیت نے ٹی وی پہنچ کے میرے حیران
کُن سوال دا جواب دیندیاں ہویاں آکھیا۔

"مینوں خوشی ہوئی من جیت! کہ توں آئی ایں اسیں بہت گلاں
کراں گے تے فیر وی ملاں گے۔" مَیں اوہنوں دسیا۔

فیر شامیں اسیں ہرجیت دے گھر دوبارہ ملے۔ مَیں اوہدے
نال، اوہدی اپنی شاعری بارے گلاں کرنا چاہوندا ساں اوہدے
پہلے مجموعے "الہام" بارے تے اوہدے دوجے مجموعے "الزام" بارے
تے اوہدیاں نویاں نظماں بارے تے ۲۰ جون دی تپدی ہوئی اوس شام
اوہ مینوں دس رہی سی کہ کُڑیاں چوں بس اک اوہو ہی شاعر اے
دوجیاں کُڑیاں تے اصلوں پرچھائیں نیں یاں فیر دُدھ توں دُدھ لیے
"بنن دے عمل" وچ نیں۔

"پر کیہ تیری اپنی شاعری وی اک پرچھاواں نہیں ردِعمل دا؟"
اسیں ایہہ گلاں کر ای رہے ساں کہ ہرجیت دی بیوی کدی چاہ بنا کے

ہے آوندی تے کدی کجھ ہور۔ اسیں دونویں اوہدے مہمان ساں من جیت چندی گڑھ توں آئی سی تے میں پاکستان نوں۔ ہر جیت دی بیوی ساٹوں یقین دوا رہی سی کہ ساڈے چوں کوئی وی مہمان نہیں۔ میرے سوال دا شاید ایہہ موقع نہیں سی۔ اساں فیصلہ کیتا کہ ایس بارے اسیں کل سویرے تفصیل نال گل بات کراں گے۔ اگلی سویرے اسیں اوہدی اک دوست دے گھر ملے۔

"تسیں ردِ عمل دی گل کر رہے ہو ناں تے ردِ عمل دے پرچھانویں دی اہتاں سنو میری شاعری ری ایکشن دی شاعری نہیں ہے۔ ایہہ تے انسان، زمین تے حیاتی دی بڑی معروضی اسٹڈی اے۔ جے نری ردِ عمل دی گل ہووے تاں میں 'شعر نہ لکھاں'۔ اگلے بندے نوں جا کے چپیڑ کڈھ ماراں۔ میرے پہلے مجموعے (الہام) توں تاں ایہہ وی پتہ نہیں چلدا کہ ایہہ کسے کڑی دی شاعری اے۔ شاید اک دو نظماں نوں چھڈ کے، باقی ساریاں نظماں دی بنیاد انسانی اے۔ ۔ ۔"

"تے 'الزام' وی تے اوس توں بعد دی شاعری۔ ۔ کیہ اوہدے وچ توں اک ناراض کڑی نہیں جا پدی؟"

"بالکل نہیں۔ ایہدے وچ وی میری تڑپ، اجتماعی اے سبھ توں پہلاں میں ایہہ ویکھدی ہاں کہ پوری صورتِ حال کیہ اے فیر ایس تڑپن والے دی تڑپ نوں اپنے اتے لے لینی آں۔ ۔ ۔"

"پر تیری اک نظم اے۔" پتی اک بھکھا بھیڑیا ہوندا اے جیہڑا تہانوں دوجے بھیڑیاں کولوں تے بچا لیندا اے پر آپ۔ ۔" تے ایہو جیہیاں کجھ ہور نظماں۔

"کیوں جے پنی سیج مچ اِک تُھکھا بھیڑیا ہوندا اے جیہڑا..." چاہ دے گھُٹ میرے حلق وِچ اٹک رہے نیں تے مَیں اپنی گل دے حق وِچ کجھ ہور مثالاں سوچدا ہاں۔ مَیں سارا شگفتہ دی گل کردا ہاں۔ جیہدیاں سڑدیاں بلدیاں نظماں نے پاکستان تے ہندوستان وِچ اَگ لادتی۔

"ایہہ سارا کارِدّ عمل وی شاعری اے۔" مَیں آکھیا تے بحث اُکاّ ہی او وچ جے ڈاہے نوں ٹرپئی۔ من جیت ٹوانہ آکھ رہی سی۔

"تُساں مینوں سارا شگفتہ دے نال غلط طور تے نتھّی کیتا اے مَیں اوہدے توں بہت وکھری آں۔ کیوں جے مَیں اقتصادی، روحانی تے ذہنی پدّھر تے اوہدے توں ۹۰ فی صد وُدھ تگڑی آں..."

"ایہہ وڈا دعویٰ نہیں؟"

"ذہنی پدّھر اُتے ایس لئی کہ مَیں اوہدے توں بہت زیادہ پڑھیا اے۔ روحانی پدّھر اُتے ایس لئی کہ اوہدی کتاب (بلدے اکھر) پڑھ کے مَیں روپئی، کہ ایہہ کُڑی اپنیاں مصیبتاں کِنج سہندی اے پئی تے سہندی جارہی اے۔ جے مَیں وی اوہدے وانگر اپنے مسئلیاں نوں لمّیاں کھچدی تے سارا دے نال ہی کسے دماغی ہسپتال وِچ ہوندی۔ اقتصادی پدّھر اُتے ایس لئی کہ جے مَیں روٹی کمان دے معاملے وِچ اپنیاں لوڑاں آپ پوریاں نہیں کر سکدی تاں فیر اپنے تخلیقی عمل وِچ آزاد وی نہیں رہ سکدی..."

من جیت دی ایہہ دلیل ایہو جیہی سی کہ اوہنوں ڈرامے دے انداز وِچ ٹھہر ٹھہر کے بولنا چاہیدا سی پر جیویں اوہ نظماں دے

پچھے دوڑ رہی ہووے۔ تیز تیز۔۔۔"

"تیریاں اجکل دیاں نظماں۔۔۔؟"

"مَیں آکھاں گی کہ مَیں اپنے درد اُتے قابو پا لیا اے تے اپنی روحانی تے جذباتی پدّھر توں، ایہنوں برداشت کر لیا اے۔"

"تاں جے درد توں مُکتی پا سکیں۔"

"تاں جے کمزوری دے اک خاص پل وِچ مَیں طاقتور بن سکاں تگڑی ہو سکاں۔ اپنے آپ توں اُپر اُٹھ سکاں۔"

فیر اوہ اپنیاں نظماں سنان لگ پئی۔ اک نظم سی "محبت"۔

محبّت زندگی دی
اوہ رنگین ریل اے
جس دا کھو جان تے
دوبارہ پرنٹ نہیں ہو سکدا۔۔۔

تے اک ہور نظم سی "سوال"

بچپن وچ میرا اکثر
سوال ہندا سی
ہوا کتھے آرام کردی ہووے گی
ہُن مَیں پُچھنی آں
ہوا کتھے آرام کرے؟

فیر اک ہور نظم سی۔ اک لمّی نظم "تُسیں وی بس کمال ہو!" تے اوہدیاں کجھ سطراں سن۔

فرش نوں لپیٹ کے

سِر اُتے وُچھالیا اے
تُسیں ایس نوں چھت دا ناں دیندے ہو
تُسیں وی بس کمال ہو!

اُنھی دِھی وُاجاں مگر پیچ دوڑدی
ٹوئے وِچ ڈِگ پئی لے
تُسیں ایس نوں یقین دا ناں دیندے ہو
تُسیں وی بس کمال ہو!

مَیں آکھیا" ایہہ نظماں، کسے بہت ہی کلّے بندے کسے اپنے آپ وِچ سُنگڑے ہوئے بندے دیاں نظماں نیں۔"

آکھن لگی" آوسے کتاب دالزام، دی اک ہور نظم سنو۔"

جدوں سچ بولن دی جرات آجاوے
تاں اسیں سبھ
اکلّے رہ جاندے ہاں

گلّاں تے نظماں دی ایہہ شام بہت ڈونگھے ہنیرے وِچ ڈُب گئی۔ فیر کئی دِناں بعد ساڈی دِلّی وِچ ملاقات ہوئی۔ اوہ بنکاک توں پنجابی دی بین الاقوامی کانفرنس توں پرتی سی تے بہت غصّے وِچ سی۔

" سارے پنجابی لکھاری وی سی آر تے اپنیاں دِھیاں دے داج لین گئے سن یاں فیر تُرکی حماماں وِچ کُڑیاں کولوں مساج کران۔"

اوہ تلخی نال بولی" تے اوتھے تیرا پاکستانی شاعر آصف شاہکار

دی سی۔ تیرا ذکر آیا تاں تینوں مندا بولن لگ پیا۔ اک دن شراب وچ بدمست ہو کے پتا نہیں کیہہ کیہہ واہی تباہی بکدا رہیا۔ ساڈے اپنے پاسے دے پنجابی لکھاری تاں اُکا ہی ساریاں شرماں لاہ کے بیٹھے سن۔ اوہ شراب پی کے اُدھی اُدھی راتیں ساڈے کمرے دا بوہا بھنن لگ پیندے سن تے میں تے کلدیپ کلپنا کلیاں ڈردیاں رہندیاں ساں۔ اک واری اوہناں ساہنوں لفٹ وچ ای گھیر لیا۔ ایہہ سبھ پڑھے لکھے بندے سن۔ لکھاری تے یونیورسٹیاں دے استاد تے۔۔۔"

اُسیں گلاں کردے ہوئے امرتا جی دے گھروں نکلے تے رکشہ لبھ رہے ساں کہ گل پنجابی دی کانفرنس توں بزرگ ادیباں دیاں داڑھیاں تیکر اپڑ گئی۔

"بزرگ لکھاریاں نے ایہہ طریقہ پھڑیا ہویا کہ نقاداں نوں شراب پیا کے ایوارڈ کس طرحاں لیتے جان۔"

چھوٹی چھوٹی بونداباندی ہو رہی سی اُسیں رکشا لبھ رہے ساں۔ من جیت ٹوانہ نے چھتری کھول کے اپنے تے میرے سر اُتے کر لئی۔ میں آکھیا۔

"پر نویں پیڑھی نے وی کیہڑا تیر مار لیا اے؟" میں من جیت دی بزرگ لکھاریاں والی گل نال متفق نہیں ساں۔ اوہ آکھن لگی۔

"شروع وچ نویں شاعر تاں بہت تیزی نال اُبھرے۔ اوہناں وَلوں بہت چنگی شاعری آئی۔ پر فیر نویں پیڑھی دے شاعر کئی دھڑیاں وچ وَنڈے گئے۔ سو ایس ترکیب نال ساریاں دی ہی

مشہوری ہوئی ۔ پاش، آ متو ج، سرجیت پاتر، پر جدوں لوک اپنے دھڑیاں دے اندروی ٹُٹ گئے تے اوہ اصلوں ای اکلّے رہ گئے سَن۔ ہُن دس ورھیاں توں چُپ نیں ۔ میں ایس دھڑے بندی توں باہر ہی رہی۔ اوہناں دا سلسلہ ایہہ سی کہ من جیت ٹوانہ دا کِدھرے ذکر نہ آوے۔ جے آوے وی تاں "سکینڈ لنز" دے روپ وِچ آوے۔ گالی دی شکل وِچ . . ."

"ایسے لئی تینوں رَج کے بدنام کیتا گیا۔ تیرا دوجا مجموعہ "الزام" ایسے ردِ عمل دا نتیجہ سی؟"

" کسے حد تائیں۔"

" تیرے نال ایہہ سلوک ایس لئی ہویا کہ توں اُپنے توں سوا کسے ہور نوں شاعر ای نہیں مَن دی..."

" گھٹو گھٹ کُڑیاں دی حد تیکر تاں آکھ سکنی آں کہ اوہناں وِچ میرے توں سوا کوئی دُوجی کُڑی شاعر نہیں ہے۔ اُنج تے اصل گل ایہہ وے جے ایس عمرے ہر کُڑی مُنڈا شاعر ہُندا اے بھاویں اوہ شعر لکھے یاں نہ لکھے۔ جیہڑیاں کُڑیاں میرے نال لکھ رہیاں نیں، اجے اوہناں بارے کُجھ آکھنا ویلے توں پہلاں ہووے گا۔

رکشے وِچ بہہ کے اَسیں پنجابی دی اُگھی کہانی کار اجیت کور دے گھر اپڑ دے۔ اَسیں بُری طرحاں تھکے ٹُٹے ہوئے ساں۔ اجیت کور تے اوہناں دی آرٹسٹ تے شاعر دِھی ارپنا دیاں دوست نظراں نے تے چاہ نے سانوں پناہ دِتی۔ مَیں پُچھیا۔

"توں لکھدی کیوں ایں ؟"

" ہوا کیوں چل دی اے ؟ ندی کیوں وگ دی اے ؟" من جیت نے گھسیا پٹیا جواب دِتا ۔" اسیں ایسے کم لئی آئے آں تے ایہنوں کیتے بنا رہ نہیں سکدے ۔ دوجے شاعری توں پہلاں مَیں نَو وَرھے کتھک ناچ سکھیا اے ۔ اوہنوں جاری کیوں نہ رکھیا ؟ ایس لئی کہ خاندان دے پس منظر وِچ ، اوہنوں اِک پیشہ نہیں سی بنایا جاسکدا ۔ جدوں میری پہلی ہی نظم امرتا پریتم ، جی دے میگزین وِچ چھپی تے مینوں محسوس ہویا پئی ایہہ کم تے ناچ کولوں کتے سوکھا اے ۔ پہلاں میں لکھاریاں دے خلاف ساں پر فیر اوہو گھسیا پٹیا سوال کہ ہوا کیوں چل دی اے ؟ ندی کیوں . . . ؟"

"بس ؟"

"تیجے آل دوا اے جو کجھ دِسدا اے اوہنوں ہور وی چنگے طریقے دے نال ویکھنا تے چوتھے شعر لکھ کے بڑا سکون ملدا اے ۔ پنجویں گل ایہہ کہ میریاں نظماں ہمیش ای چنگی طرحاں CONCIEVE ہوئیاں ہوون بھاویں تساں مینوں بڑے گھٹیا طریقے نال CONCIEVE کیتا اے پر میریاں نظماں نے مینوں بریک ڈاؤن توں بچا لئیا ۔"

"کیہ توں بہت اِکلاپا محسوس کرنی ایں ؟"

" اوہو میری نظم والی گل کہ جدوں سچ بولن دی جرأت آجاوے تاں اسیں سبھ کلّے رہ جاندے آں ؟"

مَیں اپنے پڑھن والیاں کولوں معافی منگنا واں کہ جالندھر دی گل وِچے ای چھڈ کے تے مَیں دِلّی اپڑ گیا واں ، اصل وِچ مَیں

سوچیا اے پہلاں من جیت دی گل نوں پوریاں کر لواں کیوں جے
اوہدی گل نوں وچوں توڑن تے جی نہیں سی کر دا نالے جالندھر
دیاں گلاں ئیں بہت آرام نال تے ویہلا ہو کے کرنا چاہندا ساں۔
جس سویر نوں میریاں من جیت نال اوہدی سہیلی دے گھر گلاں ہوئیاں،
اوسے دوپہر نوں میرا ٹی وی تے جانا ہو یا۔ اوس دوپہر اساں پاکستان
ٹی وی بارے گلاں کیتیاں۔ "دُوردرشن" دی کنٹین وچ ہرجیت،
اجیت سنگھ اروڑہ، سرپندر شرما، جسدیپ، ہردیپ، نینا رانا تے ئیں
گلاں وچ کجھ اجیہے کھُبّے ساں کہ ہور سبھ کجھ بھل گیا۔ سارے لوک
پاکستان دے ٹی وی ڈرامیاں دیاں تعریفاں کر رہے سن تے اپنے
ڈرامیاں دے حوالے نال آکھ رہے سن کہ فرق صاف ظاہر اے۔
صرف ہردیپ دا ایہہ خیال سی کہ پاکستان دے ٹی وی ڈرامیاں وچ
بہتے بنیادی سوال نہیں چھیڑے جاندے جدکہ دوردرشن دے ڈرامیاں
وچ زندگی ساہ لیندی محسوس ہوندی اے۔
"پر کیوں نہیں؟" ہرجیت نے اختلاف کر دیاں آکھیا سی۔ "ڈرامہ سیریل
سونا چاندی، کیہ حیاتی دے مسئلیاں نال سدھا تعلق نہیں سی رکھدا؟
نالے اسیں وارث، دہلیز، ہیلو ہیلو تے سمندر دی حدوں وَدّھ
پسند یدگی توں کیہ سمجھیئے! فیر لانگ پلے دی ریت چلی سی۔ ۱۹۸۱ء توں
۱۹۸۳ء تائیں کنے ای وڈے وڈے ڈرامے پیش کیتے گئے نیں۔ کجھ
ورھے پہلاں اشفاق احمد دی سیریز "ایک محبت سو افسانے"
ٹیلی کاسٹ ہوئی سی، لوکی اوہنوں اج تائیں یاد کر دے نیں۔۔"
"ئیں حیاتی دے مسئلیاں بارے سوال کیتا سی۔ ڈرامیاں

دے پاپولر ہون بارے نہیں،" ہردیپ نے ٹوکیا تے آکھیا۔
میرا تے خیال اے کہ ایہہ ڈرامے حیاتی دی گل وی کر دے نیں جے ڈرامہ حیاتی دی گل نہ کردا ہووے تے اوہدے توں لوکاں نوں اپیل نہیں لبھدی،" نینا نے بحث وِچ شامل ہوندیاں ہویاں آکھیا۔ "جنھاں ڈرامیاں بارے گل ہو رہی اے اوہ حیاتی دے مسئلیاں توں ہی بنے نیں۔ ڈرامہ ۸۱ء توں جیہڑی سیریز چلدی آ رہی اے اوہدے وِچ منٹو بھائی دے کجھ ڈرامے ،بڈھے، بساویں حیاتی دی گونج نال بھرے ہوئے سن۔ اک ڈراما" صبا اور سمندر" پتہ نہیں کس دا لکھیا ہویا سی (انور سجاد دا) اوہدے اندر عورت دی آزادی دا سوال بڑے تکھے ڈھنگ نال سامنے لیاندا گیا سی۔ خالدہ ریاست دی ایکٹنگ . . ."
"ایکٹنگ دا سچی جواب ای نہیں۔ کِنّے ہی وڈّے وڈّے ناں نیں گن دے جائیے تے مکن وِچ آوندے ای نہیں۔ اُج کل کہا جیوں اک ڈراما آ رہیا اے (دیواریں) اوہدے وِچ سکینہ سموں نے کمال دی اداکاری کیتی اے،" ہردیپ نے کہیا۔
"تے فیر عظمیٰ گیلانی اے، روحی بانو اے، سلیم ناصر اے، عابد علی طلعت حسین، راحت کاظمی تے اک طاہرہ نقوی ہوندی سی۔"
پاکستان دیاں گلّاں ہو رہیاں سن۔ مَیں گواچیاں طرحاں سوچ رہیا ساں کہ ایہہ گوانڈھی دیس دے لوک نیں تے پاکستان دے بارے وِچ کِنّے جذباتی ہو رہے نیں۔ منٹو بھائی تے انور سجاد دیاں صفتاں سُن کے مَیں مساں مساں اپنے آپ نوں جذباتی ہون توں روکیا سی۔

پاکستان واپس آ کے پتہ چلیا کہ ایہناں دونواں نوں ٹی وی سکرین توں باہر کڈھ دتا گیا اے دسنے ہٹنے اوہناں توں بین چکیا گیا اے، ایہہ وی پتہ چلیا اے کہ ہن حیاتی نوں وی سکرین توں کڈھ دتا گیا اے۔

"پاکستانی ڈراماں وچ لفظاں دی ادائیگی بہت ای پرفیکٹ ہندی اے۔" ایہہ نینا دا خیال سی۔

"تے اوتھے میوزک دے پروگرام وی رکنے ہی چنگے ہندے نیں بھانویں اپنے ٹی وی تے سٹیج اداکاری اتے ڈائرکشن دے رجھیویاں پاروں ہیں کِنا کِنا چر ٹی وی نہیں ویکھ سکدا۔ فیر وی کدی کدی شوکت علی، فریدہ خانم اتے غلام علی نوں سننا کِنا ای چنگا لگدا اے۔۔۔"

گل پاکستان ٹی وی توں، ہندوستان دے دُور درشن تیکر آ گئی۔

بس اوتھے بیٹھے اجیت سنگھ اروڑہ نوں پچھیا "تہاڈا اک ڈراما بڑا مشہور ہویا سی" شفنے تے پرچھانویں"

"ہاں، ایہہ ہندوستان دا اوہ دَور ان تیک سبھ توں لماں سیریل سی۔ ایس سیریل دی مینوں بہت داد ملی سی۔ اپنے پاسیوں وی تے تہاڈے دیس ولوں وی" تے مینوں یاد آیا اوہ دن جدوں میرا لہور جانا ہویا لوکی ایس سیریل دی بہت تعریف کردے تے اگلی قسط نوں بے صبری نال اڈیکدے سن۔ ایس سیریل دے کجھ کردار بڑے مشہور ہوئے۔ خاص کر پارو (جسدیپ کور) نے لوکاں دے دلاں وچ اپنا تھاں بنا لیا سی "شفنے تے پرچھانویں" دیاں کجھ قسطاں میں وی ویکھیاں سن تے حیران ہو کے سوچیا سی کہ ہفتے دے وچ ڈیڈھ

تن تن پروگرام تیار کرن والے پروڈیوسر جے اجیہا سیریل پیش کر سکدے نیں تاں فیر ساڈے پروڈیوسر ہفتے وچ ڈرامے دی مساں اک قسط دے کے کیہڑا کمال کر دے نیں۔

"ہن میرے اصلی ناں دی تھاں نویں سارے مینوں پارو کہہ کے بلاوندے نیں" جسدیپ دسن لگی۔

کیوں ہر جیت، ایہہ کیہو جیہا تجربہ سی؟ میں سیریل دے پروڈیوسر نوں پچھیا۔

"ایس سیریل دا اینا اثر ہویا کہ لوکی، سچی مچی اداکاراں دے اصلی ناں بھل گئے سن۔ اوہناں نوں چیتے ہی نہ رہیا کہ پارو، نینا تے منشی درشن سنگھ دے کوئی ہور ناں وی ہے نیں۔ اوہناں دناں وچ خطاں دی گنتی پنج گنا ودھ گئی سی"

"فیر؟" میں جیویں اوہدیاں گلاں وچ گواچ گیا ساں۔

"میں اپنیاں دو ہور پروڈکشناں دی گل وی کرنا چاہناواں، اک تے اپنی سوچ دا ڈراما "میرے ابو" مہیپ سنگھ دے افسانے "کالا باپ گورا باپ" اُتے ادھارت سی۔ ایہدے وچ کملیش، ریٹا اٹوال سریش ساگر تے مونیکا چڑھدے کردار ذکر جوگ سن۔ ایہہ ڈراما پاکستان وچ خاص طور تے سلاہیا گیا تے دوجا ڈراما سی" ادھ چاننی رات"۔ ایہہ وی آدسے ناں دے ناول تے اُدھارت چار قسطاں دا اک منی سیریل سی۔ ایہدے اندر سٹوڈیو شاٹ کوئی نہیں سی۔ پورا ڈراما آؤٹ ڈور سی۔ ایہدے وچ سٹوتوں وڈھ اداکار سن۔ پر جیہڑے بہتے کامیاب رہے اوہناں وچ ورن جیت، ہنی کانت، سربدیپ ڈھلوں

ہربھجن جبّل، ریٹا اٹوال تے جسدیپ کور دا ناں لیا جا سکدا اے۔

ہرجیت نے میوزک دا اک بہت پیارا پروگرام وی دِتا، سُر مئی شام، پنجابی گیتاں دے ایس پروگرام وِچ گورداس مان نوں چھڈ کے دُوجے سبھے مسلمان سُن۔

و حاکم، صوفی، سلیم اقبال تے سائرہ بانو۔ ایہہ ساڈے اوہ فن کار سُن جنھاں سرحد دے دوہناں پاسے اپنیاں سوہنیاں آوازاں دے جادُو نوں منوایا۔"

آرٹ دیاں سچی مُچی کوئی حداں نہیں ہندیاں۔ مَیں دِل ہی دِل وِچ سوچیا پر چُپ رہیا۔ ہُن مَیں پارو، میرا مطلب اے جسدیپ وَل ویکھیا۔

"تُسیں رنگاں تے آوازاں دی ایس دُنیا وِچ کدوں تے کیویں آئے سو؟" مَیں پُچھیا۔

جسدیپ نے گریجویشن مگروں ۱۹۷۶ء وِچ انڈین تھیٹر توں ڈپلومہ لیا۔ بلونت گارگی۔ اوس ڈیپارٹمنٹ دے صدر سُن۔ اوسے سال اوہناں بلونت گارگی دے ہی اِک مشہور اسٹیج ڈرامے "کیسرو" وِچ کم کیتا۔ اوسے سال ہی اوہ ٹی وی تے وی آ گئیاں سُن۔ ایہہ عجیب اتفاق سی کہ ٹی دی اُتے وی اوہناں دا پہلا ڈراما "کیسرو" سی۔ فیر ٹی وی توں اوہناں ہور وی کئی ڈرامے کیتے۔ ۱۹۷۹ء توں اوہ دُوردرشن دے جالندھر سنٹیر تے نیں۔ اگنی پرکھشا، رشتہ، شُغفے تے پرچھاویں تے ادھ چانی رات، اوہناں دے کامیاب ڈرامے نیں۔

" اُدّھ چانی رات، وِچ تہاڈا کردار پارو توں بہت ہی

وکھرا سی ناں؟

"ہاں پارو دے بالکل اُلٹ۔ پارو دا کردار دُکھ وِچ ڈُبیا ہویا کردار سی پر "ادّھ چانݨی رات" دی "اچو" اک لڑاکی تے تیز تکھی عورت سی۔ مَیں جدوں ٹھیک ٹھاک لڑاکی عورت بن کے وکھایا تاں کئیاں نوں جاپیا "پارو" میرے اندر مر گئی سی۔"

"تُسیں سٹیج ڈراماں دی ڈائریکشن وی دیندے ہو؟"

"کجھ چر ہویا مَیں اک کامیڈی ڈرامہ 'دُلاری بائی' ڈائریکٹ کیتا سی۔ راجستھانی لوک رنگ دی نوٹنکی کارن لوکاں نوں بہت پسند آیا۔ ایس توں پہلاں بادل سرکار دا اک ڈراما 'بھوما' کیتا سی۔ کُڑیاں دے اک کالج وِچ ایہہ ہنچ آل انڈیا مقابلیاں وِچ گیا تے پنجاں تھاواں توں ایوارڈ کے آیا۔"

"ایہہ سبھ کجھ جالندھر وِچ ہویا؟" مَیں حیران ہو کے پچھیا۔

"جالندھر نوں تُسیں کیہ سمجھدے ہو، باہر داوے؟" جسدیپ نے عجیب جیہی مسکراہٹ نال جواب دِتا۔

"تے تُسیں، نینا! کدوں آئے سوالیں پاسے؟" چاݨ چک مَیں نینا راناوَل مُڑدیاں ہویاں پچھیا۔

"۱۹۷۹ء وِچ "درویش" میرا پہلا ڈرامہ سی۔"

"تے ساملی؟"

"اوہدے تے مینوں مان اے۔"

"تُسیں کجھ بہتے ہی میچیورڈ کردار کردے ہو، نہیں؟"

"ہاں، کجھ ایہو جیہی ہی گل اے۔۔۔ اُنج وی وڈی عمر دے کردار کراں تاں لوکی آکھدے نیں، تیکھوں وڈے تاں تیرے بچے بنے ہوندے

نیں۔ ساریاں نوں اپنی عمر جنا رول ای چنگا لگدا اے۔"

" تُساں اسٹیج اُتے وی کدی کم کیتا اے؟"

" جی، کردی آں۔ ڈاکٹر ہرچرن سنگھ دا سٹیج ڈراما "ظفرنامہ" مینوں چنگا لگیا سی۔"

اچانک میں اک بڑا ہی عجیب تے اک طرحاں نال بے تُکا جیہا سوال پُچھیا۔

" تُسیں ایس ویلے ایتھے کیوں او؟ ساڈے وچکار؟" نینا نے ایک پل لئی میرے ول ویکھیا تاں فیر آکھیا۔

"کیوں جے گھر دے وچ صرف سُتا ای جا سکدا اے تے یاں فیر بچیاں نال پریشان ہویا جا سکدا اے۔"

" وڈی عمر دے بچے پریشان نہیں کردے؟"

" اوہناں نوں میں پریشان کردی آں۔"

" تُسیں تھوڑی دیر پہلوں پاکستان دے ٹی وی ڈراماں دیاں تعریفاں کر دے پئے ساؤ۔ "دوردرشن" دے ڈرامے کیہو جیہے ہُندے نیں تے؟"

" میرے وچ لُجے ایہہ آکھن دا حوصلہ ہے وے کہ ڈرامے دی فیلڈ وچ حالی اسیں تہاڈے توں بہت پچھے آں۔"

" پر کیوں؟"

" ایہدے وچ بڑیاں گلاں نیں۔ پروڈیوسراں اُتے کم دا بڑا بھار ہُندا اے۔ اُپنے سیریل دی قسط توں وکھ اک پروڈیوسر نوں ہفتے وچ ہور دو، تن پروگرام وی کرنے پیندے نیں۔ فیر آرٹسٹ نوں معاوضہ

وی بہت گھٹ ملدا اے، اینا گھٹ کہ کدی کدی تے آون جان دا کرایا وی پورا نہیں ہندا۔ سارے ہفتے دیاں ریہر سلاں تے ریکارڈنگ دا سارا مُل سَو روپیہ ای بن دا اے۔ جے معاوضے ٹھیک ہون تے پروڈیوسراں نوں ہفتے وچ اکو کم کرنا ہووے تاں اسیں پاکستانی ڈرامے نوں پچھے چھڈ سکدے آں۔" نینا نے مان نال بھری ہوئی آواز وچ آکھیا۔

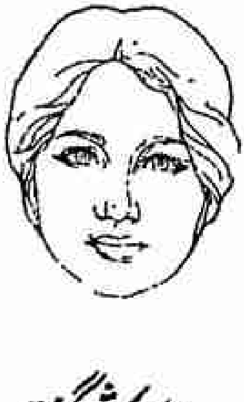
کئی گھنٹیاں توں اسیں "دُور درشن" جالندھر سینٹر دی کنٹین وچ بیٹھے ہوئے آں۔ ماحول وچ گرمی نہیں، نگھ جیہا اے۔" تے ہن میں ایتھوں جانا اے۔ وطن اپڑ کے جدوں ایہہ لوک یاد آون گے تاں فیر ایہناں دیاں گلّاں ضرور لکھاں گا۔" اوس ویلے میں ایہہ سوچ رہیا سی تے وطن وچ بیٹھ کے ایہہ لفظ لکھدیاں ہویاں میں اوہناں نوں یاد کر رہیا واں۔

جالندھر وچ پنجابی دے اک بہت پیارے شاعر ایس ایس میشا نال وی ملاقاتاں ہوئیاں۔ اپنی شاعری وانگر اوہ آپ وی چنگے تے دلکش انسان ثابت ہوئے۔ اساں بہتیاں گلّاں پنجابی ادب بارے ای کیتیاں سن۔ جدوں میں جالندھر توں ٹرن لگا تے اک واری فیر اوہناں نوں ملن لئی، اوہناں دے گھر گیا۔

اوہناں نے اپنے گھر والیاں نال وی میرا تعارف کروایا۔ اوہناں دی اک پیاری جیہی بیٹی وی میتوں ملی سی۔ پتہ نہیں کیوں مینوں اوتھے اک اجنبی تے پرائے ویہڑے وچ بیٹھیاں ہویاں اپنی بھتیجیاں یاد آئیاں۔ دو بندیاں دیاں شکلاں تے آپس وچ مل سکدیاں نیں بھلا ایہدے وچ

ایڈی کوئی حیرانی والی گل تے ہے نہیں۔ میں اپنے آپ نوں دسیا۔ اوس ویلے جاپیا کہ انساناں وچکار اک سانجھ لہو دی وی ہُندی اے جہنوں کدی کدی کوئی تلوار وَڈھ دیندی اے۔ پر تلوار تے اک سیاسی سمبل اے۔ میں دل ہی دل وچ آکھیا تے چھیتی نال اٹھ کھلوتا۔

اگلی سویرے میں امرت سر جا رہیا ساں۔ ٹرین لگا تے ہرجیت دی بیوی بُوہے وچ آن کھلوتی تے آکھن لگی کہ اگلے سال تُسی فیر آوُدگے ناں؟ پر اگلے سال پنجاب لہو وچ نہاتا پیا سی۔ لگے سال تے کیہ اوہناں دِناں وِچ ای امرتسر دیاں گلیاں لہو نال لال ہو رہیا سُن۔ میں بس وچ بیٹھا ایہو سوچدا رہیا کہ ایہہ اندرا گاندھی دا ہندوستان اے کہ بھنڈرانوالے دا اے۔ تے اَج اپنی ڈائری دے وَرقے تھُلدیاں ہویاں جدوں ایہناں دوہناں وچوں اک وی ایس دنیا وچ نہیں رہیا۔ میں امرتسر نوں بھُل جانا چاہنا واں، بھُل جانا چاہنا واں۔ بھُل جانا چاہنا واں۔۔۔ بھُل جانا ۔۔۔ بھُل۔۔۔

ساره شگفتہ

من جیت ٹوانہ

نروپما دت

رشم، یاسمین جمال، شکیلہ جمال تے تحسین جمال امرتسر وچ

شرنی مکرڈ

رشم

گل چوہان

جھوک رانجھن دی

۲۶ جون ۱۹۸۳ء شامیں پنج وجے میری بس امرتسر اپڑی۔ جالندھروں امرتسر آؤندیاں، میں بس دی کھڑکی نال چمبڑیا بیٹھا آیا ساں۔ جالندھر وچ جنا ویلا لنگھیا سی، ہر ویلے امرتسر اپڑن دی سک وِچ لنگھیا سی تے ہن جیویں جیویں امرتسر نیڑے آ رہیا سی۔ دل دی دھڑکن تیز ہو رہی سی۔ ایس شہر نوں میں پہلی وار ویکھنا سی پر ایہدے نال میریاں کنیاں یاداں جُڑیاں سن۔ حضرت میاں میر تے گورو ارجن دیو دی سانجھ دا تاریخی حوالہ آپنی تھاں تے بہت مہان سی۔ فیر ایہہ سعادت حسن منٹو، احمد راہی نے اشتراکی ادیب باری دا شہر سی۔ ایتھے ایم اے او کالج وچ فیض صاحب پڑھاوندے سن تے کالج دے وائس پرنسپل محمود الظفر تے اوہناں دی انقلابی بیوی ڈاکٹر رشید جہاں دی مل ورتن نال ایتھے پنجاب وچ پہلی واری ترقی پسند لکھاریاں دی تحریک دا مڈھ بجھا سی۔ فیر ایتھے میریاں ہور وی کنیاں ہی سانجھاں سن۔ چانن منارے ورگی شخصیت تے بزرگ لکھاری گوربخش سنگھ تے اوہناں دے سپتر نونیت سنگھ دیاں لکھتاں نال میں عشق کردا ساں تے اوہناں دے خطاں نوں تانگھدا ساں۔ ”پریت لڑی“ میرا آئیڈیل رسالہ سی (تے تیجی پیڑھی وچ سمیت سنگھ دے دور وچ وی سی

تے اُج بہا درگڑی پونم دے زمانے وچ وی ہے)۔ فیر امرتسر وچ میری اک ہور پیاری سانجھ سی کرنیل سنگھ جھندہوراں دی۔ تے اک ہور بہت پیارا ادبی رشتہ رشم نال سی۔ رشم نال پہلا قلمی تعارف ۱۹۶۸ءَ وچ ہویا سی تے ۸۳ءَ دے ایہناں دناں تائیں کسی نہ کسی طرح ایہہ سانجھ بنی رہی سی۔ ایہہ رشم دا شہر سی تے ایتھوں تائیں میں دوستی دی سڑک تے چل کے آیا ساں، سو ایہہ میرے لئی اک پوترا استھان سی۔ اک مقدس شہر، جیہنوں میں کئی واری لہو لہ کے تصور وچ وچاریا سی تے واہگے دی لیک تے کھلو کے، تیبجھ لا کے ایس پاسے دیکھیا سی تے من وچ دوستاں دے چہرے تے اوہناں دے گھر آباد سن۔

بس توں اُتریا تاں میری جیب وچ امرتا جی دا اک خط اوہناں دے اک دوست جیہناں دا ناں ایس ویلے میری بد قسمتی کہ میینوں یاد نہیں آ رہیا۔ دے ناں سی۔ جیہڑے اوہناں دا ناول، پروت داز ندگی نامہ، چھاپ رہے سن۔ خط وچ لکھیا سی کہ میں اوہناں دے گھر ٹھہراں گا۔ اوس گھر وچ میرا بہت گرم جوش استقبال ہویا۔ ایہہ اک محل ورگا گھر سی تے اوتا جی دے دوست، جیہناں نوں میں سہولت لئی مسٹر سنگھ آکھاں گا، انج ملے جیویں میں اوہناں دا کوئی وچھڑیا سجن ہوواں ــ اوس گھر دے دروازے میرے گھر اُتے انج کھلے جیویں دلاں دے دروازے کھل گئے ہون۔ مسٹر سنگھ تے اوہناں دی بیگم۔ دونویں اپنے کھرڑے سبھا دے سن تے میرے اوتھے اپڑن دے ادھے گھنٹے دے اندر اوہناں نال میری اجیہی سانجھ بن گئی سی جیہو جیہی سانجھ من دے چنگے رشتیاں نال ہندی اے ــ میرے لئی اک وکھرا کمرہ سی، نوکر چاکر سن تے گھر دے دونویں جی وی میری ہر گل پوری کرن لئی خوشی نال تیار سن۔

نہا دھو کے تے چاہ چوہ پی کے، میں ہیٹھاں اُتر آیا تے اوس گھر وچوں کلّا تے پیدل
ہی نکل پیا۔ میں امرتسر دی ہوا نوں سُنگھنا تے آپنے اندر محسوس کرنا چاہوندا
ساں۔ میں سڑک کول کھلو کے کجھ سوچن لگا تے فیر میں اک پاسے نوں ٹُر پیا۔ اجے
میں امرتسر پٹن دی تھانے وچ رپورٹ نہیں سی کروائی ہوا وچ لہو دی مہک
سی۔ ہر قدم اتے خطرہ سی۔ میں اک پاکستانی ساں تے آپنے پاکستانی ہون دا
اشتہار (عوامی سوٹ) پا کے کلا ہی اوہناں راہواں اُتے ٹر پیا ساں۔ جیہڑیاں
راہواں لہو نال رنگیاں جا رہیاں سن۔ رشم نے دلیوں ٹرن لگیاں میتوں آپنے
پتا جی تے بھیناں دا پتہ دتا سی۔ بھلا اوہناں دا گھرا ایتھوں کدھر نوں تے
کِنی کو دور ہووے گا۔ میں سوچیا ذرا لبھ کے تے ویکھاں۔ میتوں کا بڑا خطرہ
اے ایتھے۔ ایس شہر نال میریاں اپنیاں سانجھاں نیں، ایس شہر دے وسنیکاں
نال میریاں اپنیاں سانجھاں نیں۔ میتوں کا بڑا خطرہ اے۔ ٹردیاں ٹردیاں میں
محسوس کیتا کہ ہر آندا جاندا میتوں اک واری کھلو کے ضرور ویکھدا اے تے
کوئی کوئی، مُڑ مُڑ کے ویکھی جاندا اے۔ دوجے دیس وچ ایہہ ہوندا ای اے۔
نالے ساتوں اک دوجے دی اجے چنگی طرحاں عادت وی نہیں پئی۔ جیویں لہور
وچ سکھ بھراواں نوں اسیں کھلو کھلو کے ویکھدے آں تے انار کلی وچ اوہناں
دے نال نال ٹرن لگ پیندے آں۔ سردار جی! کوئی سیوا! ساڈے وچوں
کوئی حوصلہ کر کے پچھدا اے تے فیر بہانے بہانے ایہہ وی پچھ لیندا۔ اے
سردار جی! کتھوں آئے ہو؟ ایتھوں کیہڑے پنڈ دں گئے ساؤ؟ تے فیر
ایدھر اودھر دے کسے پنڈ گراں دی سانجھ نکل ای پیندی اے۔ پر میتوں
کسے روک کے کجھ نہ پچھیا ـــ ہوا اجے تائیں گرم سی تے موسم وچ اک
بے چین کر دین والا ہمس سی۔ کپڑیاں دی اک دکان کولوں لنگھدیاں میتوں

اپنے بچپن دی گل چیتے آئی ـــ میرے دادے ہوراں دی تے پیو چاچیاں دی وی بجاجی دی دکان سی تے ونڈ توں پہلاں اوہ کپڑا لین فیصل آباد (لائلپور) نہیں امرتسر جایا کردے سن ۔ میرے ابا جی کئی واری اپنے "امرتسر" دی گل کرکے کھُس پیندے ۔ ساڈے پنڈ (میانہ گوندل تحصیل پھالیہ، ضلع گجرات) وچ اودوں بجاجی دی اکو دکان سی تے اوہ میرے پیو دادے دی سی۔
ٹُردے ٹُردے اک پل لئی میں اوس دکان کول کھلو گیا۔ میرا جی کیتا، اندر جاواں تے اندر بیٹھے بزرگ سردار ہوراں کولوں پُچھاں ـــ میرے دادے میٹیں فضل کریم ہوراں نوں جاندے او؟ اوہ تے میرے ابا جی ایتھے آپنی دُکان واسطے کپڑا لین آؤندے سن ...ـــ پر فیر مینوں آپنی سوچ اُتے آپ ہی ہاسا آ گیا کوئی ایس دکان اُتے تھوڑی آؤندے ہوون گے ...

شاماں ڈھلیاں پے چلیاں سن، جدوں میں پرتیا۔ لازمی ڈیڈھ دو میل ٹُریا ہوواں گا جدوں میں آپنے میزبان دے گھر اپڑیا۔ اوہ میرے لئی بڑے فکرمند تے گھابرے ہوئے سن۔ مینوں ویکھ کے اوہناں دی جان وچ جان آئی - اگلی سویر" اوہناں دے ذریعے میں امرتسر دی ادبی دُنیا نال میں واقف ہونا سی۔
ہندوستان وچ مینوں کنیاں ہی راتاں ہو چلیاں سن پر امرتسر وچ ایہہ میری پہلی رات سی۔ روٹی کھا کے فیر میں کلاّ ای نکل پیا۔ سوچیا رشم ہوراں دے گھر تے پہنچ ہی جاواں گا۔ ہنیرا ڈھونگھا ہو چکیا سی۔ میں لبھدا لبھاندا اوس نویں آبادی تائیں رشم ہوراں دے گھر اپڑ ہی گیا جیہڑی شہروں اینی دور سی۔
اج تِن دہیاں مگروں مینوں بہت ساریاں تھاواں دے ناں بھُل گئے نیں پر ایہہ سوچ کے حیرانی ہوندی اے کہ میں اوس دُور پار آبادی تائیں جیہڑی دُکھتے دوجے سرے تے سی۔ کیوں اپڑ گیا ساں ـــ

رشم تے اوہدی وڈی بھین اندرجیت نال پہلاں نومبر ۱۹۷۹ء وچ لہور
ملاقات ہو چکی سی تے ہن دہلی وچ وی رشم نال کئی وار ملاقات ہوئی سی ۔ پر
میں کدی اوہدے ماپیاں تے بھیناں نوں نہیں سی ملیا ۔ سکمل تے اوہدی نکی
بھین رُوپیندر میںنوں بال پن وچ خط لکھیا کردیاں سن ۔ میرے تصور وچ
اج وی اوہ ؛ سکول وچ پڑھدیاں نکیاں نکیاں بالڑیاں سن پر ایس گل نوں تاں
کئی ورھے بیت چکے سن ۔ ہُن تے اوہ وڈیاں کڑیاں بن گئیاں ہون گئیاں ۔
وڈا سارا گیٹ ٹھکورن توں پہلاں میںنوں ورھیاں پرانا کمل دا اک خط یاد آیا جیہدے
وچ اوہنے لکھیا سی کہ "سکول دیاں چھٹیاں مُک گئیاں نیں تے چھٹیاں منا
کے کدی دی ؛ سکول جان نوں جی نہیں کردا ۔ پنچھیاں، جانوراں دیاں گلاں
میں بڑیاں پسند کردی آں ۔ جدوں چھٹیاں نہیں سن تے میں چھٹیاں نوں اڈیکدی
ساں تے ہُن چنگے چنگے تیوہار ۔۔۔ میں تے میری نکی بھین کتوریاں نوں پھڑدیاں
ہی رہندیاں ہاں ۔ پیارے پیارے پنچھیاں نوں لوری ۔ ہُن میں ہور گلاں سوچاں
گی جو لکھاں ۔ کتوریاں دیاں گلاں وی تے بڑیاں ہی پور ہندیاں نیں ۔۔۔"
دروازہ کھلیا ۔۔۔ اک بزرگ باہر نکلے ۔ میں فوراً پچھان لیا ۔ اوہ رشم
دے ابا جی سن ۔ ۱۹۷۹ء اوہناں نال وی لہور ای ملاقات ہوئی سی ۔ اک اجنبی
جیہا چہرہ ویکھ کے اک پل لئی اوہ جھجکے ، میں چھیتی نال اپنا ناں دسیا تاں
اوہ پچھان گئے ۔۔۔ ایہہ دسنا اوکھا اے کہ اوہناں دے چہرے اُتے خوشی
دا تاثر سی یاں بے رخی دا پرچھانواں یاد اے ، اوہ میری بانہہ پھڑ کے میںنوں اندر
لے گئے ۔ پتہ چلیا کمل تے اندرجیت ، چندی گڑھ گئیاں ہوئیاں نیں ۔ رُوپ
(روپیندر) تے اوہدی دوجی بھین ہمدن جیت نال ملاقات ہوئی ۔ میںنوں

جا پیا، دوناں بھیناں نوں میرے آون دی خوشی ہوئی اے۔ اوہناں نوں رشم نے خط راہیں اطلاع دتی ہوئی سی کہ میں امرتسر آرہیاں۔ اک طرحاں نال اوہناں نوں میری اُڈیک سی۔ اک دوجے دا حال پچھن پچھن وچ ہی ڈھیر سارا ویلا لنگھ گیا۔ مینوں اوس ویلے ہوش آئی جدوں میں ویکھیا، گھڑی بارہ وجا رہی سی۔ میں چھیتی نال اُٹھیا تے "گھر" پرت آیا۔ مسٹر سنگھ میرا بے چینی نال انتظار کر رہے سن۔ اوہناں دے لفظاں وچ مینوں سمجھان دی کوشش کیتی کہ احتیاط بہت ضروری اے۔ اوہناں دے لفظاں وچ میں اک 'قیمتی انسان' ساں۔ مینوں دل وچ آپنے قیمتی ہون تے ہاسا آیا۔

"پر ایس ویلے تسیں گئے کتھے ساؤ؟"

نے جدوں میں دسیا اوہ حیران رہ گئے۔ اینی رات ویلے کلیاں اک پاکستانی دا امرتسر دیاں سڑکاں اُتے پھرنا دلیا نگی دی گل سی۔

"پر تسیں سانوں آکھ دیندے۔ اسیں لے جاندے تہانوں اوتھے"

"او نج جا کے شاید اینی خوشی نہ ہوندی"

تے فیر اسیں چر تائیں گلاں کردے رہے۔ اوس راتیں سون توں پہلاں میں ملن لئی لوکاں دی اک لسٹ بنائی۔

(۱) پریت نگر والے سمیت سنگھ

(۲) ڈاکٹر کرنیل سنگھ تھند

(۳) 'لو' دے ایڈیٹر پرمندر جیت

(۴) کلدیپ کلپنا

(۵) شرن مکڑ

ایہہ ناں سنے میری لسٹ وچ سن۔ میں دوجے پنجابی لکھاریاں نوں دی

ملنا چاہوندا ساں۔ ایس توں وکھ گولڈن ٹمپل تے جلیانوالہ باغ دی زیارت دی میرے پروگرام وچ سی جلیانوالہ باغ، میرے خواباں دی لہولہان سرزمین سی۔

۲۸۔ جون راتیں میں امرتسروں دلی واپس جا رہیا ساں ۔ تن دن اکھ دے چھپکارے وچ ہی لنگھ گئے سن ۔ ہُن اپنے عرصے مگروں یاد کردا واں تے دھیان وچ کینیاں ہی گلاں تے ملاقاتاں آوندیاں نیں۔ مستر سنگھ تے پرمندر جیت ہوراں دوجے دن میرے لئی اک ادبی اکٹھ کیتا سی جیہدے وچ شہر دا ہر نکا وڈا لکھاری شریک ہویا سی۔ اوہ ایہہ اک نہ بھلن والی شام سی۔ میینوں جاپیا، اوہ ساڈے پاسے دی پنجابی شاعری بارے ڈھیر کجھ جاندے سن تے خوشی دی گل ایہہ سی کہ اوہناں دے لہجے وچ جذباتیت دی تھاں اک Objectivity سی۔ پاکستان دے پنجابی ادب بارے اوہناں دا رویہ تنقیدی سی تے اوہدے چوں ناسٹلجیا، جیہڑا کجھ ورھے پہلاں بہت اُبھر آیا سی، نہیں سی جھلک رہیا۔ ایہدے نال نال اوہناں دے لفظاں وچ بڑا نگھ تے پیار وی سی۔ اوہ دیر تائیں پاکستان دے پنجابی ادب بارے میرے کولوں سوال پچھدے رہے۔ ایس محفل وچ پنجاہ دے لگ بھگ لکھاری شریک سن۔ جنہاں وچ کجھ بہت اُگھے لکھاری تے شاعر وی سن تے میں اوہناں دیاں لکھتاں ورھیاں توں پڑھدا آ رہیا ساں۔ میینوں یاد پیندا اے مگروں ایس اکٹھ دی رپورٹ "لو" وچ چھپی وی سی۔

میں ہُن یاد کردا واں تے یاد نہیں آوندا کہ ایس محفل وچ سُمیت وی آیا سی کہ نہیں۔ ہاں، گل چوہان نوں مل کے میرا دل بہت کھڑیا سی۔ اوتھے ہی کلدیپ کلپنا، شرن مکڑ، کرنیل سنگھ تھند، تے گورونانک یونیورسٹی دے کجھ ہور پروفیسر وی ملے۔

کلدیپ کلپنا مینوں اپنے گھر آؤن دی دعوت دتی تاں میں اوہناں دی دعوت کل اُتے پا ندیاں کہیا:۔ ایس دیلے تے میں رشم ہوراں دے گھر جا واں گا۔ میرا خیال اے کمل تے اندرجیت ہوری چند بگڑھوں آ گئے ہون گے۔

"میں تہانوں اوہناں دے گھر چھڈ دیاں گی" کلدیپ کلپنا خلوص نال آکھیا:۔ میں تے اندرجیت اک کالج وچ کولیگ وی ہاں۔"

تے فیر شام دا باقی حصہ رشم ہوراں دے گھر بیتیا۔ کمل چند بگڑھوں واپس آ گئی سی تے اندرجیت دا اوتھوں رشم کول دِلی جان دا پروگرام بن گیا سی۔

میں کمل نوں آکھیا۔

"گورونانک یونیورسٹی ویکھن دا بڑا شوق اے مینوں۔ اوتھے میں ڈاکٹر تھند ہوراں نوں وی ملنا اے۔"

تے دوجی سویر میرا یونیورسٹی جان دا پروگرام بن گیا۔ کمل اوتھے کوئی ریسرچ کر رہی سی۔ اوہ مینوں ڈاکٹر تھند ہوراں کول لے گئی۔ ڈاکٹر صاحب نال لہور دو تن واری ملاقات ہو چکی سی۔ اسیں پاکستان تے ہندوستان دے پنجابی ادب بارے چر تائیں گلاں کردے رہے اوس توں بعد کمل تے رُوپ مینوں یونیورسٹی وکھاندیاں رہیاں۔ نویں انداز دی ایہہ یونیورسٹی پڑھائی تے کھوج دی پکھوں اک اعتبار یوگ ادارہ اے۔ تے لاہور دے پنجابی کھوج کاراں اندر ایہدی بڑی مانتا اے۔ اوتھے وائس چانسلر ہوراں نال وی ملاقات رہی جنہاں پاکستان وچ تعلیمی تے ادبی ترقی بارے کئی سوال پُچھے تے شوق بھری دلچسپی لئی۔

فیر اسیں یونیورسٹی دی کینٹین وچ چاہ پین لئی گئے۔ میں دسیا اے کمل نکیاں ہوندیاں توں مینوں بالڑے تے معصوم جیہے خط لکھیا کردی سی۔

اوہناں وی کجھ کے مل کے وی، گلاں کر کے وی، میرے دھیان وچ اوہو بالڑی جیسی کمل آؤندی سی۔ میں کمل تے رُوپ نوں اوہ خط یاد دوا ئے، جیہڑے اوہناں کدی مینوں لکھے سن۔ تے ہُن کمل گلاں کر دی سئ شاعری دیاں، تے شاعری راہیں انسانیت نال آپنے رشتے دیاں۔ اوہدی شاعری دی کتاب "پت جھڑ دا سنگیت"، ترِن ورھے پہلاں چھپ چکی سی۔ ایس کتاب دیاں کجھ نظماں ساڈے پاسے پاکستان وچ وی چھپ چکیاں سن۔ کمل نے مینوں جیہڑی پہلی نظم بھیجی سی، اوہو ایس کتاب دی وی پہلی نظم سی۔

کیوں نہیں ؟

بچپن وچ اوہ
کاپی تے لکھدا
کومے، ڈنڈیاں
نہیں سی پاؤندا،
تے اُستانی کولوں
اُس نوں ڈانٹ پیندی سی
کہ کومے، ڈنڈیاں توں بغیر
اُس دی لکھت سپاٹ لگدی سی۔

اتے، ہُن اوہ
اِک عمر بِتا چُکا اے
پر اُس دی زندگی وچ
کومے، ڈنڈیاں ورگا

کوئی پڑاء یاں ٹھہراء
نہیں آیا۔

رتے، ہُن اوہ بڑی سپاٹ جیہی
زندگی جیوں رہیا اے
پر ہُن اوس نوں
جھڑکن والا،
کوئی کیوں نہیں ... ؟

غیر مکمل دیاں کجھ ہور نظماں سن

محبّت دا خواب

میری محبت دا خواب
موتیے دا بوٹا
جس دے ہیٹھاں
حقیقت دا
کالا ناگ رہندا

آپنے آپ نال گلاں

میں دعویٰ کیتا سی
کہ جت میری ہووے گی
پر بڑی ایمانداری نال
ہار من لئی اے

میں بڑے چاء نال
دروازہ کھولیا
پر بڑی مایوسی وچ
آن والے نوں موڑ دتا

میں بڑے وشواس نال
اوس نوں آپنا سمجھیا
پر بنا کسے شکوے دے
بیگانہ ہو جان دتا

میں بڑے جتن نال
ہسنا چاہیا
پر بدو بدی
رون آ گیا

میں بڑے مان نال

اوس نوں آواز دتی
پر بڑے صبر نال
اِکلّا مشکل وچوں
گزر گیا

میں بڑے شوق نال
اُڈنا سکھیا
پر اِک سوگ نال
زخماں دی پیڑ جھلّی

اسیں چر تائیں شاعری دیاں تے کُڑیاں دے درد دیاں گلّاں کردے رہے تے پاکستان دیاں گلّاں وی۔ تے پاکستان دے سانجھے رشتیاں دیاں گلّاں وی۔ دوپہر ڈھل چلی سی جدوں اسیں یونیورسٹی توں نکلے۔

اوس شام کلدیپ کلپنا نوں ملنا سی۔ کلدیپ نال شرن مکّڑ ہوراں دل جانا سی، گولڈن ٹمپل تے جلیانوالہ باغ جیہے مقدّس تھانواں دی یاترا کرنی سی۔ تائیں فیر کمل ہوراں دے گھر جانا سی تے اگلی دوپہر ڈاکٹر نِھندول دوپہر دا کھانا سی تے ایتھے پھر کلدیپ کلپنا تے سمیت سنگھ نال گلزار دی فلم 'معصوم' ویکھنی سی تے کنیاں ہی گلّاں کرنیاں سن تے فیر اوسے رات دلّی واپس جانا سی۔

کلدیپ کلپنا دا گھر رام تیرتھ روڈ تے پنجاب گورنمنٹ کالونی وچ سی۔ مینوں اینا یاد اے ایہہ اک فلیٹ دی طرز دا سی یاں کیہ پتہ فلیٹ ہی ہووے۔ دوجی یا تیجی منزل تے ــــ بھاویں ایہہ اک آفیسرز فلیٹ سی پر ساڈے کراچی دے اکانومی

فلیٹ دی ایہدے کولوں سوہنے ہندے نیں۔ کلدیپ ہوراں شاید کجھ چر مگروں کسے ہور گھر وچ شفٹ کر جانا سی۔ پر اوس گھر وچ اک سکون جیہا سی۔ کلدیپ تے اوہدی امّی نال اوہ دو پہر اینج گزری جیویں میں اوہناں دا بڑا عزیز مہمان ہوواں ــــ مینوں پتہ وی نہ چلیا کہ کدوں کلدیپ تے میزبان، گائیڈ تے دوست دے اختیارات سانبھ لئے سن۔ پر ایس توں پہلاں کجھ گلّاں میں اوہدی امّی دے بارے کرنا چاہواں گا۔

اوہ چُپ سبھاء دے لگدے سن، جیویں آپنے اندر کجھ دبا، لُکا کے بیٹھے ہون۔ اوہناں دے مزاج دی نرمی ویکھ کے بندے نوں غصّہ آ سکدا اے۔ اوہناں آپنے بارے کوئی گل نہ کیتی، پر اوہناں دے چہرے اُتے اک شکوہ جیہا صاف نظر آؤندا سی۔ شکوہ جیہا تے ڈر جیہا۔ پر اوہدے نال ہی اک تسکین وی۔ مینوں امرتسر دیاں بہت ساریاں گلّاں بھُل گئیاں نیں پر میں اوس چہرے نوں نہیں بھل سکدا۔ مینوں آپنے پنڈ دی ماسی جنتے یاد آئی، پر ماسی جنتے دے متھاں اُتے محنت دے نشان تے زندگی دیاں گھُرچاں سن، پر ایتھے جاپدا سی، ایہہ گھُرچاں دماغ اُتے پئیاں ہون۔ مگروں جدوں میریاں کلدیپ نال گلّاں ہوئیاں تاں جاپیا، زندگی وچ گنے دی فصل ورگا تسلسل ہوندا اے۔ اک بندے دا اکلاپا تے درد دوجے بندے تائیں ناڑاں راہیں ٹُر کے آؤندا اے تے گنے وانگر جوان ہوندا اے۔ کلدیپ آکھ رہی سی۔

"کلّی عورت دی کہانی صرف تن لفظاں وچ بیان کیتی جا سکدی اے، ذلّت رُسوائی تے بدنامی۔"

"تن لفظاں وچ کیوں؟"

"لفظ تاں اِکّو اے۔ کلّی عورت ... عورت کسے نہ کسے رشتے وچ بجھی ہندی اے۔ پُتر، بھرا، باپ، خاوند، اِک ویلا جیہا وی آ جاندا اے جدوں کوئی رشتہ باقی نہیں رہندا۔ جے عورت نے آزادی نال جینا اے تاں اوہنوں ایہہ رشتے توڑنے

پئن گے۔ میری شاعری دی کلّی عورت، ہر رشتے کولوں ٹُٹی ہوئی اے۔ جے خاوند، زیادتی کردا اے تاں باپ یاں بھرا دی ایس وچ پچھے نہیں رہندا۔ مرد POSSESIVE تاں ہوندا اے، پر آپنی سہولت لئی اوہ ایس رشتے نوں توڑ وی دیندا اے۔ ایس صورت وچ عورت ذلیل تے بدنام ہو جاندی اے۔ اوہ ہر فرنٹ تے لڑدی اے۔ معاشی، سماجی، خاندانی، دفتر، اکلاپا، اوہ ہر فرنٹ تے لڑدی اے۔ ؎

میں کہ جس لئی سارے رشتے
تڑک تڑک کے شیشے وانگوں
فرش دے اُتے بکھرے سن
اپنی خودی دے بندوُ اُتے
ٹھہرن لئی مجبور ہوئی ____

آپنی خودی نوں تڑکیدیاں تے بکھردیاں ویکھن نوں سوا چارہ وی کیہ اے۔"
کلدیپ نے گل تے نظم پوری کیتی تاں مینوں جاپیا، ساری گل جیویں غصّے وچ ہو رہی اے۔ اُبلدے غصّے وچ۔ میں آکھیا۔

"عورت، عورت پن توں اُچی کیوں نہیں ہونا چاہوندی ؟"

"ایس لئی کہ مرد اوہنوں ہمیش ایہو احساس دواندا رہندا اے کہ اوہ عورت اے۔ شروع توں ہی کُڑی تے مُنڈے بارے وکھ وکھ معیار بنا لئے جاندے نیں۔"

میں کلدیپ دی گل نوں بھانویں اتفاق کردا ساں پر پتہ نہیں کیوں مینوں ایہہ دی جاپ رہیا سی کہ غصّہ تے ردّ عمل، کدی انقلاب ول نہیں لے جاندا۔ میں آکھیا۔

بندوُ — نُکتہ

"مینوں جاپدا اے، ساریاں کڑیاں ایتھے ردِّ عمل دی شاعری کر رہیاں نیں"۔

"ہاں، ایہہ میں مَن دی آں۔ اصل وِچ ہندوستان تے پاکستان دے حالات وِچ بہت تھوڑا فرق اے۔ پاکستان وِچ حالت کجھ ہور وی ماڑی اے پر ساڈے پاسے وی عورت دے مسئلے کجھ گھٹ نہیں۔"

"ایتھے کڑیاں صرف عورت بارے شاعری کیوں کر رہیاں نیں۔ ہور کوئی ظلم نہیں سہہ رہیا عورت توں سوا؟"

"عورت نوں عورت دی شاعری ہی کرنی چاہیدی اے، جے کوئی جبر دی شاعری لکھ رہیا اے تاں ایہدا مطلب اے اوہدے تے جبر ہو رہیا اے۔"

"پر ساری لڑائی صرف مرد دے خلاف کیوں؟ نظام دے خلاف کیوں نہیں؟"

"کیوں جے مرد ہی اوس نظام نوں چلان دا ذمّے دار اے۔ میں آپنی ماں وَل ویکھدی آں تے . . . "

"ماں دا حوالہ کیوں؟"

"کیوں جے ماں دا حوالہ، میرے مستقبل اُتے ڈونگھا اثر پا گیا اے۔ میں ویاہ نہیں کر دی کیوں جے میں ویاہ توں ڈردی ہوئی آں۔ یاں فیر انج آکھ لئو جے مناسب ویلے تے، مینوں مناسب بندہ نہیں لبھ سکیا . . . "

"مناسب بندہ؟"

"میں آرٹ دی دنیا وِچ رہندی آں۔ ایس لئی اوہنوں فرسٹ ریٹ آرٹسٹ ہونا چاہیدا اے . . . "

اسیں ڈھیر چِر تائیں گلاں کر دے رہے۔ شام دے چار وج رہے سن میں آکھیا

"شہر دا مکّڑ ہوراں وَل وی جانا اے۔ فیر بازار تے گولڈن ٹمپل، جلیانوالہ باغ . . . "

"چاہ پی کے چلدے آں۔" کلدیپ نے آکھیا۔ دوپہر دا کھانا اوتھے ہی کے

کھاندا سی۔

جدوں اسیں باہر جان لئی اُٹھن لگے تاں کلدیپ دی امّی میرے ول اشارہ کر دیاں اوہنوں آکھن لگے۔

"تینوں آپنی تے پرواہ نہیں، پر ایہناں دی جان دی تے فکر کر۔ ایس حالت وِچ ایہناں نوں اوتھے لے کے جانا ٹھیک نہیں ہووے گا۔"

"پر ایہہ کیویں ہو سکدا اے میں امرتسر آواں تے گولڈن ٹمپل دی یاترا نہ کراں۔ جلیانوالہ باغ نال آپنے لہو دی سانجھ دا اقرار نہ کراں۔" شاید میں جذباتی ہو کے بولیا ساں۔ مینوں ایہہ خیال نہ آیا کہ اِک ماں آپنی دھی لئی دی پریشان ہو سکدی اے۔ کلدیپ دی امّی نے ایس توں بعد کجھ نہ آکھیا۔ اچانک مینوں خیال آیا، کلدیپ توں سِوا کسے دی ہور بندے مینوں اوتھے لجان دی حامی نہیں سی بھری۔ اِک دو سجن بڑی خوب صورتی نال ٹال گئے سن۔ اوس ویلے میرا جی کیتا، میں کلدیپ نوں وی منع کر دیواں تے اوتھے کلّا جاواں۔ میں جدوں ایہہ گل کیتی، جاپیا، میری گل نوں پسند نہیں سی کیتا گیا۔ جیویں، میں دُکھ پہنچایا ہووے۔ میں ہور کجھ نہ آکھیا۔

فیر اِک ہور گھر سی۔ وڈا سارا تے بڑا سوہنا تے سجیا ہویا۔ امیری دی شان نال بھریا۔ شرن مکّڑ دا گھر۔ اوہناں چاہ دا تکلّف وی خاص ڈھنگ نال کیتا ہویا سی۔ شکر اے شرن مکّڑ ہوراں دا آپنا سبھاؤ امیرانہ نہیں سی۔ اوہناں نال شاعری بارے ڈھیر ساریاں گلّاں ہوئیاں۔ میں اوہناں دے وڈے سارے تے بھرے پُرے گھر نوں ویکھدے ہوئے سوچیا۔ شرن جی ایس گھر وِچ شاعری لئی وی تھاں کڈھدے ہون گے۔ میں آکھیا۔

"تہانوں شاعری دی کیہ لوڑ سی؟"

"بھانویں کوئی نکی توں نکی گل ہووے، آپنی ہووے یاں دوجیاں دی، مینوں بہت محسوس ہندی اے۔"

میں آکھیا "عورت بارے تُساں جیہڑیاں نظماں لکھیاں نیں، کیتے کیتے اوہ بہت تتیاں بلدیاں بن گئیاں نیں۔ پہلی ہی سطر اے:

لاشاں دیاں اکھاں بند ہون یاں کھُلیاں
اتھرو نہیں وگدے . . .

ایہہ نظماں کیوں؟"

"ایہہ اک میری کلّی دی گل تے نہیں۔ ہور کروڑاں عورتاں وی نیں، تہانوں منو دے فلسفے بارے پتہ اے؟ میں جو ویکھدی آں، محسوس کردی آں، لکھے بنا نہیں رہ سکدی۔"

"لکھنا تہاڈا شعوری عمل ہوندا اے؟"

"لکھن ویلے کجھ پتہ نہیں ہوندا کہ کیہہ لکھیا جا رہیا اے۔ پر مگروں سوچدی آں تاں ایہدے معنی سمجھ وچ آن لگ پیندے نیں۔"

"ہور کیہڑیاں کُڑیاں چنگا لکھ رہیاں نیں؟"

"من جیت ٹوانہ چنگا لکھ رہی اے۔ ہنیو دیاں دو چار چنگیاں نظماں سامنے آئیاں، پر پتہ نہیں، اوہ کتھے غائب ہو گئی۔ جموں دی اک کُڑی اے سُرجیت سکھی۔ چندن نیگی چنگی کہانی لکھدی اے، پر نویاں لکھن والیاں وچوں کوئی بہت وڈا ناں ساہمنے نہیں آیا۔ . . ."

میں آپنیاں بھیناں لئی کجھ ساڑھیاں تے کپڑے لینے سن، سو اسیں کپڑیاں دیاں دکاناں تے گئے۔ مینوں فیر آپنا دادا چیتے آ گیا۔ کدی اوہ ایہناں بازاراں وچ آوندے ہون گے۔ وپار کردے ہون گے۔ کدی اوہناں نوں مذہبی وِتکرے دا خیال

وی نہیں آیا ہووے گا، تے ہُن . . . ؟ بھانویں سڑکاں اُتے لہو دے نشان سن پر دکاناں تے وپار جاگ رہے سن۔ جتھے اسیں خریداری کر رہے ساں۔ تھوڑا چِر پہلاں اوتھے دو لاشاں ڈِگیاں سن۔ مینوں جاپ رہیا سی کہ ہُنے کسے پاسیوں اِک گولی آوندے گی یاں کوئی چھُرا لہراوے گا تے . . . میں تھوڑا جیہا ڈر کے کلدیپ ول ویکھیا، پَر اوہدا دھیان ساڑھی دے رنگاں تے اوہدے بارڈر تے اوہدے مُل ول سی۔ مینوں آپنے آپ اُتے شرم آئی، پر سچ ایہہ سی کہ اوس ویلے موت ساڈے نال نال ٹُر رہی سی تے موت دا رُوپ اوہناں دِناں وِچ کسے پری دا رُوپ نہیں سی۔

ایس توں پہلاں اسیں گولڈن ٹمپل دی یاترا کیتی سی۔ ایہہ تجربہ میں ساری عمر نہیں بُھل سکاں گا۔ مینوں طواف ورگے ایس تجربے وِچ اوہ رُوحانی خوشی نہ لبھی، جیہڑا میں چاہیوان ساں۔ اسیں اِک پاسیوں داخل ہوئے۔ اجے دُھپ تِکھی سی۔ کلدیپ نے مینوں تے آپنے آپ نُوں دُھپ کولوں بچاون لئی چھتری کھول لئی۔ اسیں دو ترَن قدم ہی ٹُرے ہوواں گے کہ گولڈن ٹمپل دے اِک وڈا تندرے چوں اِک بی بی نے نِکل کے کلدیپ نُوں چھتری بند کرن لئی آکھیا۔ شاید چھتری کھولن نال پوِتر استھان دا تقدّس خطرے وِچ پے گیا سی۔ کلدیپ نے چھتری بند کر دتی۔ اِک سریوں داخل ہو کے، دوجے سریوں باہر نِکلن تائیں، کلدیپ اِک اِک قدم تے مینوں گائیڈ کر دی رہی کہ میں کوئی نا سمجھی والی حرکت نہ کراں۔ شرن مُکٹ دے گھروں تے اوس توں پہلاں آپ کلدیپ دے گھروں اینا کجھ کھا ہدا ہویا سی کہ کجھ وی ہور کھان دی ہمّت نہیں سی۔ پر آپنے اَن دھوتے تے میلے ہتھاں وِچ کڑاہ پرشاد لے کے، اوہنوں کھانا شاید ضروری سی۔ مینوں یاد آیا کہ ساڈے مسلماناں دے مزاراں اُتے وی کڑاہی (اِک طرح دا حلوہ) اَج ہی ورتائی جاندی اے تے

اوہنوں آپنے چوندے پسینے نال کھانا پیندا اے۔ مینوں جاپیا جیویں مذہب دا تعلّق اندر دے کسے جذبے نال نہیں۔ سگوں نرے ٹُرے دکھاوے نال ہووے۔ جدوں اسیں چکّر پورا کر کے باہر نکلے، گرمی دے ہتھوں میرا بُرا حال سی۔ میں سوچ کے گیا سی کہ گرودوارہ جنم دیوجی تے میاں میر ہوراں دی ۔ سانجھ نوں سلام کراں گا پر اوتھے مینوں کلدیپ نے بھُو کے مار مار کے دسیا کہ ہر پاک تھاں دے کجھ اصول ہُندے نیں۔ مینوں احساس ہویا کہ مذہب وَل میرا رویّہ بہتا عقیدت بھریا نہیں سی۔ مینوں گورو نانک دیوجی بارے آپنی اِک نظم جنہوں گوردوارہ پربندھک کمیٹی امرتسر دے میگزین تے گورو نانک ہوراں دی پنج سوویں ورھے گنڈھ تے چھاپیا سی، چیتے آئی۔ مینوں جاپیا، یاں اوہ نظم جھوٹھی سی یاں اج میں جھوٹھا ہو رہیا ساں، یاں...

باہر نکلے تاں کلدیپ نے دسیا کہ اوہ ساہمنے جلیانوالہ باغ اے —

اوہ ساہمنے... میں شوق بھریاں نظراں نال ویکھیا۔ میرے تصوّر وِچ اِک اُجڑیا باغ سی جہڑا تِن پاسیوں کندھاں نال ولیا ہویا سی تے اِک پاسیوں اندر جان دا رستہ سی تے ۱۹۱۹ء وِچ وزھدیاں گولیاں توں بچن لئی، جدوں بندے ایہناں کندھاں نوں ٹپ کے نس جانا چاہوندے سن تاں گولیاں نے اوہناں نوں اِنج بھُنیا سی جیویں بندے کندھاں اُتے لال پھُلاں والے کپڑیاں وانگ ٹنگے رہ گئے سن۔ میرے تصوّر وِچ کندھاں اُتے اجے وی گولیاں دے چھیک سن پر کلدیپ مینوں اک جدید طرز دے باغ وِچ لے آئی سی جیہدے اندر آزادی دا شعلہ آسمان وَل اُلریا ہویا سی۔ اندر بہتی چہل پہل نہیں سی۔ کوئی گائیڈ نہیں سی۔ باغ دی یادگار دا کوئی کارڈ نہیں سی۔ اینی سوہنی یادگار اینی لُگی پئی ہوئی سی۔ مینوں سوچ کے افسوس ہویا۔ میں آپنا کیمرہ لیانا بھُل گیا:۔ سال تے چاہوندا ساں مینوں ایس یادگار دا چھپیا ہویا کوئی پوسٹر یاں ویو کارڈ لبھ جاوے۔ بڑی بھال مگروں اک ویو کارڈ مل گیا، پر چھپائی دی

پھول اوہ ایس یادگار دے شایانِ شان نہیں سی۔ پچھلے پاسے سنگھنی وسّوں سی۔ کٹی کٹی منزلے گھر، لوک، گلیاں، چکڑ تے نال پیار دے نیوہنہ . . .

میں چاہوندا ساں اوتھے مینوں لوک ملدے، میرے نال گلّاں کردے، مینوں اُدھم سنگھ بارے کوئی اکھیں ڈٹھی شہادت سناوندے، بھگت سنگھ ایتھے آپنے ساتھیاں نال خفیہ میٹنگز کریا کردا سی۔ ایس بارے دسدے، پر ایہہ لال اِٹاں دی اک پکّی پیڈی، سوہنی تے مری ہوئی یادگار سی۔ ایتھے آ کے میرے آپنے دل دے جذبے جیویں تروکے گئے ہون۔ تے ساڈے آسے پاسے لہو سی تے ساڈے اگّے پچھے لہو سی۔ میں کلدیپ نوں دُکھی تے شرمندہ نہیں کرنا چاہوندا ساں، ایس لئی چُپ رہیا ـــــ اوہ کُڑی آپنی جان تلی تے رکھ کے اک پاکستانی لکھاری دی امرتسر ویکھن دی سدھر پوری کر رہی سی۔ اچانک میرا جی کیتا، ساریاں پوڑیاں چڑھ جاواں تے بارڈر دے دوہاں پاسے وسدے لوکاں نوں چیک چیک کے آکھاں، پر چیک چیک کے کیہ آکھاں۔ میرے اندر شاہ حسین کرلاون لگ پیا ـــــ

شاہ حسین شہادت پائین جو مرن متراں دے اگے

تے میرے اندر گورونانک جی بولے جی، اُچی اُچی رون لگ پئے

میتر پیارے نوں، حال مُریداں دا کہنا

پردیس (؟) وِچ اجیہی جذباتی حالت مناسب نہیں سمجھی جاندی۔ ادس توں بعد اسیں نکلے تے بہہ کے کپڑے دیاں دکاناں تے آ گئے . . . ساڑھیاں لئی . . .

ہُن شاماں پے چلیاں سن۔ کلدیپ نے مینوں، میری رہائش گاہ تے چھڈ دتا۔ راتیں میں فیر کلّا ہی نکل پیا۔ کمل ہوراں دے گھر ـــــ اج فیر اساں شاعری دیاں گلاں کیتیاں، پاکستان دیاں گلّاں تے امرتسر دیاں گلّاں وی۔ ایہہ اوہناں دی ویڈی رشم دا شہر وی سی تے ایس ناتے اسیں سارے رشم دیاں گلّاں وی کر دے

بہے۔ کمل، مدن، رُوپ تے اوہناں دے پتا جی ـــــ بے جی، ساڈے نال آ کے نہیں بہندے سن۔ بس اوہ خاطر تواضع وِچ ہی لگے رہندے سن۔ اوہناں دے گھر اندر جاکے حویلی ورگا اک وڈا سارا ویہڑا سی جتھے اِک مجھ وی بدھی ہوئی سی۔ اوس رات میں کھانا اوتھے ہی کھاہدا تے چر تائیں اوہناں دے نال رہیا۔ تنوں بھیناں نے میرے لئی تحفیاں دے وکھ وکھ پیکیٹ بنا کے رکھے ہوئے سن۔

"بہت معمولی چیزاں نیں۔" ایہہ شاید رُوپ نے آکھیا سی۔

مینوں کوئی تحفہ وصول کر کے ہمیشہ خوشی ہوندی اے۔ شاید ایس لئی کہ مینوں زندگی وِچ بہت گھٹ تحفے ملے نیں۔ ایہہ سطراں لکھدے ہوئے، میری الماری وِچ مینوں تنوں بھیناں دیاں سوغاتاں نظر آ رہیاں نیں۔ میں ایہناں 'معمولی چیزاں' دی اینی حفاظت کراں گا، شاید اوہناں نے سوچیا وی نہ ہووے ـــــ اوہ مینوں نکیاں بھیناں وانگ لگیاں سن تے ایہہ گل میں اوہناں نوں ایس لئی نہیں سی دسی کہ رشتیاں دی پوترتا، اوہناں دے لفظاں تے اعلان وِچ نہیں سگوں، اوہناں دے کرم وِچ ہوندی اے۔

"ایہہ معمولی چیزاں میرے لئی بہت قیمتی نیں۔"

فیر اسیں امرتسر وِچ آپنے لنگھے دن بارے گلاں کرن لگ پئے۔

"کلدیپ ہوراں نے میرا بڑا ساتھ دتا اے۔ میں حیران آں، کیوں؟"

"کیوں نہ دیندے؟ سارا امرتسر شہر تہانوں 'جی آیاں نوں' آکھ رہیا اے۔"

"سارا شہر مینوں 'جی آیاں نوں' نہیں آکھ رہیا۔ مینوں کجھ لوکاں کولوں ڈر سی کہ اوہ میرا ساتھ دین گے۔ پر اوہ ڈر رہے نیں۔ مینوں گولڈن ٹمپل تے بزار لیجان لئی کوئی تیار نہیں سی۔ ایسے لئی میں حیران آں کہ اک کُڑی ہو کے کلدیپ ہوراں نے اینی ہمت کر لئی۔"

فیر مینوں یاد آیا کہ اوہناں نے وی مینوں کجھ سوغاتاں دتیاں سن۔ کجھ کپڑے۔
میں بڑے شوق تے چاء نال اوہ کپڑے اوہناں نوں وکھان لگ پیا۔ اک بہت
سوہنے کریبشی چیک دا اک شرٹ پیس سی، نیلے رنگ دا۔ فیر ہور کجھ کپڑے سن۔ میں آکھیا۔
"اوہناں مینوں اینے قیمتی تحفے کیوں دتے نیں۔ صرف آپنیاں کتاباں ہی دے
دیندے تاں بہت سی!" میری حیرانی ویکھ کے تینوں بھیناں کجھ حیران جیہیاں ہو رہیاں
سن۔ کمل نے آکھیا۔
"تسیں کیہ سمجھ رہے ہو؟"
"پتہ اے۔ میرے نال اِنج بہت گھٹ ہوندا اے۔ جدوں مینوں کوئی بہت
چنگا سمجھدا اے۔ چنگا سلوک کردا اے میرے نال، تاں مینوں شک جیہا ہون لگ
پیندا اے۔ خوشی وی بڑی ہوندی اے، حیرانی وی تے شک وی۔ کئی واری دوجیاں
دا خلوص مینوں بھلیکھیاں وچ پا دیندا اے۔ ہن میں گلزار ہوراں دی فلم 'معصوم'
ویکھنا چاہوندا ساں۔ اوہ امرتسر وچ لگی ہوئی اے۔ کلدیپ نے کل واسطے ٹکٹاں
منگوا لئیاں نیں۔ جدوں اک اجنبی بندے لئی کوئی اینا کرے، ایہدا کیہ مطلب
ہوندا اے؟"
اوہناں کڑیاں نوں سمجھ نہیں سی آ رہی کہ میری کنج تسلّی کرن۔ اوہناں میرے لئی
جو کجھ کیتا سی، اوہ اوہناں نوں کرنا ہی چاہیدا سی۔ اوہ میرا حق وی سی۔ اوہ رشم
دیاں بھیناں سن۔ میں رشم دا دوست ساں تے ہن ملاقات ہون اُتے کمل نے تے
روپ نے تے مدن تے جیویں میری عزّت کیتی سی اوہدے پچھے وڈھیاں دا اک تعلق
سی۔ اک سانجھ سی۔ پر کلدیپ نال کل پہلی واری ملاقات ہوئی سی تے اوہ آپنی جان
نوں خطرے وچ پا کے، میرے نال ٹُر رہی سی۔ مینوں ایہہ وی خیال آیا کہ ایہدے
وچ کوئی خاص گل نہیں سی۔ پاکستان نوں آون والیاں لئی ایہہ جذبہ ہن بہت عام اے۔

بھاویں کجھ پاکستانی لکھاریاں نے ایس جذبے نے ایس مہمان نوازی دے بڑے ناجائز فائدے وی چکے نیں فیر وی اجے تائیں اوہ پاکستانی لکھاریاں نوں محبت تے احترام نال ملدے نیں تے رج کے اوہناں دا آدر بھاء کردے نیں ___ ایہو گل مینوں کمل ہوراں نے وی سمجھائی۔

"تہاڈے توں علاوہ جے کوئی ہور ایہہ گل پچھدا تاں اساں سمجھنا سی کہ تہانوں آپنے بارے کیہ غلط فہمی ہو گئی اے؟"

"میری کنی خواہش سی کہ جدوں میں امرتسر آواں رشم ایتھے ہی ہووے۔ دہلیوں ٹرن ویلے اوہنے آکھیا وی سی تے کئی واری آپنے خطاں وچ اوہنے شہر دے بہت سارے حصیاں دا ذکر وی کیتا سی۔"

دوپہر نوں یونیورسٹیوں واپس آندے ہوئے کمل ہوراں نے مینوں خالصہ کالج وکھایا سی۔ اک مہان جیہی عمارت۔

"ایتھے دیدی پڑھدی سی۔"

مینوں رشم نے کئی وار آپنے کالج بارے لکھیا سی تے مینوں اوہ عمارت ویکھن دا بڑا شوق سی۔ ایس کالج دی اک تواریخ سی تے اک جدوجہد۔ جدوں وی لوکائی آپنے حقاں لئی اُٹھدی، اوس تحریک نوں پروان لے کے ایس کالج دے طالب علم۔ کڑیاں تے منڈے ___ اوس تحریک دا انگ بھنگ بن جاندے۔ مینوں رشم دے کنے ہی خط یاد آئے، جیہناں وچ اوہنے آپنے کالج دیاں سرگرمیاں بارے لکھیا سی۔ میں لال اٹاں دی اوس عمارت نوں چر تائیں اک ڈونگھی عقیدت تے پیار نال ویکھدا رہیا ساں۔

ڈونگھی رات پے چکی سی جدوں میں رشم ہوراں دے گھروں پرتیا۔

اگلا دن امرتسر وچ میرا اخیرلا دن سی۔ وداعگی دا دن۔ دوپہر ویلے ڈاکٹر بھنڈ

ہوراں ولّوں پُرتکلّف لنچ سی۔ ڈاکٹر صاحب نال جدوں وی ملاقات ہوئی، انج جاپیا
جیویں اوہناں دی حیاتی وِچ پنجابی ادب دی ترقّی توں وکھ ہور کسے چیز لئی تھاں نہیں
ہے۔ لنچ کھاندے ہوئے تے لنچ توں بعد وی کِنا ہی چِر اوہ پنجابی ادب دے ایدھرلے
تے اودھرلے سبھاواں بارے گلاں کردے رہے۔ اوہناں دی ذاتی لائبریری بھاویں
بہت وڈّی نہیں سی پر اوہدے وِچ چونویاں کتاباں نظر آؤندیاں سن۔ اوتھے اِک کتاب
میری نظر وِچ پئی "پنجاب دے سائنسی"۔ ایس کتاب دی بھال وِچ میں کئی ورھیاں
توں ساں۔ ڈاکٹر نِھند بھالوں ایس کتاب نوں آپنے کولوں جُدا کرن لئی خوشی نال تیار نہیں
سن فیر وی اوہ میرے اگے انکار نہ کر سکے۔ اوتھے ہی اوہناں دی پیاری تے سُگھڑ جیہی
بیٹی نال وی تعارف ہویا۔ مینوں جاپیا، پنجابی کُڑیاں، کِتھے وی ہوون، اِکو جیہیاں ہی
ہندیاں نیں۔ دو تِن گھنٹیاں دی نِگھی تے بھرویں گل بات مگروں میں اُٹھیا۔ ایتھوں میں
کلدیپ کلپنا ول پہنچنا سی جیہنے سمیت نال ملاقات تے گلزار دی فلم "معصوم"، وکھان دا
پربندھ کیتا ہویا سی۔ چھیتی ہی اسیں سینما گھر پہنچ گئے۔ ہُن مینوں اوس سینما دا ناں یاد
نہیں آرہیا۔ اینا ہی یاد اے اوہ اِک صاف ستھرا تے کھلا ڈُلھا جیہا سینما گھر سی۔ فلم شروع
ہون توں گھنٹہ کو پہلاں اوتھے سمیت نال ملاقات ہو گئی۔ اوتھے ہی پریت نگر توں
گوربخش سنگھ تے نوتیج سنگھ دے خاندان دے کُجھ لوک وی فلم ویکھن آئے ہوئے سن۔
جدوں میں آپنا ناں دسیا اوہ فٹ پچھان گئے۔ گوربخش سنگھ تے نوتیج سنگھ ہوراں نال کئی
ورھیاں دی خطاں راہیں سانجھ سی تے اوہناں مگروں ہُن سمیت نال میل ہو رہیا سی۔
سمیت دل میں پتہ نہیں کیہ کیہ جیہا گیا۔۔۔ دہلیوں ٹُرن لگیاں رشم نے وی اوہدے
بارے بہت کجھ دسیا سی۔ امرتسر وِچ کلدیپ کلپنا "شمی شمی" کردے، اوہدے بارے
کِنا کجھ دَسدے رہے سن۔ مادھولال حسین دیاں کافیاں دا عاشق ایہہ پنجابی انقلابی
بھاویں بہت رُعب والی شخصیّت نہیں جاپدی سی فیر وی اوہدیاں اکھاں وِچ اِک ایہو

جیہی لشک سی جیہڑی بندے نوں کیل لیندی سی۔

اجے فلم شروع نہیں سی ہوئی۔ گلاں کردے کردے اسیں دوجیاں کولوں وکھ ہو گئے۔ پریت لڑی نوں جاری رکھن بارے اوہ کنا ہی چر آپنے منصوبیاں بارے دسدا رہیا۔

میں آکھیا "پریت لڑی جاری رہنا چاہیدا اے۔ مینوں دس اسیں پاکستان توں بیٹھے کیہ کر سکدے آں"۔ سمیت میری گل سن کے مسکرایا تے آکھن لگا۔

"میں تہاڈا اک بیان پڑھیا اے کہ پاکستان دی لڑائی پاکستان وچ ہی لڑی جاوے گی ـــــ ایہو گل میں پریت لڑی تے آپنی لڑائی بارے کہنی چاہوناں ہاں۔ اسیں پاکستانی دوستاں دیاں شبھ تمناواں نوں سلام کہندے آں، پر ایہہ گھول سانوں آپ ہی گھلنا پوے گا۔"

اج جدوں پریت لڑی اتے ایہہ لفظ چھپے ہوئے ویکھدا ہاں کہ "پریت لڑی نوجوان سنپادک (ایڈیٹر) سمیت سنگھ دی یاد وچ زندہ اے" تاں سمیت نال آپنی ایہہ ملاقات چیتے آ جاندی اے۔ میں نہیں جاندا کہ پریت لڑی نوں زندہ رکھن لئی پونم سمیت سنگھ تے ہور ساتھیاں نوں کیہو جیہی گھالنا چوں لنگھنا پے رہیا اے، پر اینا ضرور جاندا ہاں کہ پریت لڑی نوں زندہ رکھ کے سمیت سنگھ دے لفظاں دی اِنج پالنا کیتی جا رہی اے جیویں 'پریت لڑی' دے نال نال سمیت وی جیوندا اے تے ساڈے ساہواں نال ساہ لے رہیا اے۔ اوہ آکھ رہیا سی۔

"بس تسیں لکھتاں گھلو ــــ تہاڈے اتے تاں 'پریت لڑی' دا خاص حق اے۔"

میں سمیت دی گل دا ہنگارہ بھردیاں امرتا پریتم ہوراں بارے اوہنوں آپنا اک بہت وڈا لیکھ دتا۔ تے آکھیا۔

"ایدھر دے پنجاب نال میری پہلی سانجھ 'پریت لڑی' راہیں پئی سی، تے سیکھ توں ودھ پیار دی مینوں پریت لڑی راہیں ہی ملیا۔"

فلم شروع ہو گئی۔ سمیت دا سیٹ نمبر ساڈے نال نہیں سی۔ جیویں ہی انٹر ول ہویا اوہ فیر سانوں آ ملیا۔ کیمپا کولا پیندے تے گلاں کر دے ہوئے اسیں فیر اِک پاسے تے ہو گئے۔ میں آکھیا۔

"سمیت! شاہ حسین دی اوہ کافی یاد اے ـــ

" میں وی جانا جھوک رانجھن دی . . . . . . "

نشیائی جیہی اکھاں نال اوہنے بول چک لئے ـــ

"... ... . نال میرے کوئی چلّے "

جدوں اوہ پوری کافی سُنا چکیا، اُداس جیہا ہو کے آکھن لگیا۔

"شیتہاں سچی مُچی تِتن مَل لئے نیں۔"

میں آکھیا ـــ

"مِتراں دی خبر آوندی رہنی چاہیدی اے۔"

سمیت نے گھُٹ کے میرا ہتھ پھڑ لیا، پر بولیا کجھ نہیں۔ اوہدے مُنہ تے اک جذباتی جیہی بھاہ دِسی مینوں۔

فلم مُکی تاں وِچھڑن دا ویلا آ گیا سی۔ کجھ کہن سُنن جوگا نہیں سی۔ اسیں چُپ چپیتے وِچھڑ گئے ـــ میں رشم تے سمیت دے امرتسروں واپس جا رہیا ساں۔ ہُن کدی کدائیں جدوں 'پریت لڑی' دا کوئی شمارہ ہتھ لگدا اے تاں جاپدا اے، مِتر تے اپنی خبر سار بھیج رہے نیں، پر میں چُپ آں ـــ پر نہیں، سمیت وی شاید چُپ ہو گیا اے۔

پتناں اُتے ڈھونگھیاں شاماں چھئیاں ہوئیاں نیں . . . . . .

بمبئی بارش تے بیدی

بمبئی وچ میں ہور کسے دا نہیں، صرف تے صرف سکھبیر ہوراں دا مہمان ساں ــــ جدوں دلی توں بمبئی جاون دا پروگرام بنیا تاں سکھبیر مینوں آپ دلی لین آ گئے۔ تے بمبئی آ کے پتا چلیا کہ میں سکھبیر ہوراں دا گھٹ تے بھابھی جسبیر تے اوہناں دے بچیاں دا بہتا مہمان ساں ــــ سکھبیر بھاویں مینوں ہر تھاں لے کے جاندے۔ بمبئی وچ آپنیاں ساریاں ملاقاتاں لئی میں اوہناں دا تے صرف اوہناں دا دیندار ہاں پر گھر وچ جسبیر بھابھی تے اوہناں دے بچیاں نے مینوں جس طرح اکھاں تے بٹھائی رکھیا، اوہ کتے وڈی گل سی۔ میں بمبئی گیا تاں مینوں بڑے چاء سن آرٹ فلماں دے لوکاں نال ملن دے۔ سکھبیر ہوراں مینوں ساگر سرحدی نال ملایا سمیتا پاٹل تے اوم پوری نال ملایا۔ گلزار، دیپتی نول، اے۔ کے ہنگل، سنتوش ساہنی تے اوہناں دی دھی صنوبر نال ملایا۔ ساہنی جی دے پتر پرکشت ساہنی نال ملایا تے سبھ توں ودھ میرے محبوب کہانی کار راجندر سنگھ بیدی ہوراں نال ملایا۔ میں سکھبیر ہوراں دا بہت بہت دیندار ہاں پر جسبیر بھابھی دا تے بچیاں (نکی تے نوراج) دا تے میں دیندار وی نہیں۔ ملدیاں سار اوہ میرے پیارے تے محبوب لوک بن گئے سن۔ بھابھی سویرے سار اٹھ کے نوکری تے جان توں پہلاں میرے لئی چاء ہوئے کھلوتے ہوندے۔ مینوں دیس، پردیس وچ چھیتی اٹھن دی عادت اے۔ جوہو وچ، سمندر دے کنڈھے اوہناں دے نکے جہے فلیٹ وچ اکھ کھلدیاں سی، میں باری.

کول جا کھلوندا تے بیٹھاں سمندر نوں ہلکورے لیندا ویکھدا ۔ جسبیر بھابھی یاں نکی ملکڑے جیہے چاہ دی پیالی میرے کول رکھ جاندی ۔ اپنی چپ چپیتے کر سمندر نال میریاں گلاں وچ خلل نہ پیندا ۔ سکھبیر دیاں لکھتاں وچ دی ایں سمندر نوں انج ہی ہلکورے لیندے ویکھیا اے ۔ اوتھے میں پنج چھے دن رہیا تے گھر دا جیون گیا ۔ اوہناں پیارے لوکاں کولوں وداع ہونا میرے لئی کوئی سوکھا نہیں سی ۔ ایہہ سطراں لکھدے ہوئے بہت کجھ یاداں وچ آ رہیا اے ۔ خاص کر نوراج تے نکی دیاں گلاں تے اوہناں دا پیار ، نوراج دی منگیتر وی اک دن مینوں خاص طور تے ملن لئی آئی سی ، اک پیاری کڑی ، جہڑی چھیتی ہی ویاہ کے اوس نکے جیہے وشال گھر وچ آون والی سی ۔ لکھن لئی یاداں دا اک ہڑھ آیا پیا ہے ۔ بیدی ہوراں نال آپنی ملاقات دیاں یاداں لکھن لئی اتاولا ہو رہیا ہاں ۔

جولائی دے اخیر دن سن ۔ بمبئی وچ بارشاں ہو رہیاں سن ۔ اوہ وی اک بھجا ہویا دن سی ۔ سکھبیر جہڑے بیدی ہوراں دے چنگے دوست سن ۔ مینوں اوہناں کول لے کے گئے ۔ اک پرانی تے وڈی جیہی عمارت دیاں پوڑیاں چڑھ کے اساں گھنٹی وجائی ۔ کجھ پل چپ وچ بیت گئے ، فیر جس بندے آ کے بوہا کھولھیا ۔ اوہ بیدی ہوری آپ سن ۔ سکھبیر ہوراں اوہناں نال میری پچھان کروائی تاں بیدی ہوراں اگے ودھ کے مینوں آپنیاں باہواں وچ لے لیا ۔ میری خوشی دا کوئی انت نہیں سی ، جدوں مینوں پتہ چلیا کہ اوہ مینوں اک پنجابی شاعر دے طور تے جاندے سن ۔ سانوں لے کے ، اوہ اندر گھر ول ٹر پئے ۔ فیر جاں چک رک گئے تے میرے موڈھیاں اتے ہتھ رکھ کے آکھن لگے ۔

" یار توں چار سال پہلاں آؤندا تاں بیدی تینوں عیش کراؤندا ۔ ہن تاں سبھ کجھ مک گیا اے " اسیں مہینے دا مہینہ وچ بھجدے اوہناں کول اپڑے ساں جولائی دے دن سن ۔ برکھا دے دن ، بیدی ہوری سانوں اپنے کمرے

ہوئے تے اداس ڈرائینگ روم وچ ئے گئے۔ اوتھے اِک عجیب طرح دی چُپ چھاں سی۔ مینہ دی گونج نال بھری ہوئی چُپ اسیں بہہ گئے تے میں آکھیا۔

" تہاڈی کوئی نویں کہانی بیدی صاحب؟"

" نویں کہانی لکھیاں تے مینوں چار سال ہو گئے نیں۔ ساڈھے چار سال۔ بیمار پین توں پہلاں میں کوئی چار پنج کہانیاں لکھیاں سن"۔ ایک باپ بکاؤ ہے" " مکتی بودھ"، بلی کا بچہ"، چشم بد دور"، ذاتی طور تے مینوں چشم بد دور بڑی پسند اے ایہہ کہانی کسے نے پسند کیتی، کسے نے نہیں کیتی پر مینوں ایہہ بڑی چنگی لگدی اے۔ اوس توں بعد میں لکھ ہی نہیں سکیا۔ میرے ہتھ ای خراب ہو گئے۔" بولدے بولدے بیدی ہوراں دی آواز ڈُب گئی۔

" ایہہ آخری کہانی اے تہاڈی؟" سکھبیر ہوراں سوال کیتا۔

" جی آخری کہانی اے۔ چشم بد دور۔۔۔۔"

" تہاڈی پہلی کہانی کہڑی سی؟" مہارانی کا تحفہ؟"

" پہلی کہانی " مہارانی کا تحفہ" اِک خاص قسم دی کہانی سی۔ اوہنوں میں ترک کر دتا۔ کم دی نہیں سی میری پہلی اصلی کہانی " بھولا" اے۔"

کسے نے دسیا اے کہ " مہارانی کا تحفہ" ایس لئی رد کیتی کہ اوہدے اُتے ٹیگور دا بہت اثر سی۔"

" ہاں، بڑا اثر سی۔۔۔۔"

اوہدے سٹائل دا، اوہدے۔۔۔۔"

" ہاں سارا کجھ اوسے طرح دا سی ایسے لئی میں اوہنوں ترک کر دتا۔

اوہنوں سال دی بہترین کہانی قرار دتا گیا۔"

" اوس زمانے وچ؟"

" جی، صلاح الدین ولوں؟"

" ماہنامہ" ادبی دنیا" والے؟"

"جی مولانا صلاح الدین صاحب ۔ اوہناں کہیا ایہہ سال دی بہترین کہانی اے ۔ میں دل وچ آکھیا، بالکل نہیں ، قطعاً نہیں ، ایہہ تے ایس قابل وی نہیں کہ میری کسے کتاب دے یوگ ہو سکے۔ ۔ ۔ ۔"

ایہہ صلاح الدین احمد تے بیدی دا فرق سی۔ پرانے تے نویں دا فرق، بیدی ہوری بڑی حلیمی پر جوش نال گلاں کر رہے نیں۔ باہر موہلے دھار مینہ پے رہیا اے ۔ اندر بڑی چپ چاں اے تے ہنیرا۔ اوہ ٹھیٹھ پنجابی وچ بولدے ہوئے بڑے لہوری لگ رہے نیں۔ ہن میں آکھیا۔

ساڈے کسے نہ کسے لکھاری دا ناں باہر لے کسے نہ کسے لکھاری نال ضرور لیا جاندا اے۔ منٹو دا ناں آوے تاں موپساں دا ناں آجاندا اے۔ قرۃ العین حیدر دے نال ہرمن ہیس دا ناں آجاندا اے ۔ تہانوں۔ ۔ ۔ ۔"

" مینوں لوکی چیخوف نال ملاندے نیں "

" ہاں میں وی چیخوف داناں ہی سنیا اے ۔"

" حالانکہ سمجھ نہیں آوندی کہ چیخوف دا کیہ تعلق اے ، میرے کم نال۔ بہر حال۔ ۔ ۔ ۔"

" لوک کہندے نیں کہ سچی تہاڈے اُتے چیخوف دا بڑا اثر اے ۔"
ہن سکھبیر ہوری کہن لگے ۔" تہاڈی شروع شروع وی اِک کہانی اے۔ ۔"

" گرم کوٹ ؟ "

" نہیں ، دس منٹ بارش ویں ، کسے نے کہیا کہ تساں چیخوف دی کہانی SLEEPY پڑھی۔ تہانوں اینی جنگی لگی کہ تساں اوہدے اثر تھلے آپنی کہانی لکھی ۔ ۔ ۔ ۔ ۔"

ایس طرح نہیں ہویا سی کہ مینوں پتہ سی کہ میں چیخوف دے اثر ہیٹھ لکھ رہیاں۔ میرے اِک دوست نے چیخوف دی کہانی مینوں زبانی سنائی۔ گھر جا کے میرے دماغ وچ ایہہ کہانی (دس منٹ بارش ویں) آئی تے میں

اوسے طرحاں لگھ لئی۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ "

"تہاڈے بارے وچ اِک ہور گل کیتی جاندی اے" میں بیدی صاحب دے منہ ول ویکھدے ہوئے، جھکدیاں جھکدیاں گل شروع کیتی "آکھیا جاندا اے کہ وارث علوی توں لے کے ممتاز حسین تے احتشام حسین جہے مارکسی نقاداں تائیں بیدی ساریاں لئی قبول اے۔ مارکسی تے غیر مارکسی سارے بیدی نوں OWN کرہ دے نیں۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ "

"وارث علوی تے میرا بہت ہی شوقین اے۔ اوہنے پنج سو صفحے دی کتاب لکھی اے میرے تے ۔ احتشام حسین نے وی کجھ کہیا ہووے گا۔ دوہاں پاسیاں دے نقاد مینوں پسند کردے نیں۔ میں جو کجھ لکھیا اے ایمانداری نال لکھیا اے۔ دوویں مینوں پسند کردے نیں۔ دوہاں دی مہربانی۔"

"اِنج آکھیا جا سکدا اے کہ تساں IDEALOGIES دا شکار نہیں ہوئے؟" سکھبیر ہوراں آکھیا۔

"ہو سکدا اے، ہو سکدا اے۔ پر ایس ویلے میرا اس چیز وچ کھبھنا تے تحقیق کرنا، میری دماغی حالات دے لئی ٹھیک نہیں۔ میں بہتا نہیں بول سکدا۔"

"ایہہ جہڑا تہاڈا لیکھ سی "تخلیقی اظہار کے مسائل" ایہہ بہت پہلاں لکھیا سی تاں اوہناں دناں وچ ہی۔ ۔ ۔ ۔ "

"ایہہ اوہناں دناں وچ ہی لکھیا سی۔ میں صدارت کرن گیا سی مکتبہ جامعہ ملیہ وچ۔ بڑا لما سیمینار ہویا سی، اوہدی میں صدارت کیتی سی۔ اوس سیمینار وچ جہڑا سبھ توں وڈا مضمون ہوندا اے، امپورٹنٹ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ "

"لیڈنگ آرٹیکل؟"

"لیڈنگ آرٹیکل، اوہدے طور تے پڑھیا سی۔ بڑا پسند کیتا گیا سی۔"

بیدی ہوری، سچی مچی بہت بیمار نیں۔ بہت تھکے ہوئے نیں۔ باہر زوراں

دامینہ ورھ رہیا اے ۔ جاپدا اے اوہ دماغ اُتے بہتا زور دین دی پوزیشن وچ نہیں ۔ ایس لئی سوچیا عام جیہیاں گلاں کیتیاں جان ۔ سو پچھیا ۔

"افسانے وچ ، اردو افسانے وچ ہور کیہڑے ناں نیں جنھاں دی تہاڈی رائے موجب کوئی حیثیت بن دی اے ؟"

" مینوں ناں یاد نہیں آؤندے کہ تہانوں دس سکاں ۔ کرشن چلے گئے ، منٹو چلے گئے ۔ عصمت چغتائی اے ، قرۃ العین حیدر اے ۔ ہور ناں یاد نہیں آرہے ایس ویلے . . . . . "

" قاسمی ؟ " سکھبیر ہوراں سوالیہ انداز وچ اک ناں لیا ۔

" احمد ندیم قاسمی ہوراں دیاں کہانیاں پڑھیاں نیں تساں ؟ "

" اوہدیاں کہانیاں بڑی چنگیاں لگیاں مینوں ۔ اوہدیاں کہانیاں اچھیاں نیں بہت اچھیاں تے نہیں بہرحال اچھیاں کہانیاں نیں جہڑیاں تہاڈے کلیجے نوں چھوڑ لیندیاں نیں ۔ بہت چنگیاں کہانیاں نہیں ۔"

ایس ویلے مینوں کوئی سوال نہیں اوڑھ رہے ۔ ایویں بے دھیانی جہی وچ ، تے کجھ وی بولن لئی میں پچھداں ۔

" تہاڈی کوئی ان چھپی کتاب ؟ "

" ان چھپی کوئی نہیں ۔ ساریاں PUBLISH کرا چکاں میں تے ایس گل لئی آمادہ کر رہیاں اپنے آپ نوں کہ کسے طرحاں میرا ہتھ سدھا ہووے تے میں لکھ سکاں تے دوستاں دے حوالے کر سکاں ۔ کہانیاں دماغ وچ آؤندیاں نیں لیکن . . . کہانی خواب وچ آؤندی اے بالکل مکمل کہانی بن دی اے ، پوری کہانی ۔ میں کہنداں ہن میرا ہتھ وی کم کر دا اے ۔ اکھ وی کم کر رہی اے ۔ میں لکھاں گا سویرے اٹھ کے ، سویرے اٹھداں تے ہتھ اوسے طرحاں ہی نیں ، اکھ اوسے طرح ہی اے . . . . "

خواب وچ محسوس ہوندا اے کہ بالکل ٹھیک اے سبھ کجھ . . . . "

"کہ بالکل ٹھیک اے . . . . "

میں سوچیدا واں اوہناں دی بیماری بارے تفصیلی پچھاں۔ باہر مینہ دی شاں شاں گونج رہی اے۔ بیدی ہوری گلاں کردے بے چین جہے ہو گئے نیں۔ میں سکھیرچی ول ویکھدا واں۔ اوہناں دے منہ اُتے وی پریشانی اے فیر میں جیویں کیویں گل اگے ودھاؤناں . . . . .

" اینج کدوں توں ہو رہیا اے ؟ "

" دو تن سال توں ہو رہیا اے ۔ ایس توں پہلاں میں بالکل ہی، سمجھ لؤ کہ بے ہوش ہو گیا ساں . . . . "

لگدا اے بیدی ہوری رو پین گے میں موضوع بدل کے پچھدا واں۔

" تہاڈے ناول بارے ساڈے پاسے مشہور اے کہ اِک چادر ادھو رانی، دے ناں ہیٹھ پہلاں ایہہ پنجابی وچ آیا سی۔ چھپیا بھاویں بعد وچ سی پر تساں ایہنوں پہلاں پنجابی وچ لکھیا سی۔ مگروں اردو وچ ترجما ہویا سی . . . "

" نہ نہ ، میں ایہنوں لکھیا اردو وچ سی میں ہر چیز اردو وچ لکھدا واں، لکھیا اردو وچ سی پر کیوں جے چھپیا نہیں سی ، اوس توں پہلاں ہندی وچ چھپ گیا سی۔ فیر پنجابی وچ چھپیا، فیر اردو وچ آیا۔"

"پنجابی وچ وی تساں آپ لکھیا سی ؟ یاں ترجما ہویا سی ؟"

" پنجابی وچ ترجما ہویا سی۔ ہرنام سنگھ ناز نے ترجما کیتا سی۔ تے بڑا سوہنا ترجما کیتا۔ انگریزی وچ جیہڑا ایہدا ترجمہ ہویا خشونت سنگھ نے کیتا اے۔ آپنا بڑا عزیز اے۔ پر اوہ کامیاب نہیں ہویا۔ اچھا نہیں ہویا ترجمہ۔ ناز نے جیہڑا ترجمہ کیتا اے بعض ویلے مینوں لگدا اے کہ میری آپنی اردو دے بالکل مطابق اے۔

" تہاڈی آپنی اردو وی تے پنجابی دے بڑے نیڑے وے . . . "

" ایہہ صحیح گل اے۔"

" شاید ایسے لئی ناز ہوراں نوں بہتی اوکھیائی نہیں ہوئی۔ ہووے گی"
نائے میں کول بٹھا لیا تاں۔ ترجمہ اس طرح نہیں کہ بہہ کے بس ترجمہ کر دتا
جیویں باقی دے ترجمے ہوئے نیں۔ گجراتی وچ ہو رہیا اے پنجابی ترجمہ میں
کول بٹھا کے، اِک اِک لفظ، لائن، سدھی کرواکے، بالکل آپنی طرح دا لکھوایا
مثلاً اِک چادر ادھورانی۔ ایہہ بہت بہتر ناں اے، اِک چادر میلی سی، دا۔ ادھورانی
دا لفظ استعمال کرنا۔ COIN کرن والی گل سی تے اپنا سوہنا ترجمہ ہویا اوہ۔"

" پنجابی وچ ہوروی کہانیاں تہاڈیاں چھپیاں نیں۔ ۔ ۔"

" اوہ وی کسے کولوں ترجمہ کرواکے چھاپیاں سن۔ پنجابی وچ میں چاہواں
وی تے لکھ نہیں سکدا۔ اردو وچ لکھداں۔ ۔ ۔"

ہُن بیدی ہوری بڑے رَول وچ آکے بول رہے نیں۔ جاپدا اے اوہناں
نوں اپنی بیماری تے سارے دکھ جیویں بھُل گئے نیں میں پُچھیا۔
"ایہہ جیہڑا ساڈا پنجابی ادب ہے، کُجھ ایہہ سین وی تہاڈی نظر وچ ہے؟"
میں دساں۔ پنجابی ادب بہت ترقی کر رہیا اے۔ تے ایہدے وچ
بڑیاں سوہنیاں کہانیاں لکھیاں جا رہیاں نیں۔ "آرسی، رسالہ آؤندا اے،
ایہہ سکھبیر ہوری نیں۔ اَج ہُن ایہہ ہندی وچ لکھن لگ پئے نیں۔ ۔ ۔"
" لکھدا میں پنجابی وچ ہاں ہُن وی اوہنوں ہندی کر لینداں ــــ"
سکھبیر ہوراں وضاحت کیتی تے، بیدی صاحب ہس پئے ــــ " اچھا
خیر بہت سوہنیاں کہانیاں لکھدے نیں۔ ہوروی پنجابی رائٹر نیں۔ اوہ کیہڑا
سی جیہڑا اینکاک وی جانا چاہوندا سی۔" بیدی صاحب کوئی ناں چیتے کرن دی
کوشش کر دیاں کہیا۔

" تہیب سنگھ!" سکھبیر ہوراں پُچھیا۔
" نہیں کرتار سنگھ دگل، ہاں کرتار سنگھ دُگل بڑیاں سوہنیاں کہانیاں
لکھدا اے۔ اجیت کور مینوں چنگی لگدی اے۔ امرتا پریتم بے شک بہت

چنگا لکھدی اے ۔ ۔ ۔ ۔ ”

بیدی ہوری رَوں وچ بول تے رہے نیں پر ساری گل بات کجھ بے ربط جہی لگ رہی اے ۔ اصل وچ میرے دماغ وچ کوئی سوالنامہ نہیں سی۔ بیدی صاحب دی عقیدت مینوں اوہناں کول کھچ کے لے گئی سی۔ ہن اوہناں نال گلاں کر دیاں ہویاں چانچک خیال آیا کہ سوالنامہ تیار کر کے آنا چاہیدا سی ۔ اوہناں کول بیٹھے ہوئے تے اوہناں نال گلاں کر دیاں ہویاں مینوں امرتسر ٹی وی اُتے اوہناں دا اوہ انٹرویو یاد آ گیا جدھے وچ لہور دے ذکر اُتے اوہ رو پئے سن ۔ پر ایس بارے سدھا کجھ پچھن دی تھاویں میں آکھیا۔

” تُسیں سانوں آپنے پرانے وقتاں دیاں گلاں دسّو جدوں چوہدری نذیر ہوراں تہانوں چھاپن دا سلسلہ شروع کیتا۔ معاوضے دی کیہ صورت سی؟ ۔ ۔ ”

” معاوضے دی شکل تے سی نہیں ۔ مینوں تے پتہ نہیں سی ۔ مینوں اوپندر ناتھ اشک نے دسیا کہ اینے پرسنٹ تینوں رائلٹی ملے گی ۔ یہ، وہ ۔ میں خیر اوہناں دے گل جا پیا ۔ اوہنے گنڈیریاں چُپا کے مینوں بھیج دتا ۔ پر فیر پیسے دی اوہنیں دیئے پئے ۔ ایس طرح ہولی ہولی مینوں تجربا ہو گیا کہ پیسے ملدے نیں ایہدے ۔ اوہنیں دیلے مینوں سوا سو، ڈیڑھ سو روپیہ ملیا سی ۔ ایہہ سی پرنٹنگ دی حالت اوس ویلے کہ اوہ سارے آپنا ٹھگ لیندے سن ”

” چھاپن دے معیار بارے کیہ خیال سی ؟ ”

” چھاپن دا معیار چنگا سی ۔ ہن تے ہور وی چنگا ہوندا اے پر اودوں وی چنگا سی ۔ ”

تہانوں پتا اے   یاں نہیں پر پاکستان وچ تہاڈیاں سبھ کہانیاں مختلف ٹائٹلز ہیٹھ چھپ جاندیاں نیں اوہ وی چھاپ رہے نیں ۔ کجھ ہور پبلشر وی ۔ ۔ ۔ ۔ “

” کیہ میں پچھ سکداں تہاڈے کولوں کہ جے کدی میں اوتھے جاواں

تے کلیم کمراں ۔ اوہ کجھ دین گے ؟"

"میرا خیال اے دین گے ۔ تسیں لے سکدے ہو اوہناں کولوں ۔ اِک تے تہاڈا ناں تے قدبُت اینا اے ۔ دوجے، ایس ڈر توں کہ بیدی صاحب کدھرے گل نہ کرن بھئی میرا معاوضہ کھا گئے نیں"

بیدی صاحب میری گل بڑے غور نال سُن رہے نیں ۔ ہُوں، ہوں، کر رہے نیں پر اُچی جہی آواز وچ آکھدے نیں ۔

"چانن اِچا جرنا کے لے آ ۔ گلاساں وچ نہ لیاویں ۔"

ہُن مینوں بیدی صاحب بالکل نارمل لگ رہے نیں ایس لئی میں سدھی امرتسر ٹیلیویژن دے انٹرویو دی گل کردا واں ۔

"مینوں یاد اے امرتسر ٹی وی توں تہاڈا اِک انٹرویو آیا سی ۔ گنڈیریاں والا واقعہ تساں سنایا سی ۔"

"ہاں اوہ انٹرویو ایتھے بہت مشہور ہو گیا سی ۔ اوہ ہے نا، تبسم ۔۔۔ پروگرام کردی اے ۔ پھول کھلے ہیں گلشن گلشن، کسے نوں بولن ہی نہیں دیندی ۔ بڑی حیران ہوئی، اینا بولیا کہ میں اوہنوں بولن ہی نہ دتا ۔ اوس میرا ہاسا اُڈاؤن دی بڑی کوشش کیتی پر میں سوار ہو گیا ۔ اوہ دوں بعد، فیر میں انج ہی بولداں جویں اج بولدا پیا نواں" ایہہ کہندے ہوئے بیدی صاحب ہس پئے ۔

"بیدی صاحب! تہاڈا بولنا بہت مشہور سی ؟"

میری گل سُن کے بیدی ہوری اِک وار فیر بجھ گئے ۔ اِک دو پل چپ رہن مگروں ٹُٹی ہوئی واج وچ کہن لگے ۔" ہاں یار" اینا آکھ کے اوہ فیر ڈُب گئے ۔ سکھبیر ول تکیا تے اوہناں نوں خطاب کر دیاں آکھن لگے ۔

" تہانوں تے پتہ اے میرا بولنا کنا مشہور سی ۔ جس محفل وچ جاندا اوہدی رونق وددھ جاندی سی "

" تہاڈے لطیفے وی بڑے مشہور ہوندے سن" سکھبیر تے اوہناں

دی گل دا ہنگارہ بھر دیاں آکھیا۔

باہر اِکسار مینہ وردھ رہیا اے۔ پر ٹیلیٹی دی برکھا زندگی نوں کدی معطل نہیں کر دی۔ اندروی اوس برکھا دی گونج اے جہڑی بیدی صاحب دے ٹھنڈے اجاڑ تے رُکھے ڈرائینگ رُوم دی چُپ وچ گھُل کے اِک عجیب جہی اداسی نوں جنم دے رہی اے۔ ایس چپ، ایس اداسی توں گھابر کے میں اِک عجیب جہیا سوال پچھیا۔

"میں، آرسی، وچ اک واری تہاڈے حوالے نال پڑھیا سی کہ اُردو وچ لکھ کے میں مسلسل جھوٹھ لکھ رہیاں ...."

بیدی جی میری گل سُن کے جویں حیران رہ گئے تے جاگ پئے۔ "ایہہ وی میں آکھیا سی؟ کیہ؟" اوہناں جویں آپنے آپ کولوں پچھیا فیر مضبوط لہجے وچ آکھن لگے۔ "نہیں، میں ایس طرح نہیں کہیا ہووے گا۔ پتہ نہیں ہیں گل کسے ہور طرح کہی ہوتی اے جیویں مثلاً منٹو نے کہیا سی کہ جد دل دو پنجابی آپس وچ اردو بولدے ہیں تے اِنج جاپدا اے جھوٹھ بول رہے نیں۔ ایہہ اوہدے ناں نال مشہور اے ...."

میں آکھیا "ایس لطیفے توں ہٹ کے پچھ رہیاں کہ جے تسیں پنجابی وچ لکھدے تے کیہ تہاڈے تخلیقی اظہار دی طاقت زیادہ بھر ویں نہ ہوندی؟"

مینوں ایس بارے کدی سوچنا نہیں پیا۔ لکھدیاں ہویاں اردو دے لفظ اِک دم آجاندے نیں۔ مکالمے جیویں پہلاں توں تیار بیٹھے ہون۔ (وہ رہ رہی تھی، وہ دریا دریا، سمندر سمندر رو رہی تھی)" فیر اوہ موج وچ آکے آکھن لگے۔ "ایتھوں اردو وی پنجابی وانگر ہی رواں لگدی اے"۔

گلاں گلاں وچ اوہناں دیاں فلماں دا حوالہ آجاندا اے۔ ہندوستان اندر ایہہ خیال عام اے کہ زندگی وچ بیدی ہوراں دا عروج تے زوال دووین فلماں سنجھوں ہوئے اوہناں سو کو فلماں دے مکالمے لکھے نیں۔ دو چار فلماں ڈائرکٹ

کیتیاں نیں۔ کجھ فلماں آپ وی بنائیاں نیں۔

" میں فلماں لکھیاں نیں۔ خاص آپنے انداز وچ لکھیاں نیں۔ میرے توں پہلاں اردو فلماں وچ لکھن دا ایہہ انداز نہیں سی۔ مثلاً میں "غالب" لکھی، دیو داس، لکھی۔ فیر میں آپنیاں کجھ کہانیاں نوں وی فلمایا۔ بہت جھگھ ماری اے۔"

" تسیں انج کیوں کہندے ہو۔ فلمی مکالمیاں نوں اِک نواں کلچر دتا اے۔ تساں " جھک مارن والی گل سُن کے میں آکھیا۔

" نواں کلچر دتا ہووے گا فلمی مکالمیاں نوں۔ پر ایہہ اردو ادب دی توجہ توں نہیں ہویا، سگوں آپ ہی آپ کجھ بن گیا۔ ۔ ۔ "

" ادبی تجزیہ ؟ "

" ہاں ، ادبی تجربا کم تے آیا پر فلم وچ ایہہ خوبی نہیں، عیب گنیا جاندا اے۔ مثلاً فلم مرزا غالب' دا میں بہت سوہنا اختتام کیتا سی پر وڈیو سر نے اوہنوں توڑ مروڑ کے پتا نہیں کیہ دا کیہ بنا دتا۔ اوہ میری نہیں۔ پر وڈیوسر دے دماغ دی پخ اے ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ "

" تہاڈیاں یادگار فلماں ؟ "

" مینوں یاد نہیں رہندیاں "

تساں آپنیاں کہانیاں تے وی شاید بنائیاں سن ؟ "

" آپنی کہانی ' نقلِ مکانی ' تے دستک بنائی سی۔ ایہنے کئی ایوارڈ جتے سن نہ دوجی فلم "چیتنا " سی جس توں نیو ویو سینما دا مُڈھ بجھیا۔ چیتنا نوں پتہ نہیں، لوک کیوں پسند کردے نیں۔ ایہہ فلم چنگی نہیں سی۔ " دستک " ایس توں کتے چنگی سی۔ " چیتنا " وچ ہور کوئی گل نہیں سی۔ ایس توں سوا کہ عورت نوں ننگیاں وکھان دی کھیڈ شروع ہو گئی۔ ایسے کارن لوکاں اوہنوں ویکھیا وی۔ ہٹ کیہ سی۔ ریحانہ سلطان جس فلم وچ وی کم کرن جاندی، فلم ساز منگ کردا اے جے اوہ کپڑے لاہ دیوے۔ اوہ وچاری۔ جتھیرا کہندی کہ میں فلم

وِچ ننگی ہون نہیں آئی پر فلماں وِچ ایس گل نوں معیار بنا لیا گیا۔ ہن جتھے ریحانہ سلطان کپڑے لاہون توں نہ کر دی اوہنوں کم توں جواب مل جاندا۔ سوا لیس کُڑی نوں ٹائپ بننا پیا۔۔۔۔"

"تہاڈے افسانے 'گرم کوٹ'، اُتے وی فلم بنی سی؟"

"ہاں، پر چنگی نہیں سی بنی" بیدی ہوراں صاف گوئی نال آکھیا" ایہدا کُجھ دا کُجھ بنا دتا گیا۔۔۔۔"

اچانک مینوں جاپدا اے کہ بیدی ہوراں دی گل بات کُجھ اُکھڑی اُکھڑی جہی اے۔ ہو سکدا اے فلماں بارے گل کرنا اوہناں نوں چنگا نہ لگدا ہووے۔ ہن تاں ایس لئی گل چھیڑی سی کہ اِک سجن دے آکھن موجب بیدی ہوراں دا عروج وی فلم راہیں ہویا تے زوال وی۔۔۔۔ پر میں اِک وار فیر موضوع بدل دتا۔ تے اُردو نال اوہناں دے جذباتی رشتے بارے، ہندوستان وِچ اردو دی حالت بارے گل بات کرن لگ پیا۔ پچھلے کئی ورھیاں توں ہندوستان وِچ اردو بولی لئی لپی دا جھگڑا چل رہیا سی۔ مسلمان لکھاریاں دی اِک وڈی گنتی اوہنوں دیوناگری لپی وِچ لکھنا چاہوندی سی۔ جدکہ اردو دے ہندو تے سکھ لکھاری فارسی لپی رکھنا چاہوندے سن۔ بیدی اوہناں وِچ سبھ توں اگے سن۔

"میں ہمیشہ آکھیا اے کہ اردو دی لپی اوہو رہنی چاہیدی اے جہڑی ہے۔ اردو اوسے صورت وِچ باقی رہ سکدی اے۔ ایہنوں دیوناگری وِچ لکھیا گیا تاں ساڈی زبان ضائع ہو جاوے گی۔ میں پہلا بندہ ساں جتھے فارسی لپی دی ڈٹ کے حمایت کیتی۔ میرے اُلٹ عصمت چغتائی۔ راہی معصوم رضا تے کُجھ ہور لوکی زور دے رہے سن کہ دیوناگری لپی ہونی چاہیدی اے۔ میں اوہناں دے خلاف لٹھ لے کے کھڑا ہو گیا۔"

"پر ایہہ وی تاں ہو سکدا اے کہ دیوناگری لپی نال اردو تے ہندی سبھ نیڑے آ جان۔ جیویں کہ عصمت چغتائی تے کُجھ دوجیاں نے دعویٰ

کیتا سی"، میں ... مسئلے نوں ہور کھولھن لئی سوال کیتا۔

" میرا خیال اے نہیں۔ اپنی لپی چھڈ کے اردو سلامت نہیں رہ سکدی۔
ایہہ میرے تاں دی بھانویں اردو نوں ہندی وچ ضم کرن والی گل ہووے گی" بیدی
ہوراں پکے پیڈے لہجے وچ آکھیا۔ فیر کجھ یاد کردے ہوئے آکھن لگے "پر یار"
ایہہ کتابت بڑی بکواس چیز اے۔ اردو نوں ٹائپ وچ چھپنا چاہیدا اے۔ آخر
سندھیاں نے وی تاں اپنا ٹائپ بنالیا اے۔ ابتداء وچ ضرور مشکل ہووے
گی پر فیر سبھ کجھ ٹھیک ہو جاوے گا۔ ایران وچ فارسی ٹائپ وی چھپدی اے
پر ہندوستان دے مورکھ کتابت دی جان چھڈن لئی تیار نہیں ... ..."

"لپی دے مسئلے نال نال۔ ہندوستان وچ اردو دی عام حالت کیہ
اے؟"

بیدی ہوراں فوراً آکھیا " ہندوستان وچ اردو دی حالت بہت خراب
اے" فیر اوہ کجھ بے چین جہے ہو کے آکھن لگے "ویکھو، میرے دماغ دی حالت
ایسے ٹھیک نہیں ہے۔ پتہ نہیں، میں کیویں جواب دے رہیاں۔ تسیں چار پنج
ورہے پہلاں آئے ہوندے تاں خوب گلاں ہوندیاں"

" تسیں بالکل ٹھیک گلاں کہہ رہے ہو بیدی صاحب!" سکھبیر
ہوراں معاملے دی گمبھیرتا نوں سنبھالدے ہوئے آکھیا " تہاڈیاں گلاں وچ
جے کوئی کمی ہے تاں صرف لطیفیاں دی... ..."

میں موضوع نوں ستھوں جاندیاں ویکھ کے فوراً آکھیا "پر میتھوں تاں
اردو ترقی کردی دس رہی اے۔ وڈھا دھڑ کتاباں چھپ رہیاں نیں۔ میگزین
نکل رہے نیں"

"ہاں کتاباں چھپ رہیاں نیں۔ پر اوہناں نوں پڑھدا کون اے۔ ہر کوئی
دیوناگری ول بھجیا جا رہیا اے"

" ایہدا ذمے وار کون اے؟ لکھاری؟ سرکار؟ یاں عوام؟"

" ایہدی ذمے واری حکومت تے وی ہے اتے عام لوکاں اُتے وی۔ عام لوکی وی سوچ بیٹھے نیں کہ ایس زبان نوں ہولی ہولی باہر کرنا اے۔ حکومتی پدھر تے وی ایہہ گل نظر آئوندی اے ...."

پچھلے کجھ ورہیاں توں جدیدیت، حسیت تے جدید حسیت دا بڑا شور پیا ہویا اے۔ انور سجاد تے ملراج مین را ہوراں دے ناں خاص کرکے لئے جاندے نیں۔ پچھنا ایہہ سی کہ بیدی ہوری ایہناں کس نظر نال ویکھدے نیں "

" مینوں چنگیاں نہیں لگدیاں ایہہ کہانیاں۔ ایہناں وچ کہانی ورگی کوئی چیز نہیں بن دی۔ پتا نہیں کیہ کردے نیں ایہہ لوک۔ میں ملراج مین را تے دوجیاں دی رج کے مٹی پلیت کیتی۔ میں مین رانوں آکھیا" تسیں لوک کہانی دیو۔ اوہ ہتا ڈے ایس انداز توں کتے چنگی ہووے گی۔ ملراج مین رانے میری گل تے من لئی سی پتا نہیں ہور کسے دی کیوں نہیں منی؟ "

" تساں ہور لوکاں دیاں کہانیاں وی پڑھیاں نیں؟ "

" ہاں پڑھیاں نیں تے مینوں اُکا ہی پسند نہیں آئیاں اِک ادھ کہانی چھڈ کے باقی بیہودہ لکھدے نیں "

نویں ادب توں گل بات تُر دی تُر دی سندھی ادب ول نکل گئی۔ میں پاکستان دے نویں سندھی ادب دے بھیر ویں اثر دی گل کیتی تاں سُن کے بیدی صاحب آکھن لگے۔

" میرے لئی ایہہ اِک خبر اے تے بہت چنگی خبر اے ورنہ ہندوستان دے سندھی ادب بارے میرا تاثر ایہہ سی کہ ایہہ لوک بہت پچھڑ گئے نیں۔ شاید ایہہ میرا غلط تاثر ہووے۔ کیوں جے ایتھوں دے سندھی ادب تے ادیباں نال میرا قریبی رابطہ نہیں ہے۔ سندھی ادب دیاں جڑاں موہنجوداڑو تیک کھلریاں ہویاں نیں اوہدے بھرویں اثر نوں یقیناً نظروں اوہلے نہیں کیتا جا سکدا..."

میں گل بات نوں بیدی ہوراں دیاں آپنیاں لکھتاں تیک لیاونا چاہوندا

سال۔ اوہ لکھتاں، جھڑیاں لکھیاں جانیاں چاہیدیاں سن تے نہیں سن لکھیاں جا رہیاں ـــــ انج اے کہ ایس بارے گل ٹورن لئی مینوں مناسب لفظ نہیں مل رہے پر۔ چان چک بیدی ہوری آپ ہی ایہہ گل چھیڑ دیندے نیں ـــــ

"میرا خیال اے میں لکھاں گا۔ جے اللہ میاں مینوں صحت دتی تاں میں ضرور لکھاں گا۔ میرے دماغ وچ بہت کجھ اے۔ ایہہ جھڑے وچکار ساڈھے چار سال لنگھے نیں ناں، ایہناں مینوں بہت کجھ دتا اے" بیدی ہوری جذباتی تے بھاری آواز وچ آکھ رہے سن۔ "جے میں جیوندا رہیا۔ جے عمر نے وفا کیتی تاں میں ضرور لکھاں گا۔"

"اک بندہ لکھنا چاہوندا اے تے لکھ نہیں پاندا۔ کنا دل دکھاواں تجربہ ہے ایہہ ؟" شاید میں وی جذباتی ہو رہیا واں۔ بیدی ہوری میرا سوال سہہ نہیں سکدے تے رون ہاکے ہو کے آکھدے نیں: "ایہہ نہ پچھو کہ میرے دل تے کیہ بیت رہی اے" اینا آکھ کے اوہ پھٹ پھٹ کے رون لگ پیندے نیں تے اوہناں دا اک جملہ ٹوٹے ٹوٹے ہو کے میرے تیک اپڑدا اے۔ میں... کجھ نہیں... کر... سکدا..." اسیں تنوں شاید موہلے دھار مینہ تے دہلا دین والی چُپ دی پکڑ وچ ہاں۔ بیدی ہوری ہنجھو پونجھدے ہوئے آکھدے نیں۔ "معاف کرنا میں جذباتی ہو گیا....."

سکھبیر ساڈی دوناں دی حالت ویکھ کے معاملے نوں سنبھالن دی کوشش کردیاں آکھدے نیں۔

"تسیں لکھن دے خواب ویکھدے ہو۔ خواب نرے ماضی وَل ہی اشارہ نہیں کر دے۔ ایہہ ضرور کجھ (مستقبل) دے وی ترجمان ہوندے نیں۔ ایس لئی مینوں پورا وشواش اے ہتھاڈے ستھ فیرکم کرن لگ پین گے...."

"ہاں، میں ویکھدا واں۔ محل نیں، پوڑھیاں نیں جھگیاں نیں، لوک نیں تے میں اوہناں وچ گھم پھر رہیاں تے....."

" ایہہ وی تخلیقی عمل دا اِک مرحلہ اے " مینوں جاپیا میرے اندر دے یقین نے اوہناں نوں آکھیا اے . . . .

سکھبیر ہوری بولے :" بالکل ، ایہہ تخلیقی عمل دا ہی اِک مرحلہ اے ۔ ہُن صرف لکھنا باقی رہ گیا اے "

" تے ایہہ تخلیقی عمل ، بہتی دیر تائیں ایتھے ہی نہیں رُکیا رہ سکدا "، میں زور دے کے آکھیا ۔

" تہاڈے ایہہ خیالات میرے لئی بڑے مبارک نیں ۔ میں اپنیاں لکھتاں ضرور ساہمنے لیاواں گا ۔ تے اللہ نے چاہیا تے میں ضرور لوکاں نوں کجھ دیاں گا "

" تسیں لکھو گے کیوں جے تسیں لکھن لئی ہو " میں ولک کے آکھیا ۔

ہُن اپنیاں گلاں تے سوچداں تاں جاپدا اے ایہہ نہ یاں جذباتی گلاں سن ۔ بچپنے نال بھریاں ہوئیاں ۔ پر اوہدوں اوہناں نال گلاں کر دے ہوئے میرا گلا ہنجواں نال بھر گیا سی ۔ شاید آسیں بھریاں ایہہ گلاں اپنی اوس ویلے دی جذباتی حالت اُتے قابو پاؤن لئی سن ۔

" اِک تاں میرے ہتھ کم نہیں کر دے ۔ دوجے ، میری اکھ وی جواب دیندی جا رہی اے ۔ ایہہ دونوں معذوریاں ممکن تے جم کے لکھاں . . . . "

اکھاں دی گل سن کے مینوں رفیع پیر ہوری یاد آ گئے جہڑے ساڈھے چار سال تائیں اکھاں دے چانن توں ایس لئی وانجھے رہے سن کہ اوہناں کول آپریشن کراون جوگے پیسے نہیں سن ۔ میں پریشان ہو کے بیدی صاحب دل ویکھیا تے فیر سنبھلدے ہوئے پچھیا ۔

" رفیع پیر ہوراں نال دی تہاڈا تعلق رہیا ہونا اے " .

" میں جدوں آل انڈیا ریڈیو لاہور وچ کم کردا ساں ۔ اوہناں دا ڈرامہ اکھیاں بہت مشہور ہویا سی ۔ ایہہ بہت سوہنا ڈرامہ سی ۔ اوہناں دو تن وڈے ڈرامے لکھے نیں پر میرا خیال اے اوہ جرمن زبان توں ترجمہ کر لیا کر دے سن . . . "

"تسیں کہنا چاہوندے ہو اوہ......"

"جد اِک دو کتاباں ساڈے ہتھ لگیاں تاں اکھیاں تے دو جے ڈرامے وی اوہناں وچوں لئے گئے سن ۔ اوہناں دا آپنا کجھ نہیں سی ۔ اُنج میری اوہناں نال چنگی علیک سلیک سی پر ڈونگھا میل ملاپ نہیں سی ۔"

"رفیع پیر ڈرامے دے بہت اُچے فنکار وی تاں سن"، میں اوہناں بارے اِک ہور پچھوں سوال کیتا۔

"ہاں، تسلیم ! تے اوہناں دی آواز نوں سلام ۔ بہت سوہنی آواز سی ۔ اِک ہور آواز سی موہنی حمید دی ۔ اوہناں دا وی جواب نہیں سی ۔ موہنی حمید نال وی چنگی دعا سلام سی ۔ اِک دو واری اوہدے تے مصیبتاں وی پئیاں (ایہہ نہ پچھنا کیہ مصیبتاں سن اوہ ؟) تے اساں وچ پے کے اوہدی مدد وی کیتی ۔"

لاہور دے ذکر اُتے بیدی ہوری فیر پھُٹ پھُٹ کے رون لگ پئے نیں ۔ میتھہ ساڈے باہر ہی نہیں، اندر وی ورھ رہیا اے ۔

ایہہ رُکے تاں گل بات اگے ٹُرے.....

اگّے ہو مُڑے

۵ اگست ۱۹۸۳ء

دِلی ایر پورٹ ----

گگن نال پچھلے پنجاہ دن وچ کئی ملاقاتاں ہویاں سن ۔ کُجھ امرتا پریتم ہوراں دے گھر ، کُجھ گگن دے آپنے گھر ۔ اک واری اساں پوری رات بہہ کے گلاں کردیاں گزار دتی سی ۔ میں تے رشم تے گگن گِل ۔ اوس دن رشم وانگر ، گگن نے وی 'ناگ منی' دے پاکستان بارے خاص انک لئی ، میرے کولوں DICTATION لئی سی ۔ اوہ پاکستان دے پنجابی ادب بارے میرے لیکھ دا اُلتھا کر رہی سی تے مڑ مڑ حیران ہو کے آکھدی سی --- 'ایہہ تے اک تھیس لگدا اے'

۵ اگست نوں میں سویر توں ہی سامان بنھ کے وطن آون لئی تیار بیٹھا ساں ۔ رشم تے گگن نے آونا سی تے میرے نال ایر پورٹ چلنا سی ۔ تُرن ویلے امرتا جی نے ہسدیاں ہسدیاں آکھیا سی --- بلے احمد سلیم ! تینوں اک نہیں ، ساڈیاں دو دو کڑیاں چھڈن جا رہیاں نیں ۔

"چھڈن یاں کڈھن ؟" میں ہسدیاں آکھیا سی تے فیر اسیں سارے چُپ ہو گئے ساں ، امروز مینوں گُھٹ کے جپھی پائی ۔ تھوڑا چِر پہلاں دیوندر مل کے گئے سن ۔

فیر میں ٹُر پیا ۔ راہ وچ وی رشم تے گگن چُپ رہیاں --- میں وی چپ ساں پر میرے اندر اپنے وطن پرتن دی اک خوشی وی بھری ہوئی سی ---

ایر پورٹ تے کھلوتیاں میرے دماغ وچ پاکستان سی ۔ شاید میریاں اکھاں وچ وی دِس رہیا ہو وے ۔

میں ایم آر ڈی دی تحریک بارے سوچ رہیا ساں جیہڑی ۱۴ اگست نوں پاکستان وچ شروع ہو رہی سی ۔ تانا شاہی توں چھٹکارا پاون دا خواب سی میریاں اکھاں وچ ---

اخیر گگن نے چپ توڑی --- "دو مہینیاں مگروں رشم دا ویاہ اے ۔ تسیں آؤ گے"

"نہیں --- سال توں پہلاں ممکن نہیں --- ہن میں ۱۹۸۴ء وچ آواں گا پر جولائی اگست دے بلدے دناں وچ نہیں --- ساڈا سیاسی موسم وی بدل جاوے گا ۔ اودوں تیک"

پر ایتھے آ کے ایم آر ڈی دی تحریک ، سندھی عوام دے لہو وچ ڈُب گئی ۔ سندھ کلّا ایہہ لڑائی لڑ رہیا سی ۔ سندھی عورتاں ، سندھی بال ، سندھی کسان ، سندھی لکھاری ساریاں کتاباں ، سارے بول ، سارے اکھر ، پیار کرن دا موسم ، سبھ کجھ لہو وچ ڈُب گیا سی ---

پاکستان وچ میرے اک سجّن سبط الحسن ضیغم ہوراں میرے ہندوستان دے سفر بارے اخباراں اندر ، کجھ ایس انداز وچ لکھیا کہ میرا ہندوستان جانا خاص معنے اختیار کر گیا ۔ ایہدا نتیجہ اوہو نکلیا ، جو نکلنا سی --- میرے لئی مُڑ ہندوستان جانا ناممکن ہو گیا --- اک دی تھاں وِیہ ، کئی کئی بندشاں لگ گئیاں ۔ کجھ چِٹ کپڑیے ہر ویلے میرے نال نال رہن لگ پئے --- ضیاء الحق دے اخیرلے خونی پنج ورھے میں تانا شاہی نال گھلدیاں کڈھے --- ہر نوکری توں چھیتی ہی جواب مل جاندا --- تانا شاہی دے ایہناں ورھیاں اندر میں رانجھن دی جھوک اپنے دل اندر وسائی رکھی ۔ کدے کدے ایس بارے کُجھ لکھ کے چھپوا وی دیندا ---

ضیغم ہوراں دی مہربانی دا اک ہور سِٹا ایہہ نکلیا کہ میں ہندوستان اپنے دوستاں نال خط پتروی جاری نہ رکھ سکیا --- میںنوں اوتھوں امرتا جی ، اجینت کور ، صادق ، رشم ، گگن ، سکھبیر ، تے ہور دوستاں دے کنے ہی خط آئے ، میں اوہناں دوستاں نوں کنے ہی خط لکھے پر نہ اوہناں دا کوئی خط میںنوں مل سکیا تے نہ میرا کوئی خط اوہناں نوں ---

اج اپنی ہندوستان یاترا دیاں اخیر لیاں سطراں لکھدے ہوئے اوہ سارے دوست

فیر چیتے آئے نیں نے دل بھر آیا اے --- اج سیاسی موسم بدل چکیا اے --- جمہوریت دی سکھاویں رُت رِکھڑ دی پئی اے ---

۵ اگست ۸۳ء دے دلی ایر پورٹ دا کُجھ ٹوٹا میریاں اکھاں وچ بیٹھ گیا اے ---

جاپیا اوہ ٹوٹا بُجھیا ہویا اے ---

نویں رُت دی خوشی پاروں ؟

فیر ملن دے سپنے پاروں ؟

احمد سلیم

لہور ، ۱۵ اکتوبر ۱۹۸۹ء

رشم تے یاسمین جمال

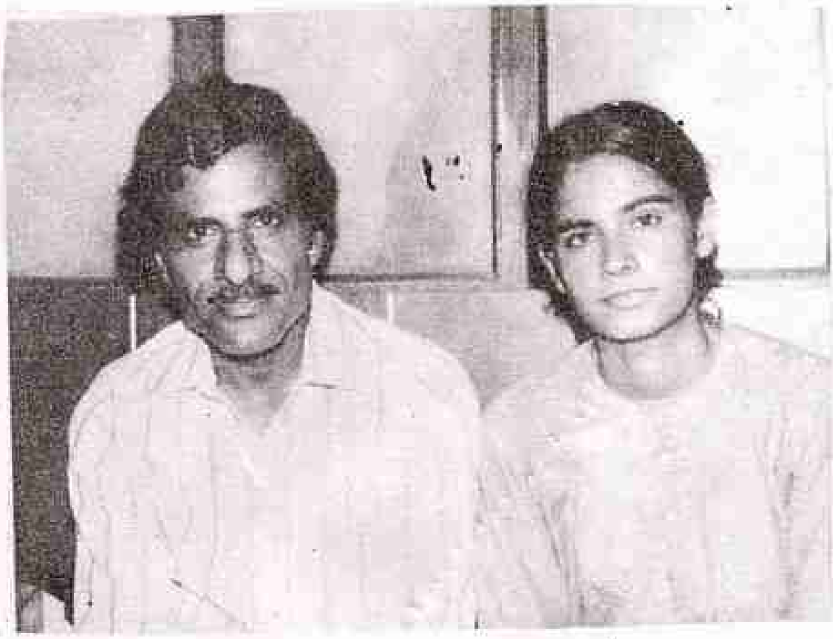
امرتا پریتم

ڈیلو ہندر

گگن گِل

کمل اکارشی تے احمد سلیم

سکھبیر تے اوہناں دی بیٹی

صوبر اپنے والد بلراج ساہنی ہوراں دی تصویر نال

احمد سلیم دے قلم توں

ڈائیلاگ

ہندوستان یاترا دا دوجا حصہ

سمیتا پاٹل ، گلزار ، دیپتی نول ، ساگر سرحدی ، سونل مان سنگھ تے ہندوستانی فلم ، سٹیج تے ٹی وی دے اُگھے کلاکاراں نال باتاں ، ملاقاتاں ----

کتاب چھپ رہی اے

احمد سلیم دے قلم توں

گھڑی دی ٹِک ٹِک

نثری نظماں

کتاب چھپ رہی اے

کُونجاں موئیاں

نظماں ، گیت ، ڈھولے تے کافیاں

کتاب چھپ رہی اے

سنجیدہ ادب میں بلند معیار کتب

ادب اور ادیب	فاخر حسین	۹۵ روپے	فلسفۂ جدید کے خدوخال	پروفیسر غلام ہملق	۵۲ روپے
مضامین جمالیات	〃	۱۲۰ 〃	مغل ہندوستان کا طریقِ زراعت	عرفان حبیب	۷۵ 〃
راہ ساز	〃	۱۲۰ 〃	پاکستان امریکہ کے چنگل میں	اقبال خان	۲۵ 〃
کیا عورت آدھی ہے؟	وارث میر	۵۰ 〃	آزادی کی تلاش	〃	۴۵ 〃
بھٹو کی آواز	فرخ سہیل گوئندی	۲۰ 〃	ریشمی رومال تحریک	زبیدہ محمد فرودی	۱۵ 〃
سائنسی انکشاف اور ہم عصر رونگگ	ثاقب رزمی	۵۰ 〃	سندھ کا المیہ	〃	۱۰ 〃
تشخص کا بحران (باتیں مسعود کھدر پوش کی)		۲۵ 〃	تیسرے درجے کا ساماج (تنقید)	وارث علوی	۲۰ 〃
خاموش اکثریت کا احتجاج	قاضی جاوید	۴۰ 〃	کسان کے پانچ رنگ	〃	۳۰ 〃
مسلم مغربی فلسفے کا تعارف	〃	۴۰ 〃	غالب اور اقبال کی متحرک جمالیات	یوسف حسین خان	۳۰ 〃
برٹرینڈ رسل زندگی و افکار	〃	۴۵ 〃	غالب کون ہے؟	شریف الحسن	۹۵ 〃
سرسید سے اقبال تک	〃	۴۵ 〃	آشنا جہان خاک	فراز تسنیم	۴۰ 〃
وجودیت	〃	۲۰ 〃	فیض کی شاعری ایک مطالعہ	نصرت چوہدری	۲۰ 〃
پنجاب کے صوفی دانشور	〃	۵۰ 〃	شاکر علی کی تحریریں	شمع مجید	۳۰ 〃
دکھتی رگیں	〃	۴۰ 〃	تنہا (ناول)	صلاح الدین پرویز	۳۰ 〃
افکار شاہ ولی اللہ	〃	۳۵ 〃	سلاخوں سے ادھر (افسانے)	عائشہ اسلم	۴۵ 〃
برصغیر میں مسلم فکر کا ارتقاء	〃	۴۰ 〃	جنگلی گھاس (اپنی نظمیں)	آزاد کوثری	۱۵ 〃
تاریخ اور آگہی	ڈاکٹر مبارک علی	۴۰ 〃	سرائیکی دیس	اکرم میرانی	۳۰ 〃
برصغیر میں مسلم معاشرہ کا المیہ	〃	۲۰ 〃	اپنا جسم ثابت ہے	نعیمہ ریاض	۲۵ 〃
امپیریلزم کیا ہے؟	〃	۱۰ 〃	گردش میں پاؤں (سفرنامہ)	فخر زمان	۴۰ 〃
آخری عہد مغلیہ کا ہندوستان	〃	۳۵ 〃	بندی وان (پنجابی ناول)	〃	۳۵ 〃
مغل دربار	〃	۶۰ 〃	پاکستان ایک جمہوری ریاست کیوں نہ بن سکا؟		
تاریخ کے نظریات	〃	۵۰ 〃		نقیب فتح	۳۵ 〃
تاریخ اور روشنی	〃	۲۰ 〃	اندھیروں کا سفر	افضل توصیف	۵۰ 〃
تاریخ اور فرقہ واریت	〃	۲۰ 〃	ماہی میرے بچھڑے (پنجابی)	〃	۵۰ 〃
تاریخ سندھ (عرب دور)	〃	۱۰ 〃	ادب اور ریڈیکل جدیدیت	سجاد حارث	۵۰ 〃
تاریخ سندھ (مغل دور)	〃	۱۰ 〃	سروجنی نائیڈو کی نمائندہ نظمیں	ترجمہ: ثاقب رزمی	۶۵ 〃
تاریخ نویسی	〃	۲۵ 〃	خندہ ہائے گل	ظہور اظہر انصاری	۵۰ 〃
بازار اور دوسرے مضامین	〃	۲۵ 〃	بے وفا	فخر زمان	۴۰ 〃
بریخت کے ترجمے	〃	۲۰ 〃	جلتے ہو تو کابل چلئے	راجہ انور	۵۰ 〃
وجودیت	قرۃ العین	۱۵ 〃	ادب نامہ ایران	مرزا مقبول بیگ بدخشانی	۴۰ 〃
تاریخ کیا ہے؟	ڈاکٹر مبارک علی	۱۰ 〃	فارسی ادب میں طنز و مزاح	ڈاکٹر خواجہ حمید یزدانی	۳۰ 〃
سندھ کی پہچان	〃	۳۰ 〃	سیاستدان: پاکستان کے تمام لیڈران کرام کے انٹرویوز		
علماء معاشرہ اور جہاد تحریک	〃	۱۵ 〃		محمد آصف جمیل	۹۵ 〃
تاریخ اور انقلاب	〃	۲۵ 〃	میں ورا گے، پنجابی شاعری	آصف شاہکار	۳۵ 〃

نگارشات میاں چیمبرز ٹمپل روڈ **لاہور**

چھوکر را جھن دی

احمد سلیم

نگارشات لاہور